माषान् सुसिद्धान् घृतमण्डयुक्तान्
खादेच्च दध्ना मरिचोपदंशान् ॥ १४८ ॥

खादेत् प्रदेहैरित्यादि । पाकेन घनीभूता रसाः प्रदेहाः, तैः । शिखी मयूरः, कुकुट इत्यन्ये । प्रदेहै(?)रित्यन्ये पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । शिखिलावकैः प्रदेहंश्च सह संस्कृतं तक्रं खादेदिति संबध्नीयात्; अन्ये प्रदेहैरिति भुञ्जीतेत्यत्र संबध्नन्ति । यूषैः माषादियूषैः । माषानित्यादि ।—सुसिद्धान् सुखिन्नान्, घृतमण्डस्तु घृतस्य स्त्यानस्य उपरिस्थो भागस्तेन युक्तान्, मरिचोपदंशान् मरिचावचूर्णितान्; सुखिन्नान् माषान् घृतमण्डमिश्रान् मरिचावचूर्णितान् खादेदिति संबन्धः ॥ १४८ ॥

महारुजे मूत्रकृच्छ्रे भिषग्बस्तिं प्रदापयेत् ।
पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितम् ॥ १४९ ॥
स बस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरम् ।

आहारमुपदिश्य बस्तिमाह—महारुजे इत्यादि । बस्तिं निरूहम् । मधुकं यष्टीमधु, उत्पलं नीलोत्पलम् । मधुकनीलोत्पलसाधितेन क्वाथेन क्षीरमधुघृतोन्मिश्रितेन बस्तिं भिषक् प्रदापयेत्, स च दत्तः सन् रक्तमित्यादिकं शमयेदिति संबन्धः ॥ १४९ ॥—

मधुरौषधसिद्धं च हितं तस्यानुवासनम् ॥ १५० ॥
रात्रावहनि वा नित्यं रुजार्तो यो भवेन्नरः ।

निरूहबस्तिमभिधायानुवासनमाह—मधुरौषधसिद्धमित्यादि । मधुरौषधानि काकोल्यादीनि तैः सिद्धं; रुजार्तो यो नरो भवेत्तस्य मधुरौषधसिद्धमनुवासनं रात्रौ दिने वा हितमिति संबन्धः । यद्यपि रात्रावनुवासनं निषिद्धं तथाऽपि नित्यं शूलार्ते रक्तदाहज्वरसद्भावे सति रात्रावपि देयम् । यद्यपि प्रवाहिकायां प्रागेव बस्तिरभिहितस्तत्प्रसङ्गेनैतावपि बस्त्यभिधेयौ भवतः, तथाऽप्यत्र विशिष्टावस्थायां निःश्वारकसंज्ञायां महारुजाद्यनुबन्धे विशिष्टौ बस्ती प्रतिपादितौ ॥ १५० ॥—

यथा यथा सतैलः स्याद्वातशान्तिस्तथा तथा ॥१५१
प्रशान्ते मारुते चापि शान्तिं याति प्रवाहिका ।
तस्मात् प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्भिषक् ॥१५२॥

प्रवाहिकारोगेऽनुवासनसाफल्यमाह—यथेत्यादि । याति गच्छतीत्यर्थः ॥ १५१—१५२ ॥

पाठाजमोदाकुटजोत्पलं च
शुण्ठी समा मागधिकाश्च पिष्टाः ।
सुखाम्बुपीताः शमयन्ति रोगं

प्रवाहिकारोगे दीपनीयौषधमाह—पाठाजमोदेत्यादि । सुखाम्बु ईषदुष्णाम्बु । पाठादयः पिप्पल्यन्ताः समास्तुल्याः पिष्टाः सुखाम्बुना पीता रोगं प्रवाहिकाख्यं शमयन्तीति संबन्धः ॥—

मेध्याण्डसिद्धं सघृतं पयो वा ॥ १५३ ॥

मेध्याण्डसिद्धमित्यादि । मेध्याण्डं छागाण्डं[1], तत्सिद्धं पयः क्षीरं सघृतं प्रवाहिकां शमयेदित्यत्रापि संबध्यते । क्षीरपाकविधिः प्रागुक्तः ॥ १५३ ॥

शुण्ठी घृतं सक्षवकं सतैलं
विपाच्य लीढ्वाऽऽमयमाशु हन्यात् ।

शुण्ठीत्यादि । क्षवकः छिक्काकरः फणिज्जकाकारो लोके 'छिकिनी' इति प्रसिद्धः । अत्र विधिः—शुण्ठीक्षवककल्कं सघृततैलमवलेहविधिना विपाच्य लीढ्वा आमयं प्रवाहिकाख्यमाशु हन्यादिति संबन्धः ॥—

गजाशनाकुम्भिकदाडिमानां
रसैः कृता तैलघृते सदध्नि ॥ १५४ ॥
बिल्वान्विता पथ्यतमा यवागू-
र्धारोष्णदुग्धस्य तथा च पानम् ।

गजाशनेत्यादि । गजाशना शल्लकी, कुम्भिका पानीयकुम्भिका, रसैः क्वाथैः, कृता संस्कृता । बिल्वान्विता बिल्वगर्भान्विता । शल्लक्यादिक्वाथैर्बिल्वगर्भान्विता तैलघृते दध्नि संस्कृता सिद्धा यवागूः पथ्यतमेति संबन्धः । प्रवाहिकायां क्षीरपानस्य पथ्यतमत्वमाह—धारोष्णदुग्धस्येत्यादि । तथेति पथ्यतममित्यर्थः ॥ १५४ ॥—

लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि
स्निग्धानि भोज्यान्युदरामयेषु ॥ १५५ ॥
हिताय नित्यं वितरेद्विभज्य
योगांश्च तांस्तान् भिषगप्रमत्तः ॥ १५६ ॥

इदानीमुपसंहारमाह—लघूनीत्यादि । भोज्यानि भोजनप्रकारान् । उदरामयेषु अतीसारप्रवाहिकाख्येषु । वितरेत् दद्यात् । विभज्येति दोषविशेषं अवस्थां च । अन्ये 'पथ्यानि योगांश्च विभज्य' इति पठन्ति । योगांश्च तांस्तानिति लघुदीपनस्निग्धान् । अप्रमत्तः सावधानः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ।
ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥१५७॥

एकान्तहितत्वार्थं यवाग्वा गुणकीर्तनमाह—तृष्णापनयनीत्यादि । तृष्णापनयनी पिपासापहारिणी, सर्वदा सर्वास्ववस्थासु, यतो ज्वरातिसारयोरग्निमान्द्यं भवति यवागूश्चाग्निदीप्तिकरी, अतः सर्वदा हिता ॥ १५७ ॥

रौक्ष्यजाते क्रिया स्निग्धा रूक्षा स्नेहनिमित्तजे ।
भयजे सान्त्वनापूर्वा शोकजे शोकनाशिनी ॥१५८॥
विषार्शःकृमिसंभूते हिता चोभयशर्मदा ।

रोगप्रत्यनीकं चिकित्सितमभिधाय हेतुविपरीतमाह—रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्याज्जाते 'अतीसारे' इति शेषः; स्निग्धा क्रिया 'हिता' इति शेषः । भयजे अतीसारे सान्त्वनापूर्वा शामप्रयोगपूर्वा । शोकजे पुत्रमित्रकलत्रादिवियोगजे । विषादिसंभूते

[1] 'गलाण्ड:' इति पाठान्तरम् ।

ऽतीसारे उभयशर्मदा विषार्शःकृमिहिता तज्जनितातिसारे हिता चेत्यर्थः; एतेन हेतुव्याधिप्रत्यनीका क्रियोक्ता ॥ १५८ ॥—

छर्दिमूर्च्छातृड्दाहांश्च साधयेदविरोधतः ॥ १५९ ॥

अतीसारोपद्रवचिकित्सितमाह—छर्दीत्यादि । अविरोधतः इति 'मूलव्याधेः' इति शेषः ॥ १५९ ॥

समवाये तु दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम् ॥१६०॥

नन्वतीसारे त्रयाणां दोषाणां द्वयोर्वा संयोगे पूर्वं को दोष उपचर्य इत्याह—समवाये तु दोषाणामित्यादि । समवायोऽत्र संयोगः । दोषाणामिति त्रयाणां द्वयोर्वा । किं दोषाणां संयोगे सर्वत्रापि पूर्वं पित्तमुपचरणीयमित्याह—ज्वरे चैवेत्यादि । सर्वत्रान्यत्र मारुतमिति ज्वरातीसारौ विहायान्येषु रोगेषु सर्वत्र वातमुपाचरेदित्यर्थः । यद्यपि ज्वरचिकित्सिते 'शमयेत् पित्तमेवादौ' इत्यादिना (विषमादि) ज्वरे दोषाणां समवाये पूर्वं पित्तमुपाचरेदिति प्रोक्तं, तथाऽप्यत्र ज्वरे चैवेति पुनर्यदुक्तं तज्ज्वरेऽतिशयेन पूर्वं पित्तमुपाचरेदिति प्रतिपादनार्थम् । ये च तन्त्रान्तरीया अतीसारे पूर्वं वातोपक्रममिच्छन्ति तेषामयमभिप्रायः—यत्रातीसारे कफवातसमवायः स्यात्तत्र पूर्वं वातमुपाचरेत्, यस्मात् पाचनेन आमकफक्षयाद्वायोर्वृद्धिः ॥ १६० ॥

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ १६१ ॥

इदानीमतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्योच्चारमित्यादि । उच्चारं पुरीषं, सम्यगिति पुरीषप्रवृत्तिशङ्कारहितं, वातोऽत्राधोवातः । दीप्ताग्नेरिति प्रथमावस्थापेक्षया; तेन अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरिति वक्ष्यमाणं न विरुध्यते । लघुकोष्ठस्य उदरगौरवरहितस्य । स्थितो निवृत्तः, उदरामयोऽतीसारः१६१

कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये

व्याधीनां कर्मजादिभेदेन त्रैविध्यमाह—कर्मजा व्याधय इत्यादि । तत्र पथ्यरतानां सद्वृत्तरतानां शास्त्रोक्ताहारविहारसेविनां हेमन्तशिशिरे रक्तपित्ताद्युत्पद्यते, वसन्ते वातव्याध्युत्पत्तिः, प्रावृषि श्लेष्मव्याध्युत्पत्तिरित्यादयो निमित्तमन्तरेण ये चोत्पद्यन्ते ते कर्मजाः; ये तु पुनरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणैः मिथ्याहारविहारैः शास्त्रविरुद्धैरासेव्यमानैर्दोषाः कुपिता व्याधीन् जनयन्ति ते दोषजाः, उभयहेतुजाः कर्मदोषजाः ॥—

कर्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥ १६२ ॥
नश्यन्ति त्वक्रियाभिस्ते क्रियाभिः कर्मसंक्षये ।

तेषां मध्ये कर्मजानां तत्र लक्षणमाह—कर्मजास्तेष्वहेतुकाः । तेषु कर्मजादिषु त्रिषु कर्मजा अहेतुका दोषागन्तुहेतुरहिताः । नश्यन्तीत्यादि ते कर्मजाः, तु पुनः, अक्रियाभिरचिकित्साभिः, क्रियाभिः प्रायश्चित्तजपहोमोपहारादिरूपाभिः । कर्मसंक्षये व्याधिजनककर्मक्षये । ये व्याधयोऽहेतुका उत्पद्यन्ते अक्रियाभिश्च कर्मक्षये सति नश्यन्ति ते कर्मजा इति संबन्धः ॥ १६२ ॥—

शाम्यन्ति दोषसंभूता दोषसंक्षयहेतुभिः ॥ १६३ ॥

दोषजानां लक्षणमाह—शाम्यन्तीत्यादि । ये दोषसंक्षयहेतुभिः शाम्यन्ति ते दोषजा इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

तेषामल्पनिदाना ये प्रतिकष्टा भवन्ति च ।
मृदवो बहुदोषा वा कर्मदोषोद्भवास्तु ते ॥ १६४ ॥

कर्मदोषजानां लक्षणमाह—तेषामित्यादि । तेषां कर्मादिजानां, अल्पनिदाना अल्पकारणा अल्पोत्पादकदोषाः । प्रतिकष्टा इति प्रतिशब्द इत्थम्भूतार्थे, तेनेत्थंभूता अपि ये कष्टा भवन्ति बहुदोषारब्धाश्च ये मृदवो भवन्ति ते कर्मदोषोद्भवा व्याधय इति संबन्धः ॥ १६४ ॥

कर्मदोषक्षयकृता तेषां सिद्धिर्विधीयते ।

कर्मदोषोद्भवानां चिकित्सितमाह—कर्मेत्यादि । तेषां उभयजानां, कर्मदोषक्षयकृता इति कर्मक्षयकृता यागदानमन्त्रबल्युपहारदेवताराधनगुरुपूजनादिना, दोषक्षयकृता स्नेहस्वेदनवमनादिना, सिद्धिः साधनं, विधीयते क्रियते ॥—

दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ॥ १६५ ॥

प्रकृतमिदानीं प्रस्तूयते—तत्रानुत्पन्नातीसारस्यापि ग्रहणीरोगसंभवमाह—दुष्यन्तीत्यादि । दुष्यति विकृतिं याति । ग्रहणी पित्तधरा कला वह्न्यधिष्ठानत्वेन संज्ञाता, जन्तोः प्राणिनः, अग्निसादनहेतुभिः अग्निनिर्वापणकारणैः, एतेनातीसारं विनाऽपि ग्रहणीरोगसंभव उक्तः ॥ १६५ ॥

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १६६ ॥
तस्मात्कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ।
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ १६७ ॥

उत्पन्नातीसारस्य यथा ग्रहणीरोगोत्पत्तिस्तथा दर्शयन्नाह—अतीसारे इत्यादि । निवृत्तेऽपीत्यपिशब्दादनिवृत्तेऽपि । भूयः पुनरपि । ग्रहणीमिति अग्न्यधिष्ठानम् । तस्मादित्यादि यस्मात् पुनर्दूषितो वह्निर्ग्रहण्याह्वयमधिष्ठानं दूषयति तस्मादतीसारे विरिक्तवत् परीहारः कार्य इति संबन्धः । परीहारकालावधिमाह—यावदित्यादि ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ १६८ ॥

अथ केयं ग्रहणी यां दूषितो वह्निर्दूषयतीत्याह—षष्ठी पित्तधरेत्यादि । या कला परिकीर्तिता गर्भव्याकरणे शारीरे प्रोक्ता ॥ १६८ ॥

१ 'सूत्रेण' इति पाठान्तरम् ।

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः।
तस्मात् संदूषिते वह्नौ ग्रहणी संप्रदुष्यति ॥ १६९ ॥
एकशः सर्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ १७० ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ १७१ ॥

यथाऽग्नौ दूषिते सति ग्रहणी प्रदूष्यति तथा दर्शयति—ग्रहण्या इत्यादि। हि यस्मादर्थे, यस्माद्ग्रहण्या अग्न्यधिष्ठानभूताया बलमग्निः स चाप्यग्निर्ग्रहणीं श्रितो ग्रहणीमाश्रितः, तस्मादग्नौ प्रदूषिते ग्रहणी संप्रदूष्यतीति। कैः प्रदूष्यतीत्याह—एकश इत्यादि। अत्यर्थमुच्छ्रितैः अत्यन्तवृद्धैः, एकशो वातादिभिः, सर्वशः सर्वैर्दोषैः, सा ग्रहणी दुष्टा सती भुक्तमन्नं, बहुशो बहून् वारान्, आमं अपक्वमेव विमुञ्चति। किं सा दुष्टा सती आममेव परं विमुञ्चतीत्याह—पक्वं वेत्यादि। आयुर्वेदविदः अष्टाङ्गज्ञाः ॥ १६९—१७१ ॥

तस्योत्पत्तौ विदाहोऽन्ने सदनालस्यतृट्क्लमाः।
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् १७२

अतो ग्रहणीरोगस्य पूर्वरूपमाह—तस्योत्पत्तावित्यादि। तस्य ग्रहणीरोगस्य। विदाहोऽन्नेऽन्नं भुक्तं विदह्यतीत्यर्थः, सदनं अङ्गसादः, आलस्यमनुत्साहः, तृट् पिपासा, क्लमो विनाऽपि व्यायामं श्रमः, कर्णक्ष्वेडोऽनेकविधहुङ्कारादिशब्दश्रवणं; 'विदाहोऽन्ने' इत्यत्रान्ये 'विदाहोऽन्तः' इति पठन्ति, अन्तःकोष्ठे अन्नं विदाहमापादयतीति व्याख्यानयन्ति च ॥ १७२ ॥

अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः।
पर्वरुग्लौल्यतृट्छर्दिज्वरारोचकदाहवान् ॥ १७३ ॥
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम्।
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ॥ १७४ ॥

पूर्वरूपानन्तरं रूपमाह—अथेत्यादि। पर्वरुक् सन्धिपीडा। लौल्यं सर्वरसेषु लोलुपत्वम्। उद्गिरेत् वमेत्। शुक्तं चुक्रम्। गन्धशब्दो लोहादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। प्रसेको लालास्रावः। तमकः श्वासविशेषः, अन्ये तु तमकं मोहमाचक्षते। पीडितशब्दः प्रसेकादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। अत्र पाठे 'निर्मांसो वा कृशः' इत्यन्ये पठन्ति, निर्मांसोऽत्यन्तक्षीणमांसः, कृशोऽल्पमांसः। तत्रारोचकशब्दोपादानादेव अरुचिः प्राप्ता पुनररुच्यभिधानमस्मिन् रोगेऽरुचेरवश्यम्भावसूचनार्थम् ॥ १७३ ॥ १७४ ॥

वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः।
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात् त्रिभ्यस्त्रिलक्षणैः ॥

अत ऊर्ध्वं वातादिभेदेन ग्रहणीलक्षणान्याह—वातादित्यादि। पायुर्गुदः, हृत् हृदयं, पार्श्वे द्वे, पाय्वादिमस्तकान्तैः शूलाधिकैर्वातात् ग्रहणीरोगो ज्ञातव्य इति; एवं सर्वत्र संबन्धनीयम्। एभिरेव पाय्वादिभिः सदाहैः पित्ताद्ग्रहणी, गुरुभिः पाय्वादिभिः कफात्, त्रिलक्षणैरिति शूलाधिकैः सदाहैर्गुरुभिः पाय्वादिभिः त्रिभ्यो दोषेभ्यो, 'ग्रहणी' इति शेषः ॥ १७५ ॥

दोषवर्णैर्नखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः।
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ १७६ ॥

किमेतैरेव लक्षणैर्ग्रहणीरोगो ज्ञेयोऽथवाऽन्यैरपीत्याह—दोषवर्णैत्यादि। दोषवर्णैरिति कृष्णारुणनीलपीतरक्तासितपाण्डुभिर्नखैः, तद्वदिति कृष्णादिवर्णैर्विडादिभिश्च 'ग्रहणीरोगो ज्ञेय' इति शेषः। हृत्पाण्डूदरादिरोगाशङ्की च मानवो भवति ॥ १७६ ॥

यथादोषोच्छ्रयं तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम्।
पेयादिं वितरेत् सम्यग्दीपनीयोपसंभृतम् ॥ १७७ ॥
ततः पाचनसंग्राहिदीपनीयगणत्रयम्।
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाऽथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥ १७८ ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत्।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं चात्र घृतं वा प्लीहनाशनम् १७९

अत ऊर्ध्वं ग्रहणीरोगचिकित्सितमाह—यथेत्यादि। दोषोच्छ्रयो दोषोद्रेकः। तस्येति ग्रहणीरोगिणः। तत्र यथादोषोच्छ्रयमिति वातोद्रेके निरूहेण, पित्तोद्रेके विरेकेण, कफोद्रेके वमनेन। यथाक्रममिति यथास्वं शुद्धिप्रकरणोक्तक्रमेणेत्यर्थः। पेयादिमित्यादिशब्दाद्विलेपीयूषादिकम्। वितरेत् दद्यात्। सम्यक् यथोक्तम्। दीपनीयोपसंभृतमिति पञ्चकोलादिदीपनद्रव्ययुक्तम्। 'यथादोषोच्छ्रयं' इत्यत्रान्ये 'यथादोषबलं' इति पठन्ति, तत्र दोषबलानतिक्रमेण विशुद्धस्येत्यर्थः। तत इत्यादि तत इति पेयादिक्रमानन्तरम्। पाचनसंग्राहिदीपनीयगणत्रयमिति गणशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। तेन पाचनद्रव्यगणो हरिद्रादिः, संग्राहीगणोऽम्बष्ठादिः, दीपनीयगणः पिप्पल्यादिः; एतद्गणत्रयं दोषकालसात्म्याद्यपेक्षया सुरारिष्टादिभिस्तक्रान्तैः प्रातः पिबेदित्यर्थः। तक्रं वेत्यादि संग्राहीदीपनीयलघुत्वात्। क्रिम्यादिघ्नी क्रियाऽत्रापि करणीयेत्याह—क्रिमीत्यादि। अत्रेति ग्रहणीरोगे, अवचारयेत् प्रयोजयेत्। ननु ग्रहणीरोगो वातादिभेदेन चतुर्विधः प्रोक्तस्तत्कथं चिकित्सितं तथा नोक्तं? उच्यते—यथादोषोच्छ्रयमित्यत्राप्यनुवर्तनीयम्। तेन क्रिम्यादिघ्नी क्रिया यथादोषोच्छ्रयमवचारयेदिति न दोषः। हिङ्ग्वादिचूर्णादिकमप्यतिदिशन्नाह—चूर्णमित्यादि। हिङ्ग्वादिचूर्णं महावातव्याध्युक्तं, घृतं वा प्लीहनाशनमिति षट्पलादिकं, अवचारयेदित्यत्रापि संबध्यते ॥ १७७-१७९ ॥

कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥ १८० ॥

चाङ्गेरीघृतमाह—कल्केनेत्यादि। मगधादेः पिप्पल्यादेः।

चाङ्गेरी अम्लपत्रिका, तस्याः स्वरसेन स्नेहचतुर्गुणेन पिप्पल्यादिकल्केन स्नेहचतुर्थांशेन सिद्धं घृतं हितं भवेदित्यर्थः ॥१८०॥

सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ।

इदानीं ग्रहणीरोगे शेषसंग्रहार्थमाह—सर्वथेत्यादि । सर्वथा सर्वप्रकारेण । दीपनं अग्निदीपनम् ॥—

ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत् स्वैश्चिकित्सितैः १८१

ग्रहणीरोगोपद्रवाणां ज्वरारोचकादीनां प्रतिकारमाह—ज्वरादीनित्यादि । ज्वरादीनित्यादिशब्दादरोचकशूलकरपादशोफादीनां ग्रहणम् । अविरोधाच्चेति मूलव्याधेरिति शेषः । यद्यपि निबन्धकारैरयमध्यायो व्यस्तपाठेन पठितस्तथाऽपि मया मद्गुरुणा येन क्रमेणोपदिष्टस्तथाऽयं व्याख्यातः ॥ १८१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गतकायचिकित्सायामतिसारप्रतिषेधाध्यायश्चत्वारिंशत्तमः समाप्तः ।

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अतीसारप्रतिषेधानन्तरं शोषेऽप्यतीसारसंभूतेरथवा ज्वरातीसाराभ्यां शोषस्योत्पत्तेः शोषप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । अथेत्यादिकं पूर्ववत् व्याख्येयम् । शोषप्रतिषेधं शोषचिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥ ३ ॥

ननु, शोषचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां कृत्वा निदानाभिधाने को हेतुः ? उच्यते—अज्ञातरोगस्य वैद्यस्य चिकित्सायां प्रागल्भ्यं न स्यादतो निदानारम्भ इति । तथा चोक्तं—"रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्"—इति । प्रागेव विकारस्वभावाभिधानाय वाक्यमाह—अनेकरोगानुगत इत्यादि । अनेकरोगा उपद्रवसंज्ञकाः, तैरनुगत आश्रितः । बहवो रोगा श्वासकासाङ्गसादकफसंस्रवादयः, पुरोगमाः पूर्वरूपत्वेन उपस्थिता यस्य स तथा । दुर्विज्ञेयः इति त्रिदोषलिङ्गत्वादंशांशबलविकल्पनाभिः प्रकुपितदोषाणां लिङ्गविकल्पेन; दुर्निवार इति दोषाणां परस्परविरुद्धोपक्रमत्वात्; दुर्निवारत्वाच्च कृच्छ्रोऽयं महाबलः ॥ ३ ॥

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः ॥ ४ ॥
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ५ ॥

इदानीमस्य व्याधेर्यथा शोषक्षयराजयक्ष्मेति नामानि तथाऽऽह—संशोषणाद्रसादीनामित्यादि । क्रिया चिकित्सा, वा कायवाङ्मानसं कर्म, तस्य क्षयकरत्वात् । राज्ञ इति द्विजानामिति शेषः । चन्द्रमसश्चन्द्रस्य, आमयो यक्ष्मारोगः, केचिदात्रेयप्रभृतयः । यस्मादेष आमयो द्विजानां राज्ञः चन्द्रमसश्चन्द्रस्य अभूत् तस्मात् तं रोगं केचित् पुनर्जना राजयक्ष्मेति ब्रुवते, यतोऽयं यक्ष्मारोगो रोगाणां राजा अतो राजयक्ष्मेति वाग्भटो व्याख्यानयति । किलेति वार्तायाम् । एवं खलु श्रूयते—पूर्वं दक्षनामा प्रजापतिरभूत्, तस्य बह्वयो दुहितरो बभूवुः, तेन च सप्ताधिका विंशतिः कन्यकाश्चन्द्राय विवोढे दत्ताः, स चन्द्रमास्तासु मध्ये रोहिण्यामेवानुरक्तो बभूव, ततश्च सशोकाभिरश्विन्यादिभिर्दुहितृभिरात्मपितरि दक्षसंज्ञके चन्द्रस्य रोहिण्यामासक्तिवृत्तान्तो निवेदितः, ततो दुहितृणां वार्तामाकर्ण्य, चन्द्रमाहूय, सर्वास्वपि निजपुत्रीषु समतया वर्तनाय चन्द्रोऽभिहितः, स च तथेति स्वीकृत्यापि श्वशुरस्य वचनमनादृत्य न तासु समतयाऽवर्तत, ततो दक्षप्रजापतेः क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्तिमान् भूत्वा निःसृत्य यक्ष्मारूपेण रोहिण्यामतिप्रसङ्गेनाविलं चन्द्रमाविशत्, ततोऽसौ तेन रोगेणाभिभूतः सन् गतप्रभो गतोत्साहश्च संजातः, गुरुवचनातिक्रमेण दोषं मत्वा तमेव दक्षनामानं गुरुं शरणं गतवान्, ततोऽनन्तरं देववैद्याभ्यामश्विभ्यां स चिकित्सितः, ततः प्राप्तबलश्चन्द्रो रराजातीव सुप्रभः लब्धगुरुप्रसादोऽश्विभ्यां चिकित्सितोऽभूत् । एवं च सति कर्मदोषजो व्याधिरिति दर्शितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

स व्यस्तैर्जायते दोषैरिति केचिद्वदन्ति हि ।

एकीयमतेनास्य व्याधेः पृथग्दोषजत्वमाह—स व्यस्तैरित्यादि । स व्याधिः व्यस्तैः पृथग्भूतैः ॥—

एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात्तन्त्रयुक्तितः ॥ ६ ॥
क्रियाणां चाविभागेन प्रागेकोत्पादनेन च ।
एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥ ७ ॥

परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—एकादशानामित्यादि । एकादशानामिति स्वरभेदशूलादीनां, एकस्मिन्निति राजयक्ष्मरोगे, अन्ये तु राजयक्ष्मातुर इति व्याख्यानयन्ति, सान्निध्यादिति विद्यमानत्वात्, तन्त्रयुक्तितः क्रियाणामविभागेन प्रागेकोत्पादनेन एक एव ततः शोषः सन्निपातात्मकः इति तन्त्रयुक्तितः । अन्ये तन्त्रेत्यत्र तत्रेति पठन्ति; तत्र तस्मिन्, युक्तितो युक्तिवशादिति व्याख्यानयन्ति । का सा युक्तिः ? यद्वशेनैक एव शोष इत्याह—क्रियाणामविभागेनेति । चिकित्साया अपृथक्त्वेन दर्शितत्वादित्यर्थः । एकत्वे तृतीयं हेतुमाह—प्रागेकोत्पादनेन चेति । यस्मात् पूर्वं दक्षेण क्रुद्धेन एकस्योत्पादनं कृतम् । हि यस्मादर्थे; यस्मात् शोषस्यैकत्वे

---

१ 'अपि याप्योऽभूत्' इति पाठान्तरम् ।

२ 'तन्त्रयुक्तित इत्यर्थापत्तेः' इति पाठान्तरम् ।

हेतुत्रितयमत्रोक्तमत एक एव शोषः सन्निपातात्मको मत इति संबन्धः ॥ ७ ॥

उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।

ननु, यदि सन्निपातात्मक एक एवायं तत् कथमत्र ह्येकदोषपृथक्लिङ्गज्ञानमित्याह—उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणामित्यादि । उद्रेकादाधिक्यात्, तत्र शोषे, हि शब्दो हेतौ, स च हेतुर्बहुप्रकारोऽपि चतुर्विधत्वं न त्यजति ॥—

क्षयाद्वेगप्रतीघातादाघाताद्विषमाशनात् ॥ ८ ॥
जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः ।
कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥ ९ ॥

तमेव चतुर्विधं हेतुमाह—क्षयाद्वेगप्रतीघातादित्यादि । क्षयात् रसादिशुक्रान्तानां धातूनां क्षयात् । वेगप्रतीघातात् वातमूत्रपुरीषादीनां प्रवृत्त्युन्मुखानामवरोधात् । आघातात् पतनादितः । अयथाबलमारम्भादिति बोद्धव्यम् । विषमाशनादिति अप्राप्तातीतकालबह्वल्पभोजनात् । क्षयादित्यादिहेतुभिः कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य शोषो जायते इति संबन्धः । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'वेगाघातात् पूरणाद्वा सङ्घातात् संक्षयादपि' इति । व्याख्यानयन्ति च—पूरणं विषमाशनमभिप्रेतं, सङ्घातोऽत्र साहसः, शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम् कफप्रधानैरित्यादि । कफप्रधानैरुत्कटकफैः, हिशब्दो हेतौ, रसवर्त्मस्वित्यादिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, वर्त्म मार्गः, तेन रसादिवाहिनीषु धमनीष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तरम् ।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥१०॥

अपरप्रकारेण धातुक्षयात् राजयक्ष्मसंभवं दर्शयन्नाह—अतिव्ययायिन अत्यर्थं ग्राम्यधर्मसेविनः, क्षीणे रेतसि शुक्रे, शुक्रक्षयश्च मेढ्रवृषणवेदनेत्यादिना ज्ञेयः । अनन्तरं रेतसः क्षयादित्यर्थः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे इति परं यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते । ननु, रसवर्त्मरोधाद्रसेन रक्तस्याबृंहणात्तदपचयः, रक्तापचयाच्च मांसस्यापचय इत्यादिपूर्वपूर्वधातुक्षीणतया कृत्वा शुक्रस्य युक्तः क्षयः, शुक्रक्षये तु पूर्वधातूनां कथं क्षयः? उच्यते—यथा महाजलाधारपरिक्षये तत्र प्रविशतां जलप्रायाणां[1] (जन्तूनां) क्षयस्तद्वदत्रापीति । स्वमार्गावरोधात् रसोऽसञ्चरन् किं करोति? हृदये विदह्यते, कासवेगेन मुखमार्गे पिच्छिलविस्रहरितपीतश्वेतः प्रवर्तते ॥ १० ॥

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ११ ॥

इदानीं मध्यबलदोषारब्धस्य शोषस्य षड्रूपाणि दर्शयन्नाह—भक्तद्वेषो ज्वर इत्यादि । स्वरभेदः घर्घरादिस्वरः ॥ ११ ॥

स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संलोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥१२॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥१३॥

षड्रूपाणि निर्दिश्य दोषभेदेनैकादशरूपाणि बलवत्समदोषारब्धस्य शोषस्य दर्शयन्नाह—स्वरभेदोऽनिलाच्छूलमित्यादि । संलोचो लुञ्चनमिव, अंसयो, पार्श्वयोः; 'संलोच' इत्यत्र अन्ये 'संकोच' इति पठन्ति, तत्र संकोचनमिवेत्यर्थः । शिरसः परिपूर्णत्वं कफेनेति शेषः । अभक्तछन्दो भक्तारुचिः । कण्ठस्य चोद्ध्वंसः कण्ठभङ्गः; अन्ये उद्ध्वंस उत्कासिकेति व्याख्यानयन्ति । स्वरभेदादिलिङ्गत्रयं राजयक्ष्मणि वातेन, ज्वरादीनि चत्वारि पित्तेन, शिरसः परिपूर्णत्वादीनि चत्वारि कफेन; एवं षड्रूपाण्यपि वातादिभेदेन ज्ञेयानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
(कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ १४ ॥
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।)
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥१५॥

इदानीं[2] रूपप्रस्तावाद्बहुरूपान्वितस्यासाध्यत्वमाह—एकादशभिरित्यादि । एतैरेभिः स्वरभेदोऽनिलाच्छूलमित्यादिकैः, षड्भिर्वापीति भक्तद्वेषो ज्वर इत्यादिभिः, अपिशब्दात् त्रिभिर्वा श्वासकासासृगामयैस्तन्त्रान्तरोक्तैः समन्वितमिति समुच्चीयते । जह्यादिति त्यजेत् । परं वह्नौ मन्दे बलमांसक्षये सतीति बोद्धव्यम् । ननु, सर्वरूपादर्धत्रिरूपौ लघुतरौ तत्कथं तावप्यसाध्यौ? उच्यते—बलवद्धयपचयकालप्रकर्षात्तयोरपि महत्त्वात्; एतेन सर्वरूपोपपन्न एवासाध्यः, इतरौ तु कालप्रकर्षेणेति । अयं पाठः पुस्तकान्तरेऽन्यथा पठ्यते, स च निबन्धकारैर्न पठितः ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यवायशोकस्थाविर्यव्यायामाध्वोपवासतः ।
व्रणोरःक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥ १६॥

एकीयमतेन शोषभेदान्निर्दिशन्नाह—व्यवायशोकेत्यादि । व्यवायः स्त्रीसेवा, शोकः पुत्रादिवियोगेन चित्तोद्वेगः, स्थाविर्यं वृद्धत्वं, अन्ये वार्धक्यमिति पठन्ति तत्राप्येकोऽर्थः, व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म, अध्वा दीर्घमार्गाटनं, व्यवायाद्युपवासान्तैर्हेतुभिस्तथा व्रणपीड़या उरःक्षतपीड़या चान्ये शोषान् वदन्तीति संबन्धः ॥ १६ ॥

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥१७॥

व्यवायशोषिणो लक्षणान्याह—व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति 'शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना' इत्यादिभिः । यथापूर्वमिति यथापूर्वं तत्र शुक्रस्य पूर्वं मज्जा, मज्ज्ञोऽस्थि, अस्थ्नो मेदः, मेदसो मांसं, मांसस्य रक्तमित्येवं क्षीयन्ते

१ 'जलानां' इति पाठान्तरम् ।

२ 'बहुरूपो राजयक्ष्मा असाध्यस्तमाह' इति पाठान्तरम् ।

धातवः, प्रागवदेव दर्शितम्यायात्, परं यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते ॥ १७ ॥

प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरभिलक्षितः ॥ १८ ॥

शोकशोषिणमाह—प्रध्यानशील इत्यादि । प्रध्यानशीलः चिन्तापरः, स्रस्ताङ्गोऽवसन्नगात्रः, तादृश इति व्यवायशोषितवदुपलक्षितः, परं शुक्रक्षयकृतैर्लिङ्गैर्विना एतेन पाण्डुदेह इत्यर्थः ॥ १८ ॥

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
श्वसनो[1]ऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ १९ ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं तथैवा[2]रतिपीडितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २० ॥

जराशोषिणमाह—जराशोषी कृशो मन्देत्यादि । मन्दशब्दो वीर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । वीर्यं शक्तिः, बलं ओजो हृदि स्थितं सप्तधातुधामभूतम् । पुनररुचिकथनं अत्यन्तारोचकख्यापनार्थम् । संप्रस्रुतेत्यादि संप्रस्रुतशब्द आस्यादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकं संबध्यते । आस्यं मुखकुहरं, अक्षि लोचनम् । शुष्कत्वं मलस्य, रूक्षत्वं च प्रभायाः; यद्यपि शुष्कमलस्य रूक्षत्वं त्वचि भवति न प्रभायां तथापि मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदुपचारात् प्रभायां बोद्धव्यम् । जेज्जटाचार्यस्तु जराशोषिणो लक्षणमत्र न पठति, सप्ततेस्तूर्ध्वं क्षीयमाणेत्यादिना आतुरोपक्रमणीये उक्तत्वात् ॥ १९ ॥ २० ॥

अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २१ ॥

अध्वशोषिणमाह—अध्वप्रशोषीत्यादि । स्रस्ताङ्गः शिथिलगात्रावयव इत्यनेन अकर्मण्यशरीरप्रदेश उक्तः । शुष्कशब्दः क्लोमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, क्लोम तिलकं, आननं मुखकुहरम् । केचित् संभृष्टपरुषच्छविरित्यत्र संसृष्टपरुषच्छविरिति पठित्वा संसृष्टा परुषा छविः यस्य स इति व्याख्यानयन्ति । संभृष्टपरुषच्छविरिति दग्धस्येव परुषा छविर्यस्येत्यर्थः । यद्यपि जराशोष्यनन्तरं व्यायामशोषी वाच्यो नाध्वशोषी, तथाऽप्यध्वशोषिणो लक्षणानां व्यायामशोषिण्यतिदेशात्पूर्वमत्राध्वशोषी निर्दिष्टः । यद्येवं तर्हि व्यायामशोषिलक्षणैरेव अध्वशोषी कुतो न निर्दिश्यते? सत्यं, उरःक्षतलिङ्गानामधिकानां व्यायामशोषिणि सद्भावात् । केचिदत्र 'तृडङ्गमर्ददौर्बल्यपारुष्यैरर्दितोऽध्वना' इति पाठं पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ २१ ॥

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
उरःक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तश्च क्षताद्विना ॥ २२ ॥

१ 'कम्पनो' इति पाठान्तरम् ।
२ 'तथैवारुचिपीडितः' इति पाठान्तरम् ।

व्यायामशोषिणमाह—व्यायामशोषी भूयिष्ठमित्यादि एभिरेवेति पूर्वोक्तैरध्वशोषिलक्षणैरित्यर्थः । उपवासशोषिलक्षणं दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयोक्तं 'तत्र वातलाहारसेविन' इत्यादिकं ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २३ ॥

व्रणशोषिलक्षणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । व्रणशोषिणो वैशेषिकलक्षणानुपदेशात् सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यद्येवं कुतोऽस्य पृथगभिधानमिति चेत्, विशिष्टकारणतया असाध्यतमत्वख्यातेः ॥ २३ ॥

व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।
कर्मणा चा[3]प्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम् ।
तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति ॥ २४ ॥
कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम् ।
संतप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात्परिताम्यति ॥ २५ ॥
दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥ २६ ॥

उरःक्षतशोषिणमाह—व्यायामेत्यादि । कर्मणा चाप्युरस्येनेति धनुराकर्षणादिनेत्यर्थः । क्षते दारिते, असितं ईषत्कृष्णं, अरुणं ईषद्रक्तम् । दूयनादतिवेदनात्, परिताम्यति मोहं याति । दुर्गन्धशब्दो वदनोच्छ्वासाभ्यां संबध्यते ॥ २४—२६ ॥

केषांचिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥ २७ ॥

एकीयमतमाह—केषाञ्चिदित्यादि । केषाञ्चिदाचार्याणां मते एवं व्यवायादिभिरनेकैः कारणैः कृत्वा हि यस्मात् शोषो भेदमागतः । अत एक एव स्वमते शोषो नेतरे व्यवायादिजाः । कुतो व्यवायादिजाः शोषा न भवन्तीत्याह—न तत्रेत्यादि । तत्र तेषु व्यवायादिजेषु ॥ २७ ॥

क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंज्ञिकाः ।

यदि ते व्यवायादिजा शोषा न भवन्ति तर्हि किंनामधेया भवन्तीत्याह—क्षया एवेत्यादि । ते व्यवायादिजाः क्षया एव, किंविशिष्टाः प्रत्येकं धातुसंज्ञिकाः धातुक्षयसंज्ञका इत्यर्थः । यतः शुक्रमारभ्य विलोमेन व्यवायादिभिर्धातूनां यथापूर्वं संक्षयात् ।—

चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्तं धातुसंक्षये ॥ २८ ॥

तेषां किञ्चिच्चिकित्सितमाह—चिकित्सितं तु तेषामित्यादि । धातुसंक्षये दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्याये ॥ २८ ॥

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
च्छर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ २९ ॥

३ 'कर्मभिश्चाप्यनौरस्यैर्वक्षो' इति पाठान्तरम् ।

स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ३० ॥

इदानीमेकीयमतं प्रदर्श्य संप्राप्त्यनन्तरं राजयक्ष्मणः पूर्वरूपाण्याह—श्वासाङ्गसादकफसंस्रवेत्यादि । अङ्गसादोऽङ्गानामनुत्साहः, अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । मदः पूगफलेनेव मत्तता । मांसपरो मांसाभिलाषी । रिंसुः रन्तुमिच्छुः । शल्लकी धातुकारी वज्रशकलः 'शल्लक' इति लोके प्रसिद्धः । नीलकण्ठः मयूरः, गृध्रः आमिषाशी योजनदृष्टिः, कपयो वानराः, कृकलासः कृकण्टकः 'गिरगिट' इति पूर्वदेशीया भाषन्ते । तं शोषिणं, वाहयन्ति प्रापयन्ति, स शोषी । ननु, संप्राप्त्यनन्तरं पूर्वरूपेषु वाच्येषु कथं रूपाण्यभिधाय पूर्वरूपोपादानं कृतं? उच्यते—रूपाण्यव्यक्तानि पूर्वरूपाण्यस्येति प्रतिपादनार्थम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ३१ ॥

महाशनमित्यादि । मुष्को वृषणम् । यक्ष्मिणमित्यत्र अन्ये शोषिणमिति पठन्ति ॥ ३१ ॥

उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नवम् ।

उपक्रम्यानाह—उपाचरेदात्मवन्तमित्यादि । आत्मवन्तं जितेन्द्रियम् ॥—

स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥ ३२ ॥
स्निग्धस्य मृदु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
आस्थापनं तथा कार्यं शिरसश्च विरेचनम् ॥ ३३ ॥

तदेव चिकित्सितमाह—स्थिरादिवर्गसिद्धेनेत्यादि । स्थिरादिर्विदारिगन्धादिः । मृदु यत् कर्षणं न भवतीत्यर्थः । आस्थापनं निरूहः । तथेति मृद्वित्यर्थः । शिरसो विरेचनं नस्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यवगोधूमशालींश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितः ।

शोधितस्य पश्चात्कर्म आह—यवगोधूमेत्यादि । रसैः जाङ्गलमांसरसैः ॥—

दृढेऽग्नौ बृंहयेच्चापि निवृत्तोपद्रवं नरम्[1] ॥ ३४ ॥

बृंहणविषयमाह—दृढेऽग्नावित्यादि । निवृत्तोपद्रवमिति प्रशान्तस्वरभेदादिकमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

व्यवायशोषिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ।
बृंहणीयो विधिस्तस्मै हितः स्निग्धोऽनिलापहः॥३५॥

इदानीं व्यवायशोषिणो विशिष्टं चिकित्सितमाह—व्यवायेत्यादि । व्यवायशोषिणमित्यादिवाक्यं केचिन्नेच्छन्ति, 'क्रियाणां चाविभागेन' इत्युक्तस्य व्याघातात् ॥ ३५ ॥

काकानुलूकान्नकुलान् बिडालान्
गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् ।
गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः
ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ ३६ ॥
देयानि मांसानि च जाङ्गलानि
मुद्गाढकीसूपरसाश्च हृद्याः ।
खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि
देयानि मांसानि सुकल्पितानि ॥ ३७ ॥
मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टान्
माध्वीकायुक्ता मदिराश्च सेव्याः ।
अर्कामृताक्षारजलोषितेभ्यः
कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ॥३८॥
खादेत् पिबेत् सर्पिरजाविकं वा
कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ।
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्तः ॥ ३९ ॥

शोषिणां यानि मांसान्यादेयानि तान्याह—काकानुलूकान्नकुलानित्यादि । बिडाला ग्राम्यादिभेदेन षट् प्रकारा मार्जाराः "ग्राम्यो वन्यस्तोयजातः पक्षिमार्जारविज्जकौ । सुगन्धवृषणश्चेति मार्जाराः षड् प्रकीर्तिताः" इति । व्याला व्याघ्रादयः, बिलेशयाः शल्लकीप्रभृतयः, आखुरत्र वृक्षमूषिकः । विविधैः प्रकारैरिति "काकांस्तित्तिरिशब्देन मत्स्यशब्देन चोरगान् । भृष्टमत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि" इत्यादिभिर्नानाप्रकारैर्वचनैः । एवंप्रकारेण दाने किं प्रयोजनमिति चेत्? अजुगुप्सया भक्षणं भक्षितस्य चानुल्लेखनम् । तथाचोक्तं—"जानन् जुगुप्सुर्नैवाद्यादुक्तं वा पुनरुल्लिखेत् । तस्माच्छद्मोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत्"—इति । जाङ्गलानि विष्किरप्रतुदजानि, शेषजाङ्गलवर्गाणामत्र विशेषेणाभिधानात् । यद्यपि जाङ्गलशब्देनैव गृध्रादयोऽपि लब्धास्तथापि अत्यन्तबृंहणत्वात् गृध्रादीनां पृथगुपादानम् । मुद्गाढकीसूपरसोऽन्तःशुद्धिकरत्वाद्देयः । नागो हस्ती, अश्वतरो वेशरः । सुकल्पितानि वेशवारीकृतानि नानाप्रकारकल्पितानि[1] । तथा च वृद्धभोजः—"खरोष्ट्राश्वतरं नागं मांसं मांसाभिवृद्धये । दद्यान्माहिषशब्देन वेसवारीकृतं भिषक्"—इति । मांसोपदंशान् अरिष्टान् अभयारिष्टप्रभृतीन्, माध्वीकयुक्तान् द्राक्षासवयुक्तान्, मदिरा मद्यम् । भक्ष्यान्निर्देष्टुमाह—अर्कामृतक्षारजलोषितेभ्य इत्यादि । अर्कगुडूचीक्षारपानीयोषितेभ्यो यवेभ्यो भक्ष्यान् कृत्वा खादेदिति संबन्धः । उषितेभ्यो रात्रौ स्थितेभ्यः । अर्कादिभस्म चतुर्गुणेन जलेन गालयित्वा पचेद्यावदर्धावशिष्टं भवति । तथा चोक्तं "पानाय भोजनायाथ भस्म स्राव्यं चतुर्गुणे । जलेऽर्धमवशिष्टे तु क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते" इति । पिबेदित्यादि ।

१ 'नरं' इति पाठान्तरम् ।

१ 'नान्यप्रकारकल्पितानि' इति पाठान्तरम् ।

अजाविकं वेति आजं वा आविकं वेत्यर्थः । अजेत्यत्र ह्रस्वत्वं छन्दोऽनुरोधात् । भक्तकाले भोजनकाले । सर्पिर्मधुभ्यामित्यादि । उपहितं संयुक्तम् ॥ ३६—३९ ॥

मांसादमांसेषु घृतं च सिद्धं
शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम् ।

मांसादमांसेष्वित्यादि । मांसादा गृध्रादयः, तन्मांसरसे चतुर्गुणे सिद्धं सर्पिः क्षौद्रपिप्पलीयुक्तं शोषापहं भवति, क्षौद्रकणेत्यत्र दन्तिकणेति केचित् पठन्ति ॥—

द्राक्षासितामागधिकावलेहः
सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती ॥ ४० ॥
घृतेन चाजेन समाक्षिकेण
तुरङ्गगन्धातिलमाषचूर्णम् ।

द्राक्षेत्यादि । अवलेहोऽयम् ॥ ४० ॥—

सिताश्वगन्धामगधोद्भवानां
चूर्णं घृतक्षौद्रयुतं प्रलिह्यात् ॥ ४१ ॥

सिताश्वगन्धेत्यादि । सिता शर्करा, मगधोद्भवा पिप्पली॥४१

क्षीरं पिबेद्वाऽप्यथ वाजिगन्धा-
विपक्कमेवं लभतेऽङ्गपुष्टिम् ।

क्षीरमित्यादि । वाजिगन्धाविपक्कं सामान्यक्षीरपाकपरिभाषया । वाजिगन्धा अश्वगन्धा ॥—

तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यं
प्रातः पिबेद्वाऽथ पयोनुपानम् ॥ ४२ ॥

तदुत्थितं क्षीरघृतमित्यादि । तदुत्थितं अश्वगन्धाविपक्कक्षीरोत्थं क्षीरघृतं क्षीराद्विलोडितादुद्धृतं घृतम् ॥ ४२ ॥

उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा
योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ।

उत्सादनोपचर्यार्थमाह—उत्सादने इत्यादि । उत्सादनमुद्वर्तनं, तुरङ्गगन्धा अश्वगन्धा, पुनर्नवे श्वेतरक्ते द्वे । ननु, शोषे बृंहणमुपयुज्यते, एताश्च विलेखनाः ततः कथं तदुपयोगः? सत्यं, बाह्योपयोगेन तेषां बृंहणत्वेनोपयोगात् ।—

कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं
सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं हिताशी ॥ ४३ ॥
यक्ष्माणमेतत् प्रबलं च कासं
श्वासं च हन्यादपि पाण्डुतां च ।

कृत्स्ने वृषे तत् कुसुमैरित्यादि । कृत्स्ने वृषे इति समूलपत्रशाखाङ्कुरे वासकाङ्गेभ्यः क्वाथे । तत्कुसुमैर्वासकपुष्पैः, 'कल्कीकृतैः' इति शेषः । सिद्धं सर्पिरिति चतुर्गुणक्वाथेन पुष्पकल्केनाष्टगुणभागेन च । तथा चोक्तं, "शणस्य कोविदारस्य वृषस्य च पृथक् पृथक् । कल्काभ्यत्वाम शंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम्" इति ॥ ४३ ॥

शकृद्रसो गोश्वगजाव्यजानां
क्वाथ्यं मिताश्चापि तथैव भागैः ॥ ४४ ॥
मूर्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां
क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ।
भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरं च कृत्स्नम् ॥ ४५ ॥
कटुत्रिकं चैव सभद्रदारु
घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ।

सकृद्रस इत्यादि । गोश्वगजाविच्छगलीनां प्रत्येकं सकृद्रसाः, तथैव मूर्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां क्वाथभागैर्मिताः अष्टमाः भागाः, तथा क्षीरस्यापरो नवमो भागः, घृतस्य दशम इति एतान् दशभागान् त्रिवर्गादिकेन कल्केन विपचेदिति संबन्धः । मूर्वा चोरस्नायुः । खदिरद्रुमाणामिति द्रुमग्रहणं मध्यमवयसः खदिरस्य ग्रहणार्थम् । त्रिवर्गः त्रिफला । मधुरं च कृत्स्नं काकोल्यादिकं, अपरेऽष्टवर्गमाहुः ॥ ४४ ॥४५॥—

द्वे पञ्चमूल्यौ वरुणं करञ्जं
भल्लातकं बिल्वपुनर्नवे च ॥ ४६ ॥
यवान् कुलत्थान् बदराणि भार्गीं
पाठां हुताशं समहीकदम्बम् ।
कृत्वा कषायं विपचेद्धि तस्य
षड्भिर्हि पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ॥ ४७ ॥
व्योषं महावृक्षपयोऽभयां च
चव्यं सुराह्वं लवणोत्तमं च ।
एतद्धि शोषं जठराणि चैव
हन्यात् प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥ ४८ ॥

द्वे पञ्चमूल्यौ वरुणं करञ्जमित्यादि । द्वे पञ्चमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः । बिल्वस्य पृथक्पाठादत्र फलं ग्राह्यम् । हुताशः चित्रकः, महीकदम्बो मुण्डिनिका । कृत्वा कषायमिति दशमूलादीनां अष्टषष्ट्यधिकानि सप्तशतपलानि चतुर्गुणेनाम्भसा निःक्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टः क्वाथो ग्राह्यः । तस्य क्वाथस्य, पात्रैराढकैः । कल्कद्रव्याण्याह—व्योषमित्यादि । व्योषं त्रिकटुकं, महावृक्षपयः सेहुण्डक्षीरं, सुराह्वं देवदारु, लवणोत्तमं सैन्धवम् । केचित् 'लवणोत्तमं'इत्यत्र 'मगधोद्भवां'इति पठित्वा पिप्पलीमिति व्याख्यानयन्ति । प्रमेहांश्च सहानिलेनेति वातिकानपि प्रमेहान् हन्तीत्यर्थः । एतच्च स्तुतिपरं, वातिकमेहानामसाध्यत्वात् ॥ ४६—४८ ॥

गोश्वाव्यजेभैणखरोष्ट्रजातैः
शकृद्रसक्षीररसक्षतोत्थैः ।
द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः
सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥ ४९ ॥

गोश्वाव्यजेभैणेत्यादि । गोश्वादीनां शकृद्रसक्षीरमांसरस, रुधिरैः द्राक्षादीनां कल्केन सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारान् हन्तीति

संबन्धः । इभा हस्तिनी, एणः कृष्णसारः । क्षीरं यथासंभवं ग्राह्यं, न तु सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

एलाजमोदामलकाभयाक्ष-
गायत्र्यरिष्टासनशालसारान् ।
विडङ्गभल्लातकचित्रकोग्रा-
कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजांश्च ॥ ५० ॥
पक्त्वा जले तेन पचेद्धि सर्पि-
स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥ ५१ ॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणं च दद्यात्
क्षौद्रं ततो मन्थहतं विदध्यात् ।
पलं पलं प्रातरतः प्रलिह्य
पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥ ५२ ॥
एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं
चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम् ।
यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतत्
पाण्ड्वामयं चैव भगन्दरं च ॥ ५३ ॥
श्वासं च हन्ति स्वरभेदकास-
हृत्प्लीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ।
न चात्र किंचित् परिवर्जनीयं
रसायनं चैतदुपास्यमानम् ॥ ५४ ॥

एलाजमोदेत्यादि । एलादिकान् सुराष्ट्रजान्तान् कषायकल्पेन विपाच्य, तेन क्काथेन सर्पिर्विपचेदिति संबन्धः । तस्मिन् क्काथे सिद्धे पूते शर्करायास्त्रिंशत्पलानि दद्यात्, तुगाक्षीर्याश्च षट्पलानि, तथा घृतस्य प्रस्थे द्विगुणं द्विप्रस्थमितं क्षौद्रं दद्यात् । अक्षं बिभीतकं, गायत्री खदिरः, अरिष्टो निम्बः, असनो बीजकः, शालः प्रसिद्धः, सारशब्दः खदिरादिभिः संबध्यते, उग्रा वचा, अम्भोदो मुस्तं, सुराष्ट्रजा तुवरमृत्तिका, तुगाक्षीरी वंशलोचनं, अन्ये वंशलोचनानुकारिपार्थिवद्रव्यम् । मन्थहतं खजविलोडितम् । अतो अस्माद्रसायनात् । अतन्द्रितः अनलसः । मेध्यं मेधाजनकम्[1] ॥ ५०—५४ ॥

प्लीहोदरोक्तं विहितं च सर्पि-
स्त्रीण्येव चान्यानि हितानि चात्र ।

अत्र रसायनेऽपराण्यपि घृतान्यतिदेशेनाह—प्लीहोदरोक्तं विहितमित्यादि । प्लीहोदरोक्तं षट्पलकं, त्रीण्येव चान्यानि उदरोक्तान्येव; तद्यथा—एकं 'हरीतकीचूर्णप्रस्थं' इत्यादिकं, द्वितीयं 'गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरं' इत्यादि, तृतीयं 'चव्यचित्रकदन्त्यतिविषा'इत्यादिकम् । अत्र शोषे । एतानि स्रोतोवरोधशान्त्यर्थं रेचनत्वेन हितानि ।—

उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीन्
जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥ ५५ ॥

स्वरभेदादीनां चिकित्सितमतिदेशेनाह—उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीनित्यादि । यथास्वं यस्य यदात्मीयं स्वरभेदादिशास्त्रं, तत् प्रसमीक्ष्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अजाशकृन्मूत्रपयोघृतासृ-
ङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः ।
स्नानादिनानाविधिना जहाति
मासादशेषं नियमेन शोषम् ॥ ५६ ॥

इदानीमजायाः सर्वप्रकारेणोपयोगमाह—अजाशकृन्मूत्रेत्यादि । अजाशकृदादिकं यथासंभवं स्नानादिविधिना पुरुषः सेवमानो अशेषं शोषं मासाज्जहातीति संबन्धः । अजाशब्दः शकृदादिभिरालयान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । आलयं गृहं, अजानामेव ॥ ५६ ॥

रसोनयोगं विधिवत् क्षयार्तः
क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगम् ।
सेवेत वा मागधिकाविधानं
तथोपयोगं जतुनोऽश्मजस्य ॥ ५७ ॥

रसोनयोगमित्यादि । विधिवत् यथाशास्त्रम् । क्षीरेणेति नागबलाप्रयोगमागधिकाविधानाभ्यां संबध्यते । तथेति क्षीरेणेत्यर्थः । जतुनोऽश्मजस्य शिलाजतुनः ॥ ५७ ॥

शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनं च
त्यजे-

इदानीं परिहार्यमाह—शोकं स्त्रियमित्यादि । क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः, असूयनं परगुणेषु दोषारोपणम् ।—

दुदारान् विषयान् भजेत ।
वैद्यान् द्विजातींस्त्रिदशान् गुरूंश्च
वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः ॥ ५८ ॥

इदानीं दैवव्यपाश्रयां चिकित्सामाह—उदारानित्यादि उदारा विषया धर्माविरुद्धा मनोनुकुलाश्च शब्दादयः । भजेत् सेवेत, द्विजातीन् विप्रान्, त्रिदशान् देवान्, गुरून् पितृमातृप्रभृतीन्, पुण्या वाचो वेदोक्ता रुद्रस्तुतिप्रभृतयः ॥ ५८ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कायचिकित्सातन्त्रे शोषप्रतिषेधनामैकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः(सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शोषप्रतिषेधानन्तरं रिष्टोक्तक्रमानुक्रमेण गुल्मप्रतिषेधारम्भं युज्यत इत्याह—अथातो गुल्मप्रतिषेधमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

---

[1] 'मेदोजनकं' इति पाठान्तरम् ।

यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ॥
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥ ३ ॥

तत्र निदानानन्तरयीकत्वात् प्रतिषेधस्यादौ गुल्मानां हेतुसंप्राप्तिसंख्या आह—यथोक्तैरित्यादि । यथोक्तैः कोपनैः व्रणप्रश्नोक्तैर्बलवद्विग्रहादिकोधादिदिवास्वप्नादिभिः । आमपक्वाग्निस्थानानि हृदयोण्डुकफुप्फुसाश्च कोष्ठशब्दवाच्याः। तथा चोक्तम्—'स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते' इति । गुल्मः पञ्चविधः—पृथग् दोषैस्त्रयः, समस्तैरेकः, रक्तेनापरः, एवं पञ्चविधः। एतच्च प्रायोवचनं, द्वन्द्वजगुल्मानां सद्भावात् । तथा चोक्तम्—"व्यामिश्रलिङ्गानरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेद्भेषजकल्पनार्थम्—" इति, तथा व्रणप्रश्नोक्तप्रसरतया पञ्चदशप्रकारगुल्मसंभवात् । यथोक्तैः कोपनैरित्यादिहेतुः, दोषाः कुपिता इत्यादि संप्राप्तिः, पञ्चविध इत्येषा संख्या ॥ ३ ॥

हृद्बस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः ॥
चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्तितः ॥ ४ ॥

गुल्मस्य रूपमाह—हृद्बस्त्योरन्तरे ग्रन्थिरित्यादि । हृद्बस्त्योः हृदये च बस्तौ च, वा तयोरेवान्तरे; तेन सर्वमुदरमाक्षिप्तम् । संचारी चलनशीलः, वाताधिक्यात् । अचलः एकस्थानशायि, वायोरल्पत्वात् । चयापचयवान् कदाचिदुपचितः कदाचिदपचित इति, विचित्रक्रियत्वाद्वायोः । वृत्तः वर्तुलः । केचित् 'हृन्नाभ्योरन्तरे' इति पठन्ति । ते च नाभिग्रहणेनैव सामीप्याद्बस्तिं गृह्णन्ति । चयापचयवानित्यत्र 'स्थिरोपचयवान्' इति केचित् पठन्ति, स्थिर उपचयो वृद्धिर्यस्य स इति च व्याख्यानयन्ति ॥ ४ ॥

पञ्चगुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिबस्तयः ।

तत्राप्युदरे ये पञ्च गुल्माश्रयास्तानाह—पञ्च गुल्माश्रया नृणामित्यादि । सुबोधमेतत् । कार्तिककुण्डस्त्वेनं पाठं 'स व्यस्तैर्जायते दोषैः'इत्यादि वाक्यादनन्तरं पठति ॥—

कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥ ५ ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते ।

गुल्मनिरुक्तिमाह—कुपितानिलमूलत्वादित्यादि । कुपितानिलमूलत्वात् आकुलीकृतवायुमूलत्वात्, एतेन सर्वगुल्मानां वायुः कारणम् । गूढमूलोदयादिति गूढमूलाः कन्दादयः, तेषामिवोदयादुत्पत्तेः । अन्ये तु गूढमूलं गुप्तकारणं उदयो यस्य स तथा तस्मात्, मूलस्य वायोर्गूढत्वमावृतत्वात् (तत्प्रकोपद्वैविध्यात्); तथा च—"वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च"—इति । गुल्मवत् वनस्पत्यादिसंहतिवत् । विशालत्वाद्विस्तीर्णत्वात् । एतेनैतदुक्तं भवति—यथा संहतिविशेषेणावस्थिता मनुष्यवृक्षादयो गुल्मव्यपदेशं भजन्ते; मनुष्यगुल्मो वृक्षगुल्म इति, एवमत्रापि । दृष्टान्तत्रयं गुल्मस्य दोषत्रयोद्भवत्वप्रदर्शनार्थम् । कुपितानिलमूलत्वादित्यत्र कुपितानिलहेतुत्वादिति केचित् पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । गूढमूलोदयादित्यत्रापरे गूढगुल्मोदयादिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—गूढस्य लतादिच्छन्नस्य गुल्मस्येव वर्तुलविटपस्येव उदयादुत्पत्तेर्गुल्म इत्यर्थः ॥ ५ ॥—

स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ॥ ६ ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।

इदानीं यथा न पच्यते गुल्मस्तथाऽऽह—स यस्मादात्मनि चयमित्यादि । स गुल्मो यस्मात् कारणादात्मनि स्वावयवे[1] चयं निचयं गच्छति, यथाऽप्स्विव बुद्बुदः यथा पानीये बुद्बुद उद्गच्छति उद्गतिं याति, तथा गुल्मरूपोऽपि दोषः स्वयमेव उद्गच्छति उद्गतिं याति, अन्तः अभ्यन्तरे, सरति भ्राम्यति । एवम्भूतः प्रायेण वातिको भवति । स च न पच्यते । इतरे च गुल्मा यदा रक्तादिदूष्यमधिष्ठायावतिष्ठन्ते तदा कदाचित् पच्यन्ते । तथा चोक्तम्—"रक्तपित्ताभिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा । यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम्"—इति । अयैवमन्तर्विद्रधेर्गुल्मस्य च शीघ्रमन्दपाकित्वेन भेदः ॥ ६ ॥—

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥ ७ ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ।

इदानीं 'स पञ्चविध उच्यते' इत्यस्यैव विवरणमाह—स व्यस्तैर्जायते दोषैरित्यादि । स गुल्मः, व्यस्तैः एकैकैः, उच्छ्रितैः प्रकुपितैः, रक्तेन आर्तवरक्तेन; चकारात् धातुरक्तेनापि गुल्मो जायते, स च पुंसां स्त्रीणां च भवति, तस्य च पृथगुपादनं न कृतं पैत्तिकगुल्मसमानलक्षणतया तत्रैवावरोधात् ॥ ७ ॥—

सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥ ८ ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्ध्वं च पूर्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥ ९ ॥

गुल्मपूर्वरूपाण्याह—सदनमित्यादि । आटोपः उदरापूरः । सङ्गो निरोधः । सौहित्यासहता तृप्त्यक्षमत्वम् । वायुरूर्ध्वं इति सन्ततोद्गार इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसंभवे तु ॥ १० ॥

वातगुल्मलक्षणमाह—हृत्कुक्षिशूलमित्यादि । विषमाग्निता चेति चकारान्मुखवैरस्यं ग्राह्यम् । ते ते विकाराः स्तम्भकम्पादयः । केचिद्वातगुल्मलक्षणं 'आध्मानशूले भवतोऽतिमात्रं' इत्यादिना पाठेन पठन्ति; स चाभावान्न लिखितः ॥ १० ॥

१ 'स्वावयवे' इति पाठान्तरम् ।

खेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाऽङ्गरागः कटुवक्त्रता च।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे॥ ११॥

पित्तगुल्मलक्षणमाह—खेदेत्यादि। आहारविदाहः भुक्तमात्रस्याहारस्य अम्लिकादिसद्भावः। पित्तस्य लिङ्गानि भ्रममदमूर्च्छादीनि। पित्तगुल्मलक्षणमपि केचिदन्यपाठेन पठन्ति। यथा—'अम्लीभवत्यन्नमथो ज्वरश्च दाहः पिपासा कटुवक्त्रता च। पित्तस्य लिङ्गानि च कीर्तितानि भवन्ति पित्तप्रभवे तु गुल्मे' इति॥ ११॥

स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद-
श्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसंभवे तु॥ १२॥

कफगुल्मलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि। स्तैमित्यं स्तिमितता। अन्ने अरुचिः अन्नानभिलाषः। प्रसेको लालास्रावः। कफस्य लिङ्गानि गौरवशैत्यादीनि। कफगुल्ममपि केचित् 'अन्ने न लिप्सा गुरुगात्रता च छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च' इत्यादिपाठेन पठन्ति, सोऽप्यभावान्न दर्शितः[1]॥ १२॥

सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः

सन्निपातगुल्मलक्षणमाह—सर्वात्मक इत्यादि। सर्वविकारयुक्तः प्रत्येकवातादिगुल्मोक्तलक्षणसहितः। 'सर्वात्मके सर्वरुजोपपत्तिः' इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—सर्वलिङ्गोपपत्तिरिति वक्तव्ये सर्वरुजोपत्तिरिति यत्कृतं तन्महारुजत्वप्रतिपादनार्थम्। केचिदत्र निचयगुल्मं पुरीषलसिकारक्तजन्यं दक्षिणपार्श्वाश्रितं पठन्ति। तस्य विशेष उच्यते,—'शिराजालपरिच्छन्नो दाहरागज्वरान्वितः। कूर्मवद्रक्तपर्यन्तस्त्रिदोषः स न सिध्यति'—इति। केचिच्च गुल्मावस्थाविशेषमुपस्तम्भनामान्तरं पठन्ति—'पयो ह्यम्लसमायुक्तं दधिभावं व्रजेद्यथा। यत्नहीनस्य गुल्मोऽपि तथोपस्तम्भतां व्रजेत्॥ अम्भोवहे स्तम्भयित्वा स्रोतसी कोष्ठसंश्रितः। उदरे प्रतिसन्तिष्ठेदुपस्तम्भं तु तं विदुः'—इति

क्षतजं प्रवक्ष्ये।
नवप्रसूताऽहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा॥ १३॥
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्।
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणं चाप्यपरं निबोध॥ १४॥
न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम्।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः॥ १५॥

आर्तवरक्तजगुल्मं हेत्वादिभिराह—क्षतजमित्यादि। क्षतजशब्देनार्तवरक्तमुच्यते, कारणे कार्योपचारात्। आमगर्भः षण्मासं यावत्। ऋताविल्यत्रापि अहितभोजनेति संबध्यते। पैत्तस्य पित्तजगुल्मस्य। विशेषणं विशेषम्। निबोध जानीहि। न स्पन्दते न चलति, 'अङ्गैः' इति शेषः। अन्ये तु परतो निषेधस्योभयत्र संबन्धात् स्पन्दते इत्येव वर्णयन्ति। तेन पिण्डितः स्पन्दत एवेत्यर्थः। तथाचोक्तम्—'यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः' इति। गर्भिणीनां लिङ्गानि श्रमादिसदनान्तान्यत्र व्याधिस्वभावाद्भवन्ति। तं रक्तगुल्मं गर्भकालातिगमे प्रसूतिकाले अतिक्रान्ते, प्रसूतिकालादर्वागौषधैर्भिद्यमानो गुल्मो गर्भाशयं क्षिणोति, प्रसूतिकालादनन्तरं पिण्डीभूते रक्तगुल्मे स्नेहादिना उपसंस्कृतदेहायाः सुखसाध्यत्वम्। उक्तं च—"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्' इति। केचिदेवं व्याख्यानयन्ति—'मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः' इति वक्तव्ये 'तं गर्भकालातिगमे चिकित्सेत्' इति यत्कृतं तद्रक्तगुल्मे सम्यगुपचिते प्रसूतिकालादर्वागपि चिकित्सा करणीयेति द्योतयति॥ १३—१५॥

वातगुल्मार्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः।
उपाचरेद्यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः॥ १६॥

अतः परं चिकित्सामाह—वातगुल्मार्दितमित्यादि। स्निग्धं अवस्थापेक्षया चतुर्भिरपि स्नेहैः। यथाकालमिति पक्षाद्विरेको वान्तस्येत्यादिनोक्तस्य कालस्यानतिक्रमेणेत्यर्थः। केचिद् 'यथाकालं' इत्यत्र 'यथायोगं' इति पठित्वा यथावस्थमिति व्याख्यानयन्ति॥ १६॥

पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत्॥ १७॥

पित्तगुल्मार्दितमित्यादि। मधुरैर्योगैरारग्वधादिभिः क्षीरशर्करादिमिश्रैः; अन्ये तु भित्त्वा द्विधेक्षुमित्याद्युक्तैर्मधुरैर्योगैरिति व्याख्यानयन्ति। निरूहैः समुपाचरेन्मधुरैरेव॥ १७॥

श्लेष्मगुल्मार्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत्॥ १८॥

श्लेष्मगुल्मार्दितमित्यादि। तीक्ष्णैर्दन्तीद्रवन्तीप्रभृतिभिः। तद्रूपैर्निरूहैः तीक्ष्णैः 'आरग्वधादिभिः क्वाथो' इत्यादिभिरित्यर्थः। सर्वगुल्मेषु स्नेहस्वेदौ प्रयोज्यौ, वातारब्धत्वात्[1]॥ १८॥

सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः।

१ 'सोऽप्यभावान्न लिखितः' इति पाठान्तरम्।

१ 'वातसद्भावात्' इति पाठान्तरम्।

सन्निपातोत्थिते गुल्मे इत्यादि । ननु, पूर्वं साम्निपातिको गुल्मोऽसाध्य उक्तः, तत् कथं त्रिदोषघ्नो विधिर्हित इत्युच्यते ? सत्यं, यथा विषमसन्निपातजो गुल्मोऽसाध्यस्तथा समसन्निपातजोऽभिनवो बलवति पुरुषे कृच्छ्रसाध्यः, अतोऽत्र चिकित्सितमुक्तम् । तथाचोक्तं—"सन्निपातोत्थितो गुल्मश्चिरोत्थोऽसमदोषजः । वर्जनीयोऽन्यथा कृच्छ्रसाध्यो बलवतो मतः"–इति ॥—

पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्याः कार्यः क्रियाविधिः ॥१९
विशेषमपरं चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
दद्यादुत्तरबस्तिं च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥ २१ ॥

पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या इत्यादि । पित्तवत पित्तगुल्मवत । पित्तगुल्मचिकित्सया प्रतिकृतस्य[1] रक्तगुल्मस्य विशेषचिकित्सामाह—विशेषमपरं चास्या इत्यादि । पलाशक्षारतोयेन पलाशभस्मगालितेन जलेन । केचित्तोयशब्दं क्वाथे वर्णयन्ति । स च क्षारक्वाथः स्नेहोपयोगविधिना कार्यः । पिप्पल्यादिगणकल्कक्वाथाभ्यां साधितघृतेन । उष्णैरिति पिप्पल्यादिप्रभृतिभिः । विधिरासृग्दर इति रक्तपित्तोक्तो विधिः । कुत एतत् ? असृग्दरे रक्तपित्तविध्यतिदेशात्; असृग्दरविध्यतिदेशेन रक्तपित्तविध्यतिदेशं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति–अधोगतरक्तपित्तचिकित्सितमत्र कार्यमिति ॥ १९—२१ ॥

आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥ २२ ॥

वातगुल्मेऽनुवासनमुद्दिशन्नाह—आनूपौदकमज्जान इत्यादि । आनूपा गजगवयादयः । औदकाः मत्स्यादयः । वसाऽपि आनूपादीनामेव । विपक्वमेकत इति एतच्च स्नेहमेकीकृत्य विपक्वं, अर्थात् वातहरैर्द्रव्यैरिति बोद्धव्यम् ॥ २२ ॥

जाङ्गलैकशफानां तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।

पैत्तिके गुल्मेऽनुवासनमाह—जाङ्गलैकशफानामित्यादि । अत्र जाङ्गलशब्देन जङ्घालविष्किरौ प्रधानतया गृह्येते । एकशफा अश्ववेशरादयः । वसा सर्पिश्चेति अत्रापि विपक्वमिति संबध्यते । तेनैतद्वयं पित्तहरैर्द्रव्यैर्विपक्वं पैत्तिके गुल्मेऽनुवासनं योज्यमिति ।—

तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥ २३ ॥

कफगुल्मेऽनुवासनमाह—तैलं जाङ्गलमज्जान इत्यादि । एवमिति कफहरद्रव्यैर्विपक्वमनुवासनं शस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥ २४ ॥

वातादिगुल्मेष्वनुवासनमभिधाय वातापहघृतान्याह[2]— धात्रीफलानामित्यादि । धात्रीफलानां स्वरसे चतुर्गुणे; षडङ्गमिति षट्पलकं; तेनात्र पञ्चकोलयवक्षारकल्कमिति लभ्यते । शर्करासैन्धवोपेतमिति शर्करासैन्धवप्रक्षेपयुक्तं तद्घृतं वातगुल्मिने हितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः ॥ २५ ॥
दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत्पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २६ ॥

चित्रकादिघृतमाह—चित्रकव्योषेत्यादि । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका, 'कृष्णजीरक' इत्यन्ये; दीप्यकः अजमोदा, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । समैरिति 'कल्कीकृतैः'इत्यध्याहार्यम् । दध्यादीनि मूलकस्वरसान्तानि प्रत्येकं घृताच्चतुर्गुणानि ॥२५—२६॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ २७ ॥
शठीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २८ ॥

हिङ्ग्वाद्यं घृतमाह—हिङ्गुसौवर्चलेत्यादि । धान्यं धान्यकम् । अजगन्धा बोवयिका । सुरसः तुलसी । हिङ्ग्वादीनां सुरसान्तानां कल्के दध्ना चतुर्गुणेन विपाचितं सर्पिः शूलादिहरमिति संबन्धः ॥ २७—२८ ॥

विडदाडिमसिन्धूत्थहुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षाररुग्वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥ २९ ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित् ॥३०॥

दाधिकसंज्ञं घृतमाह—विडदाडिमसिन्धूत्थेत्यादि । हुतभुक् चित्रकः । क्षारो यवक्षारः । रुक् कुष्ठम् । वृक्षाम्लं तिन्तिडीकम् । बीजपूरकरसोऽत्र चतुर्गुणः, द्रवद्रव्यत्वात् ॥ २९—३० ॥

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह ॥ ३१ ॥
व्योषदाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशकैः ॥३२॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्निप्लीहशूलानिलान् जयेत्॥३३॥

रसोनादिघृतमाह—रसोनस्वरसे सर्पिरित्यादि । पञ्चमूलरसान्वितमिति बिल्वादिपञ्चमूलक्वाथान्वितम् । आरनालं काञ्जिकम् । दध्यम्लं दधिमस्तु । दीप्यकोऽजमोदा । रसोनस्वरसादिमूलकस्वरसान्तैः षड्भिर्द्रवैर्घृतसमैः व्योषादिद्रव्यैः कल्कितैः सर्पिश्चतुर्थांशैः सिद्धं सर्पिः गुल्मादीन् जयेदिति संबन्धः ॥ ३१—३३ ॥

दधि सौवीरकं सर्पिः क्वाथौ मुद्गकुलत्थजौ ।
पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ॥ ३४ ॥

१ 'मृदुकृतस्य' इति पाठान्तरम् । २ 'अपराणि घृतान्याह' इति पाठान्तरम् ।

सौवर्चलं स्वर्जिकां च देवदार्वथ सैन्धवम् ।
वातगुल्मापहं सर्पिरेतद्दीपनमेव च ॥ ३५ ॥

दधि सौवीरकमित्यादि । दध्यादीनि चत्वारि पृथगाढकप्रमाणानि सौवर्चलादीनि द्विपलान्यावाप्य सर्पिराढकं विपचेत्; अयमत्र सिद्धः पाठः, पारंपर्याविच्छेदस्मरणात् । वर्तमानपुस्तके चायं पठ्यते—कुलत्थमूलकक्वाथेत्यादि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वाऽपि गणे वाऽप्युत्पलादिके ॥३६
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।

पित्तजरक्तजगुल्मयोर्घृतान्याह—तृणमूलकषाये इत्यादि । अत्र तृणमूलशब्दात् तृणपञ्चमूलकषाये इति बोद्धव्यम् । जीवनीयैरिति काकोल्यादिभिः कल्कीकृतैरित्यर्थः । न्यग्रोधादिगणे क्वाथीकृते इति ज्ञेयम् । वापीत्यपिशब्दो जीवनीयैः पचेद्घृतमिति समुच्चिनोति । एवमुत्पलादावपि ग्राह्यम् । रक्तपित्तोत्थितं 'गुल्मं' इति शेषः ॥ ३६ ॥—

आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥ ३७ ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥३८॥

कफगुल्मे घृतान्याह—आरग्वधादौ विपचेदित्यादि । आरग्वधादाविति क्वाथीकृते । दीपनीययुतमिति पिप्पल्यादिकल्कयुतम् । एकं घृतम् । क्षारवर्गे इति मुष्ककादारभ्य यावच्चतस्रः कोशातकीरिति क्षारवर्गे, मुष्ककादिगणे इत्यन्ये व्याख्यानयन्ति । अत्रापि दीपनीययुतमिति संबध्यते, तेन क्षारवर्गद्रवे पिप्पल्यादिकल्कयुतं घृतं पचेदित्यर्थः । द्वितीयं घृतं पचेदित्यर्थः । पचेन्मूत्रगणेऽपरमिति मूत्रगणे गोमूत्रादिकेऽष्टसंख्याके अपरं तृतीयं घृतम् । अत्रापि दीपनीययुतमिति संबध्यते । 'मूत्रगणेऽपरम्' इत्यत्रान्ये 'दीपनीयगणेऽपरम्' इति पठन्ति, तच्च टीकाकारा अनार्षं वर्णयन्ति । केचिदिदं कफगुल्मचिकित्सितं वातगुल्मचिकित्सानन्तरं पठित्वा वातावरककफशान्तये कफहन्तृत्वेऽपि घृतानि वातगुल्मे शस्तानीति व्याख्यानयन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यथादोषोच्छ्रयं चापि चिकित्सेत्सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वाऽपि घृतं वा प्लीहनाशनम् ३९
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा ।

एवं घृतान्यभिधायाधुना सान्निपातिके दोषोद्रेकेण घृतचूर्णादिभिश्चिकित्सितमाह—यथेत्यादि । यथादोषोच्छ्रयं यो यो दोष उच्छ्रित उत्कटस्तच्चिकित्सया चिकित्सेदित्यर्थः । 'यथादोषोच्छ्रयं' इत्यत्रान्ये 'यथादोषोद्धतं' इति पठन्ति; तत्राप्येकोऽर्थः । तच्च यथादोषोच्छ्रयं चिकित्सितं वाते जिते सति कार्यमिति वातहरविधिमाह—चूर्णं हिङ्ग्वादिकमित्यादि । हिङ्गुत्रिकटुकेत्यादिना वातव्याध्युक्तम् । घृतं वा प्लीहनाशनमिति षट्पलकमित्यर्थः । यद्यपि षट्पलं घृतं तन्त्रान्तरे कफगुल्महरत्वेन दर्शितं, तथाऽप्यत्र विलक्षणैकद्रव्यत्वाद्वातगुल्महरत्वम् । काले उत्पन्नमात्र एव षट्पलकं घृतं हितं, काले अवस्थायामित्यन्ये । सर्पिस्तैल्वकमिति तिल्वकः पट्टिकारोध्रः, तेन संस्कृतं वातव्याध्युक्तं वा ॥ ३९ ॥—

तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यावनालजम् ॥ ४० ॥
भस्म मूलकजं चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणां च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥ ४१ ॥
कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्वनागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दशभिः सामुद्राख्यपलैर्युतम् ॥ ४२ ॥
अयःपात्रेऽग्निनाऽल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषाऽपि वा ॥ ४३॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मान् वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥४४

पानीयं क्षारमाह—तिलेत्यादि । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । नागरकस्थाने केचित् त्र्यूषणं पठन्ति । क्रिमिघाति विडङ्गम् । तिलादीनां मूलकान्तानां भस्म गवादिमूत्रगणेन क्षारकल्पेन परिस्राव्य कुष्ठादिभिरजमोदान्तैः पालिकैः सामुद्रात् समुद्रलवणाद्दशभिः पलैश्चूर्णितैर्युतं लौहपात्रे मृदुना चाग्निना लेह्यं पक्त्वा उद्धरेदिति संबन्धः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—तिलादिभस्मपलशतं गवादिमूत्रेण चतुर्गुणेन निःक्वाथ्य पादभागिकमवशेष्यं, तच्चतुर्थांशं कुष्ठादिचूर्णमावाप्य तावत् पचेत् यावल्लेह्यं भवति । दध्नेत्याद्यनेकावलोडनद्रव्योपदेशो दोषकालाद्यपेक्षातः । वातविकारान् तूनीप्रभृतीन् ॥४०–४४॥

स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिजोऽपि वा ।
तैलेन शमयेत् पीतो गुल्मं पवनसंभवम् ॥ ४५ ॥

श्लोकेन योगद्वयमाह—स्वर्जिकेत्यादि । क्षारो यवक्षारः । तत्र स्वर्जिकाकुष्ठसहितो यवक्षारस्तैलेनेत्येको योगः; केतकिजोऽपि वेत्यत्रापि क्षार इति संबध्यते, तेन केतकिजोऽपि वा क्षारस्तैलेनेति द्वितीयो योगः । गौडास्तु केतकिक्षारः स्वर्जिकाकुष्ठसहितस्तैलेनेत्येकमेव योगं मन्यन्ते ॥ ४५ ॥

पीतं सुखाम्बुना वाऽपि स्वर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ।

क्षारावलेहमभिधाय चूर्णमाह—पीतमित्यादि । सुखाम्बुना ईषदुष्णोदकेन । गुल्मं हन्तीत्यत्रापि संबध्यते ॥—

वृश्चीवमुरुबूकं च वर्षाभूबृहतीद्वयम् ॥ ४६ ॥
चित्रकं च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ॥ ४७ ॥
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्धसंयुतम् ।
सुसोषितं दशाहं तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ॥ ४८ ॥
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ।[1]

१ 'आलोक्य' इति पाठान्तरम् ।

वृश्चीवाद्यरिष्टमाह—वृश्चीवेत्यादि वृश्चीवः शुक्लपुनर्नवा। उरुबूकः शुक्लैरण्डः। वर्षाभूः रक्तपुनर्नवा। बृहतीद्वयमिति एका अणुफला द्वितीया कण्टकी स्थूलफला। वृश्चीवादीनां चित्रकान्तानामाढकं; अन्ये पलशतं मन्यन्ते, द्रोणेऽम्भसि पलशतमित्यादिपरिभाषितत्वात्। पादावशेषितं चतुर्थांशावशिष्टं क्वाथं, मगधादिप्रमाणं यावन्मात्रेण कुम्भस्य सम्यक् लेपनं भवति, पथ्याच्चूर्णार्धसंयुक्तं हरीतकीचूर्णाष्टपलसंयुतम्। तुसोषितं तुषमध्ये स्थितम्। जीर्णभक्तः परिणताहारः लघुकोष्ठ इति यावत्। पिबेत् प्रातरेव ॥ ४६—४८ ॥—

पाठानिकुम्भरजनित्रिकटुत्रिफलाग्निकम् ॥ ४९ ॥
लवणं वृक्षबीजं च तुल्यं स्यादनवं गुडम्।
पथ्याभिर्वा युतं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ॥ ५० ॥
गुटिकास्तद्घनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान्।
गुल्मप्लीहाग्निसादांस्तन्नाशयेयुरशेषतः ॥ ५१ ॥
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगं च दारुणम्।

पाठेत्यादि। निकुम्भा दन्ती। अग्निकश्चित्रकः, 'अग्निमन्थ' इत्यन्ये, 'मोरट' इत्यपरे। वृक्षबीजं इन्द्रयवः। अनवं गुडं पुराणं गुडम्। पाठादिचूर्णं समपुराणगुडयुतं खादेत्, अथवा तदेव चूर्णं हरीतकीभिः सह गोमूत्रेण पिबेत्। तं च घनीभूतं गुटिकाः कृत्वा प्रातरेव खादेत्। हरीतकीप्रमाणं चूर्णाच्चतुर्थांशं, गोमूत्रं तु चतुर्गुणम् ॥ ४९—५१ ॥—

सशूले सोन्नतेऽस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ॥ ५२ ॥
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः सिरामोक्षेण वा हरेत्।

इदानीमवस्थायां गुल्मे रक्तमोक्षणमाह—सशूले इत्यादि। अस्पन्दे अचले। पाकरुगन्विते पाकवेदनायुक्ते, जलौकोभी रक्तं हरेत् गुल्मस्थाने एव, शिरामोक्षेण तु बाह्वोः, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्। केचित् 'अलाबुपातनं चापि गुल्मे शस्तं कफात्मके' इति पठन्ति ॥ ५२ ॥—

सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ५३
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पानेषु गुल्मिनाम्।

गुल्मिनां जाङ्गलरसस्य पानमाह—सुखोष्णा इत्यादि। सुखोष्णा ईषदुष्णाः। जाङ्गलरसाः जङ्गालविष्किरमांसरसाः। सुस्निग्धाः सम्यक् स्नेहसंस्कृताः। हिता इति 'यथादोषं' इति शेषः ॥ ५३ ॥—

पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ५४
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः।

भोजनार्थमाह—पेयेत्यादि। वातहरैः भद्रदार्वादिभिः। संस्कृताः स्नेहादिभिः। खलाः कपित्थदाडिमतक्रशाकादिसंस्कृताः 'कचिला' इति प्रसिद्धाः। सपञ्चमूलाः पञ्चमूलसहिताः, एतेन पञ्चमूलसहितैः कपित्थादिभिः कृता इत्यर्थः। भोजने हिता यथादोषमित्युपस्कारः ॥ ५४ ॥—

१ 'चणकफका' इति पाठान्तरम्।

बद्धवर्चोनिलानां तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ॥ ५५ ॥
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक्।

अवस्थावशेन गुल्मे भोजनविशेषमाह—बद्धेत्यादि। बद्धवर्चोनिलानां निरुद्धपुरीषवायूनाम्। सार्द्रकं आर्द्रकसहितम्। इष्यते 'भोजने' इति शेषः। आन्तरोपचारमभिधायावस्थायां बाह्योपचारं स्वेदमाह—कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदानित्यादि। कुम्भीप्रभृतिस्वेदाः स्वेदाध्याये अभिहिताः। निपुणतया स्वेदान् कारयेत् ॥ ५५ ॥—

गुल्मिनः सर्व एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भृशम् ॥ ५६ ॥
अतश्चैतांस्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत्।

वातश्लेष्मात्मके सशूले कठिने च गुल्मे गुल्मिनो विरेकमाह—गुल्मिन इत्यादि। सुस्विन्नानिति स्नेहो हि स्वेदेनैवाक्षिप्तः, तेन सम्यक् स्निग्धस्विन्नान्। स्रंसनेन विरेकेण। उपपादयेत् योजयेत् ॥ ५६ ॥—

विम्लापनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च ॥ ५७ ॥
उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्तिक्रियास्तथा ॥ ५८ ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये।

किं गुल्मे विरेक एव कार्यं उतान्यदपीत्याह—विम्लापनाभ्यञ्जनानीत्यादि। विम्लापनं अङ्गुल्यादिना गुल्मस्य मर्दनं, दहनं जाम्बवौष्ठादिना। शाल्वणादय इत्यत्रादिशब्दः प्रकारे; तेन शाल्वणप्रकारा अन्येऽप्युपनाहस्वेदाः पच्यमानाभिमुखे गुल्मे कार्याः। उदरोक्तानि सर्पींषि 'हरीतकीचूर्णप्रस्थं' इत्यादिकानि। मूत्रवर्तिक्रियास्तथेति उदरोक्ता 'वमनशिरोविरेचनद्रव्याणां' इत्यादिकाः। लवणानि पत्रलवणस्नेहलवणकल्याणलवणानि। अनिलामये वातव्याधाविति। केचित् सर्पींषीत्यस्याग्रे चूर्णा इति पठित्वा नाराचकादय इति व्याख्यानयन्ति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥—

वातवर्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥ ५९ ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्तयो मरिचोत्तराः।

इदानीं मूत्रवर्तिप्रयोगावस्थामपरवर्तिं चाह—वातेत्यादि। सामुद्रं समुद्रलवणं, 'समुद्रफेनमपरे'। मरिचोत्तरा मरिचप्रधानाः ॥ ५९ ॥—

दन्तीचित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥ ६० ॥
कुर्यादरिष्टान् सर्वांश्च श्लोकस्थाने यथेरितान्।

दन्तीचित्रकमूलेष्वित्यादि। वातहरेषु विदारिगन्धाप्रभृतिषु। श्लोकस्थाने यथेरितानिति यथा सूत्रस्थाने विरेचनकल्पे आसवकरणमुक्तं, तेनैव प्रकारेणात्रापि दन्त्यादिक्वाथेऽरिष्टासवान् कुर्यात्। अन्ये तु 'श्लोकस्थाने इत्यत्र द्वितीयं स्थानशब्दं लुप्तं वर्णयन्ति। लुप्तस्थानशब्देन गुल्मप्रतिषेधं गृह्णन्ति। तेनात्रोक्तवृश्चीवाद्यरिष्टदन्त्यादिक्वाथे मधुपथ्याचूर्ण-

प्रक्षेपेणारिष्टकरणं, सूत्रस्थानोक्तप्रकारेण वा आसवकरणम् ॥ ६० ॥—

खादेद्वाऽप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतीकनृपवृक्षयोः ॥६१॥

खादेदित्यादि । अङ्कुरान् कोमलपल्लवान् । भृष्टानिति 'स्नेहेन'इति शेषः, अन्ये अग्निना भृष्टानित्याहुः । तन्मते वातकारिणोऽप्यङ्कुरा व्याधिप्रत्यनीकत्वात् गुल्मे हिताः । पूतीकं चिरबिल्वः । नृपवृक्षः गिरिमालकः ॥ ६१ ॥

ऊर्ध्ववातं मनुष्यं च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।

इदानीं गुल्मे हितस्यापि निरूहस्य अवस्थायां निषेधमाह— ऊर्ध्ववातमित्यादि । ऊर्ध्ववातं ऊर्ध्ववातयुक्तं गुल्मिनं मनुष्यं न निरूहयेदिति संबन्धः । केचिदिमं पाठं न पठन्ति ॥—

पिबेत्त्रिवृन्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥ ६२ ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्यपयोद्राक्षारसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥ ६३ ॥

पिबेदित्यादि । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन मूत्रमद्यादिना; अन्ये पानीयेन पिबेदित्याहुः । त्रिवृन्नागरमित्येको योगः । सगुडां वा हरीतकीमिति द्वितीयः । गुग्गुलुमित्यादि द्रवन्ती चीरितपत्रा दन्तीभेदः । पयः दुग्धम् । द्राक्षारसः द्राक्षास्वरसः । वीक्ष्य बलाबलमिति 'दोषादीनां'इति वाक्यशेषः । अत्रापि पिबेदिति संबन्धनीयम् ॥ ६२—६३ ॥

एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।

एवमित्यादि । एवमिति मूत्रादिभिरित्यर्थः । भृष्टानि स्नेहेन ॥—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥ ६४ ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।

पिप्पलीत्यादि । सुरा पैष्टी । हन्तीत्यत्र शीघ्रमिति संबध्यते । काले आध्मानादिकायामवस्थायाम् ॥ ६४ ॥—

बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥६५॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ।

बद्धेत्यादि । पयसा दुग्धेन । यवान् यवादिकृतान् । कुल्माषान् यवपिष्टमयान् भक्ष्यान् । लवणोत्तरान् सैन्धवप्रधानान् ॥ ६५ ॥—

अथास्योपद्रवः शूलः कथंचिदुपजायते ॥ ६६ ॥
शूलं निखानितमिवासुखं येन तु वेत्त्यसौ ।

इदानीं गुल्मोपद्रवमाह—अथेत्यादि । अस्य गुल्मस्य उपद्रवः पश्चात्काले कथञ्चित् स्वहेतुभिर्यथाक्रममेव शूल उपजायते । शूलं निखानितमिव कीलकं निखानितमिवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥—

तत्र विण्मूत्रसंरोधः कृच्छ्रोच्छ्वासः स्थिराङ्गता॥६७॥
तृष्णा दाहो भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धिता ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडाङ्गता ॥ ६८ ॥
वाय्वादिभिर्यथासङ्ख्यं मिश्रैर्वा

तस्यैवोपद्रवस्य दोषविशेषेण लिङ्गं संख्यां चाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्युपद्रवे शूले । स्थिराङ्गता कठिनाङ्गता । अन्नस्य विदग्धपरिवृद्धिता अन्नस्य विदाहे शूलस्य परिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । भुक्तस्य वृद्धिः भुक्तमात्रे शूलस्य वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । जडाङ्गता अङ्गानां जडता । मिश्रैरिति द्वन्द्वैः सान्निपातिकैरित्यर्थः । विण्मूत्रसंरोध इत्यादिकं वातजशूललक्षणं, तृष्णादाह इत्यादिकं पित्तजशूललक्षणं, रोमहर्षोऽरुचिरित्यादिकं श्लेष्मजशूललक्षणं, द्विदोषलिङ्गं द्वन्द्वैः, सर्वलिङ्गं समस्तैः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

वीक्ष्य योजयेत् ।

पथ्यात्रिलवणं क्षारं हिङ्गुतुम्बुरुपौष्करम् ॥ ६९ ॥
यवान्यथ हरिद्रा च विडङ्गान्यम्लवेतसम् ।
विदारी त्रिफलाऽभीरु शृङ्गाटी गुडशर्करा ॥७०॥
काश्मरीफलयष्ट्याह्वपरूषकहिमानि च ।
षड्ग्रन्थातिविषादारुपयामरिचवृक्षकान् ॥ ७१ ॥
कृष्णामूलकचव्यं च नागरक्षारचित्रकान् ।
उष्णाम्लकाञ्जिकक्षीरतोयैः श्लोकसमापनान् ॥७२॥
यथाक्रमं विमिश्रांश्च द्वन्द्वे सर्वांश्च सर्वजे ।

अतः परमुपद्रवशूलस्य चिकित्सितमाह—वीक्ष्येत्यादि । वीक्ष्येति वातादिभेदेन शूलमित्यर्थः । त्रिलवणं सैन्धवसौवर्चलबिडानि । क्षारो यवक्षारः । अभीरुः शतावरी । शृङ्गाटी जलजं द्रव्यं त्रिकण्टकफलम् । गुडशर्करा गाङ्गेटीफलम् । हिमं चन्दनम् । षड्ग्रन्था वचा । वृक्षज इन्द्रयवः । मूलकं पिप्पलीमूलम् । उष्णशब्दोऽम्लकाञ्जिकादिभिः संबध्यते । श्लोकसमापनान् 'योगान्' इति शेषः । यथाक्रममिति पथ्याद्यम्लवेतसान्तमुष्णाम्लकाञ्जिकेन वातिके, विदार्यादिहिमान्तमुष्णक्षीरेण पैत्तिके, षड्ग्रन्थादिचित्रकान्तमुष्णतोयेन श्लैष्मिके; विमिश्रं द्वन्द्वे इति पथ्यादिविदार्यादि वातपैत्तिके, पथ्यादिषड्ग्रन्थादिवातश्लैष्मिके, विदार्यादिषड्ग्रन्थादिपित्तश्लैष्मिके, सर्वांश्च पथ्यादीन् त्रीन् सन्निपाते ॥ ६९—७२ ॥—

तथैव सेकावगाहप्रदेहाभ्यङ्गभोजनम् ॥ ७३ ॥
शिशिरोदकपूर्णानां भाजनानां च धारणम् ।
वमनोन्मर्दनस्वेदलङ्घनक्षपणक्रियाः ॥ ७४ ॥
स्नेहादिश्च क्रमः सर्वो विशेषेणोपदिश्यते ।

किमेतदेवोपद्रवशूले कार्यमुतान्यदपीत्याह—तथैवेत्यादि । तथैवेति यथासंख्यमित्यर्थः । तेन सेकादिकं वातिके, शिशिरोदकादिकं पैत्तिके, वमनादिकं श्लैष्मिके । स्नेहादिक्रमश्च यथादोषं यथावस्थं सर्वेषामेव, द्वन्द्वजे द्वयं, सान्निपातिके समस्तम् । क्षपणादिक्रिया अन्या अपि कफक्षयकरी ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम्॥७५॥
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च।

गुल्मोपद्रवमभिधाय गुल्मे वर्ज्यमाह—वल्लूरं मूलकमित्यादि। वल्लूरं शुष्कमांसम्। वैदलं मुद्गवनमुद्गादिकम्। आलुकं पिण्डालुकादिभेदेनानेकप्रकारम्। मधुराणि फलानि क्षीरिवृक्षफलानि मोचं च। चकारादेवंविधानि अन्यान्यपि वर्ज्यानि। अस्याग्रे केचित् 'लघ्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम्। बृंहणं च भवेद्यच्च तद्धितं सर्वगुल्मिनाम्॥ स्थानेऽवसेको रक्तस्य बाहुमध्यशिराव्यधः। स्वेदोऽनुलोमनं चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम्' इत्यादिकं पठन्ति। स चाभावान्न लिखितः॥ ७५॥—

विना गुल्मेन यच्छूलं गुल्मस्थानेषु जायते॥ ७६॥
निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपं च सचिकित्सितम्।

गुल्मोपद्रवं शूलमभिधाय इदानीं केवलं शूलमाह—विनेत्यादि। गुल्मस्थानेषु गुल्मप्रतिषेधोक्तेषु। अन्ये विना गुल्मेनेत्यादिश्लोकं परित्यज्य अथातः शूलप्रतिषेधं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां पठित्वा वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादित्यादिना पृथगेव शूलाध्यायं पठन्ति; ते च पूर्वपरिपाटीं त्यजन्ति। अपरे विना गुल्मेनेत्यादिकं समस्तमपि असौश्रुतं भणित्वा परित्यजन्ति। अस्माभिस्तु सर्वमतानुसारिभिर्जेज्जटाभिप्रायेण पठितः॥ ७६॥—

वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादतिभोजनात्॥ ७७॥
अजीर्णाध्यशनायासविरुद्धान्नोपसेवनात्।
पानीयपानात् क्षुत्काले विरूढानां च सेवनात् ७८
पिष्टान्नशुष्कमांसानामुपयोगात्तथैव च।
एवंविधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात्॥ ७९॥
वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं संजनयेद्भृशम्।
निरुच्छ्वासो भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः॥ ८०॥

शूलस्य हेतुं संप्राप्तिं चाह—वातमूत्रपुरीषाणामित्यादि। निग्रहात् वेगकाले अवरोधात्। अजीर्णे आमविदग्धादिभेदभिन्नम्। अध्यशनं साजीर्णभोजनम्। आयासः शरीरायासजनकं कर्म। विरुद्धान्नं हिताहितीयोक्तम्। विरूढानां विगत्प्ररोहाणां, अङ्कुरितानां वा। एवंविधानां दोषप्रकोपणानाम्। कोष्ठे सर्वस्मिन्नुदरे। निरुच्छ्वासः निरुद्धोच्छ्वासः। तेन शूलेन। वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादित्यादिना अन्येषां चोपसेवनादित्यन्तो हेतुः, वायुः प्रकुपित इत्यादिश्च संप्राप्तिः॥ ७७-८०॥

शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्राश्च वेदनाः।
शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते॥ ८१॥

तत् कस्मात् शूलमुच्यत इत्याह—शङ्क्वित्यादि। शङ्कुस्फोटनवत् कीलकाहननवत्तीव्रा वेदना, तस्य व्याधितस्य, शूलासक्तस्य शूलिनः; एतेनैतदुक्तं भवति—यथा कस्यचित् कीलकाहननेन तीव्रवेदना लक्ष्यते तद्वत्तस्य यस्माद्वेदना लक्ष्यते तस्मात् शूलमिहोच्यते॥ ८१॥

निराहारस्य यस्यैवं तीव्रं शूलमुदीर्यते।
प्रस्तब्धगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च॥८२॥
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम्॥ ८३॥

वातशूललक्षणमाह—निराहारस्येत्यादि॥ ८२॥ ८३॥

तृष्णा दाहो मदो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च।
शीताभिकामो भवति शीतेनैव प्रशाम्यति॥ ८४॥
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं पित्तसमुद्भवम्।

पित्तशूललक्षणमाह—तृष्णेत्यादि। शीताभिकामः शीताभिलाषः। प्रशाम्यति 'शूल'इति शेषः॥ ८४॥—

शूलेनोत्पीड्यमानस्य हृल्लास उपजायते॥ ८५॥
अतीव पूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता।
एतच्छ्लेष्मसमुत्थस्य शूलस्योक्तं निदर्शनम्॥ ८६॥

कफशूललक्षणमाह—शूलेनेत्यादि। हृल्लासस्थूत्करणम्। निदर्शनं लक्षणम्॥ ८५॥ ८६॥

सर्वाणि दृष्ट्वा रूपाणि निर्दिशेत्सान्निपातिकम्।
सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्दिशेत्॥८७॥

सान्निपातिकशूललक्षणमाह—सर्वाणीत्यादि। ननु, कैश्चित् पूर्वाचार्यैर्दोषभेदेन नियतं स्थानं शूलस्योक्तम्। तथाहि,—"वातात्मकं बस्तिगतं वदन्ति, पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम्। हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं, सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्"—इति; तत् कथमत्र तथा नोक्तम्। सत्यं, कुपितदोषाणां स्वाशये पराशये च व्याध्युत्पादकत्वान्न नियतं स्थानमस्ति, अतस्तथा नोक्तम्॥ ८७॥

शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्सां तु निबोध मे।
आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत्॥ ८८॥
तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः।

शूलानामित्यादि। निबोध जानीहि। मे मत्सकाशात्। आशुकारीत्यादि। आशुकारी शीघ्रमत्ययकारित्वात्। हि यस्मात्, तं वातम्। तस्येत्यादि।—तस्य पुरुषस्य, शूलाभिपन्नस्य वातिकशूलाक्रान्तस्य। अन्ये तु तस्य वातस्य यच्छूलं तेन आक्रान्तस्येत्याहुः॥ ८८॥—

पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितैर्हितः॥८९॥

स च स्वेदः कैर्द्रव्यैः कार्य इत्याह—पायसैरित्यादि। पायसो दुग्धसिद्धास्तण्डुलाः। कृशरापिण्डैः तिलतण्डुलमाषकृतयवागूपिण्डैः। हित इति 'स्वेद' इति शेषः॥ ८९॥

त्रिवृच्छाकेन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनम्।
चिरबिल्वाङ्कुरान् वापि तैलभृष्टांस्तु भक्षयेत्॥९०॥

वैहङ्गांश्च रसान् स्निग्धान् जाङ्गलान् शूलपीडितः ।
यथालाभं निषेवते मांसानि बिलशायिनाम् ॥९१॥

भोजनमाह—त्रिवृच्छाकेनेत्यादि । स्निग्धादिगुणं भोजनं त्रिवृच्छाकेन सह भुञ्जीतेति पिण्डार्थः । चिरबिल्वाङ्कुरानित्यादि । अङ्कुराः शुङ्गाः । वैहङ्गांश्चेत्यादि । जाङ्गलान् वैहङ्गान् लावादिकृतानित्यर्थः । बिलेशयाः श्वाविच्छल्लकादयः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

सुरासौवीरकं शुक्तं मस्तूदश्वित्तथा दधि ।
सकाललवणं पेयं शूले वातसमुद्भवे ॥ ९२ ॥

सुरासौवीरकमित्यादि । सुरा पिष्टमयी । सौवीरकं काञ्जिकभेदः । चुक्रं शुक्तम् । मस्तु दधिमस्तु । उदश्वित् अर्धोदकं तक्रं, तथेति यथालाभमित्यर्थः । काललवणशब्देन यद्यपि निर्गन्धसौवर्चलमुच्यते, तथाऽप्यत्र गन्धवत्सौवर्चलं ग्राह्यं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥ ९२ ॥

कुलत्थयूषो युक्ताम्लो लावकीयूषसंस्कृतः ।
ससैन्धवः समरिचो वातशूलविनाशनः ॥ ९३ ॥

कूलत्थयूष इत्यादि । युक्तं मात्रयोपहितं अम्लं दाडिमादिकं युक्ताम्लः संयुक्ताम्लः । लावकीयूषसंस्कृत इति लावकेन कृतो यूषो लावकीयूषः, तेन संस्कृतः ॥ ९३ ॥

विडङ्गशिग्रुकम्पिल्लपथ्याश्यामाम्लवेतसान् ।
सुरसामश्वकर्णं च सौवर्चलयुतान् पिबेत् ॥ ९४ ॥
मद्येन वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ।

विडङ्गमित्यादि । शिग्रुः विटपशोभाञ्जनः । श्यामाऽरुणमूला त्रिवृत् । सुरसा तुलसी । अश्वकर्णः शल्लकी ॥ ९४ ॥—

पृथ्वीकाजाजिचविकायवानीव्योषचित्रकाः ॥९५॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ।
तानि चूर्णानि पयसा पिबेत् काम्बलिकेन वा ॥९६
मद्यासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ।

पृथ्वीकेत्यादि । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका । अजाजी उत्तरापथे जीरकविशेषः । काम्बलिकेन दधिमस्त्वम्लसिद्धयूषेण । चुक्रं शुक्तम् । सौवीरकं विरेचनद्रव्यविकल्पकथितम् ॥ ९५॥९६॥–

अथवैतानि चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९७ ॥
तथा बदरयूषेण भावितानि पुनः पुनः ।
तानि हिङ्गुप्रगाढानि सह शर्करया पिबेत् ॥ ९८ ॥
सह दाडिमसारेण वर्तिः कार्या भिषग्जिता ।
सा वर्तिर्वातिकं शूलं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ ९९ ॥
गुडतैलेन वा लीढा पीता मद्येन वा पुनः ।

पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादि । एतानि पूर्वोक्तानि चूर्णानि, *बीजपूरकरसेन बदरयूषेण वा पुनः पुनर्भावितानि हिङ्गूत्कटानि शर्करया सह मातुलुङ्गरसेनैव पिबेदिति पिण्डार्थः ।* सह दाडिमसारेणेत्यादि ।—तैरेव चूर्णैः दाडिमसारेण सह भिषग्जिता वैद्येन वर्तिर्वा कार्या । सा च वर्तिर्गुडतैलेन लीढा मद्येन वा पीता सती वातिकं शूलं क्षिप्रमेव हन्तीत्यर्थः ॥ ९७—९९ ॥—

बुभुक्षाप्रभवे शूले लघु संतर्पणं हितम् ॥ १०० ॥
उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्मांसरसैस्तथा ।

बुभुक्षाप्रभवे इत्यादि । लघ्विति मात्रया स्वभावेन च । सन्तर्पणं भोजनम् । उष्णैरिति क्षीरादिभिः संबध्यते ॥१००॥–

वातशूले समुत्पन्ने रूक्षं स्निग्धेन भोजयेत् ॥ १०१॥
सुसंस्कृताः प्रदेयाः स्युर्घृतपूरा विशेषतः ।
वारुणीं च पिबेज्जन्तुस्तथा संपद्यते सुखी ॥ १०२॥
एतद्वातसमुत्थस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितम् ।

वातेत्यादि । सुसंस्कृताः शुण्ठीमरिचादिभिः । प्रदेयाः दातव्याः । घृतपूरा घृतपूपा इत्यर्थः । वारुणी सुरा । तथा तेन प्रकारेण । सुखी संपद्यते सुखी भवतीत्यर्थः । उपसंहारमाह—एतद्वातसमुत्थस्येत्यादि ॥ १०१ ॥ १०२ ॥—

अथ पित्तसमुत्थस्य क्रियां वक्ष्याम्यतः परम् १०३
स सुखं छर्दयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं नरः ।
शीतलानि च सेवेत सर्वाण्युष्णानि वर्जयेत् १०४

वातशूलोपक्रममभिधायेदानीं पित्तशूलचिकित्सामाह—अथेत्यादि । अथेति वाक्यालङ्कारे, वाक्योपक्रमे इत्यन्ये । तदेव चिकित्सितमाह—स इत्यादि । स पित्तशूली नरः, शीतोदकं पीत्वा, सुखं यथा भवति तथा छर्दयित्वा, शीतलानि भजेत, उष्णानि सर्वाणि वर्जयेदिति पिण्डार्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।
वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निःक्षिपेत् १०५

मणिराजतताम्राणीत्यादि । राजतं रूप्यमयम् । सर्वशः आमुखात् । अस्य पित्तशूलिनः ॥ १०५ ॥

गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् १०६
रसान् सेवेत पित्तघ्नान् पित्तलानि विवर्जयेत् ।
पालाशं धान्वनं वापि पिबेद्यूषं सशर्करम् ॥१०७॥

गुडेत्यादि । पित्तघ्नान् रसान् जाङ्गलवर्गे यानि निर्दिष्टानि पित्तहराणि मांसानि तत्कृतान् रसानित्यर्थः । पित्तलानीत्यादि । पित्तलानि अन्नपानादीनि । पालाशं यूषं मांसादमांसरसमित्यर्थः । धान्वनं जाङ्गलं मांसरसम् ॥१०६॥१०७॥

परूषकाणि मृद्वीकाखर्जूरोदकजान्यपि ।
तत् पिबेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणम् ॥१०८॥

परूषकाणीत्यादि । परूषकाणि परूषकफलानि । उदकजानि पद्मानि ॥ १०८ ॥

अशने भुक्तमात्रे तु प्रकोपः श्लैष्मिकस्य च ।
वमनं कारयेत्तत्र पिप्पलीवारिणा भिषक् ॥१०९॥
रूक्षः स्वेदः प्रयोज्यः स्याद्न्याश्चोष्णाः क्रिया हिताः
पिप्पली श्रृङ्गवेरं च श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ॥११०

श्लैष्मिकशूलचिकित्सामाह—अशने इत्यादि । अशने भोजने । श्लैष्मिकस्य श्लेष्मशूलस्य । तत्र श्लेष्मशूले । पिप्पलीवारिणा पिप्पलीयुक्तपानीयेन, अन्ये वारिशब्दं क्वाथे वर्तयन्ति, अपरे पिप्पलीशब्देन मदनफलबीजानि कथयन्ति । रूक्षः स्वेदः प्रयोज्य इत्यादि ।—रूक्षः स्वेदः स्निग्धरहितः करीषादिकृतः । पिप्पलीश्रृङ्गवेरप्रयोगश्चूर्णकल्कक्काथादिविधिना ॥ १०९ ॥ ११० ॥

पाठां वचां त्रिकटुकं तथा कटुकरोहिणीम् ।
चित्रकस्य च निर्यूहं पिबेद्यूषं सहार्जकम् ॥ १११ ॥

पाठामित्यादि । पाठादीनि द्रव्याणि चूर्णितानि कल्कितानि वा चित्रकस्य निर्यूहे क्वाथे पिबेदित्येको योगः । यूषं सहार्जकमिति द्वितीयो योगः । यूषं शूलहरशिम्बिधान्ययूषम् । अर्जकः कुठेरकः ॥ १११ ॥

एरण्डफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिकाम् ॥ ११२
दद्याच्छृगालविन्नां च सहदेवां तथैव च ।
महासहां क्षुद्रसहां मूलं चेक्षुरकस्य च ॥ ११३॥
एतत् संभृत्य संभारं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
चतुर्भागावशेषं तु यवक्षारयुतं पिबेत् ॥ ११४ ॥
वातिकं पैत्तिकं वापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
प्रसह्य नाशयेच्छूलं छिन्नाभ्रमिव मारुतः ॥ ११५ ॥

एरण्डद्वादशकमाह—एरण्डेत्यादि । शृगालविन्ना पृश्निपर्णीभेदः । महासहा माषपर्णी । क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । संभृत्य एकीकृत्य । एरण्डादिद्रव्यसंभारः चतुःषष्टिपलप्रमितः, तुलाप्रमित इत्यन्ये । प्रसह्य बलात्कारेण । पिबेदित्यनेनाभ्यवहारेणात्र सूच्यते । तेन तृष्णायां पानमाचमनं वा तेन कार्यं, अन्यथा द्रोणचतुर्थांशस्य साधितस्य जलस्यापरक्काथवत् पलद्वयपाने वैद्यर्थ्यं स्यात् । यद्यप्ययं योगः सर्वशूलहरस्तथाऽप्यत्यन्तकफशूलहरत्वात्तत्रोक्तः । केचित् 'मूलं चेक्षुरकस्य' इत्यत्र दद्याच्चैवेक्षुवालिकामिति पठित्वा षड्गुलीमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ११२—११५ ॥

पिप्पली स्वर्जिकाक्षारो यवाश्चित्रक एव च ।
सेव्यं चैतत् समानीय भस्म कुर्याद्विचक्षणः ॥११६
उष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ।

पिप्पल्य इत्यादि । सेव्यं उशीरं, तद्भस्म ॥ ११६ ॥—

रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ११७
स संरुद्धः करोत्याशु साध्मानं गुडुगुडायनम् ।
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः ॥
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्तिनिपीडितः ।
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥ ११९॥

यद्यपि चैलारः शूलाः, तथापि दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्प इति कृत्वा पार्श्वादिशूलमाह—रुणद्धीत्यादि । स वायुः । आध्मानं उदरापूरः । गुडुगुडायनं अत्राव्यक्तशब्दः । नो निद्रामुपैति न निद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११७—११९ ॥

तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गु सौवर्चलं विडम् ।
सैन्धवं तुम्बुरुं पथ्यां चूर्णं कृत्वा तु पाययेत् १२०
पार्श्वहृद्बस्तिशूलेषु यवक्काथेन संयुतम् ।
सर्पिः प्लीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ॥१२१
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ।
एरण्डतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरसैः ॥ १२२ ॥
भोजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ।

पार्श्वशूले चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । पुष्करमूलादीनि द्रव्याणि चूर्णं कृत्वा पार्श्वादिशूलेषु यवक्काथेन संयुतं पाययेदिति पिण्डार्थः । यद्यप्ययं योगोऽपतन्त्रके पठितस्तथाऽप्यत्राम्लवेतसाभावेन पुनः पठितः । सर्पिः प्लीहोदरोक्तमित्यादि । प्लीहोदरोक्तं सर्पिः षट्पलं, हिङ्गुसंयुतं घृतं वा असिद्धमेव । पयसा क्षीरेण, साधितं क्वथितं, बीजपूरकसारं बीजपूरकफलबीजं, अत्रापि पाययेदिति संबध्यते । केचित् 'बीजपूरकसारं च' इत्यत्र 'पिबेद्वीजकसारं च' इति पठन्ति । एरण्डतैलमित्यादि । एरण्डतैलं वा मद्यादिभिर्यथासात्म्यं यथादोषं च प्रातरेव पिबेत्, जीर्णे च क्षीरेण जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् ॥ १२०—१२२ ॥—

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः ॥१२३॥
तदाऽस्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ।
उच्छ्वसित्यामशकृता शूलेनाहन्यते मुहुः ॥ १२४ ॥
नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥१२५॥

कुक्षिशूलमाह—प्रकुप्यतीत्यादि । आक्रम्य मन्दीकृत्य । सोपस्तम्भं स्तब्धतान्वितम् । उच्छ्वसिति उच्छ्वासं करोति 'पुरुष' इति शेषः । आमशकृता अपक्वपुरीषेण । तिष्ठन् ऊर्ध्वीभवन् ॥ १२३—१२५ ॥

वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथाबलम् ।
संसर्गपाचनं कुर्यादम्लैर्दीपनसंयुतैः ॥ १२६ ॥

कुक्षिशूले चिकित्सामाह—वमनं कारयेत्तत्रेत्यादि । कुलैरिति पञ्चकोलयुतैः । तत्र कुक्षिशूले । यथाबलं बलस्थानक्रमेण । संसर्गपाचनं पेयादिक्रमपाचनं, अम्लैर्दाडिमतक्रादिभिः दीपनीयसहितैः ॥ १२६ ॥

नागरं दीप्यकं चव्यं हिङ्गु सौवर्चलं विडम्।
मातुलुङ्गस्य बीजानि तथा श्यामोरुबूकयोः॥१२७॥
बृहत्याः कण्टकार्याश्च क्वाथं शूलहरं पिबेत्।

क्वाथमाह—नागरं दीप्यकमित्यादि। नागरादिक्वाथं शूलहरं पिबेदिति पिण्डार्थः। बीजानीति शब्दो मातुलुङ्गादिभिः कण्टकारीपर्यन्तैः सह संबध्यते। श्यामा वृद्धदारकः। उरुबूकः रक्तैरण्डः, शुक्लैरण्डमपरे। बृहती अणुफला स्थूलफला वा॥ १२७॥—

वचा सौवर्चलं हिङ्गु कुष्ठं सातिविषाऽभया॥१२८
कुटजस्य च बीजानि सद्यःशूलहराणि तु।
विरेचनं प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम्॥ १२९॥

कुक्षिशूले विरेचनमाह—वचेत्यादि। वचादीनि कुटजबीजान्तानि सद्यःशूलहराणि विरेचने दोषबलाबलं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीतेति पिण्डार्थः। दोषबलाबलमित्यत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः। तेन प्रकृत्यादीनपि ज्ञात्वेत्यर्थः॥ १२८॥ १२९॥

स्नेहबस्तीन्निरूहांश्च कुर्याद्दोषनिबर्हणान्।

किं कुक्षिशूले विरेचनमेव युज्यते उतान्यदपीत्याह—स्नेहबस्तीनित्यादि॥—

उपनाहाः स्नेहसेका धान्याम्लपरिसेचनम्॥१३०॥
अवगाहाश्च शस्यन्ते यच्चान्यदपि तद्धितम्।

कुक्षिशूले उपनाहादिस्वेदस्य प्रशस्तत्वमाह—उपनाहा इत्यादि। उपनाहाः शाल्वणादयः। धान्याम्लं काञ्जिकम्। अवगाहः वातहरद्रवपूर्णद्रोण्यादिनिमज्जनम्। यच्चान्यदपीत्यादि तद्धितं कुक्षिशूलहितं यदन्यदपि भवति तत् शस्यते इत्यर्थः॥ १३०॥—

कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः॥ १३१॥
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासारोधकं परम्।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसंभवः॥ १३२॥

हृच्छूलमाह-कफेत्यादि। अवरुद्धो रुद्धः। रसमूर्च्छितो रससंयुतः। उच्छ्वासारोधकं उच्छ्वासस्य आसमन्तात् रोधकमित्यर्थः। एतद्धृच्छूलं यस्माद्धृद्रोगविलक्षणं तस्माद्धृद्रोगाद्भिन्नं, तथा संप्राप्तिभेदाच्च॥ १३१॥ १३२॥

तत्रापि कर्माभिहितं यदुक्तं हृद्विकारिणाम्।

हृच्छूले हृद्रोगोक्तां क्रियामतिदिशन्नाह—तत्रापि कर्माभिहितमित्यादि। यद्धृद्विकारिणां हृद्रोगिणां कर्मोक्तं तच्चापि हृच्छूलेऽभिहितमिति पिण्डार्थः॥—

संरोधात् कुपितो वायुर्बस्तिमावृत्य तिष्ठति॥१३३
बस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते।
विण्मूत्रवातसंरोधी बस्तिशूलः स मारुतात्॥१३४

बस्तिशूलमाह—संरोधादित्यादि। संरोधात् मूत्रपुरीषादीनामित्यर्थः। बस्तिः मूत्राधारः। वङ्क्षणः गण्डकः॥ १३३॥ १३४॥

नाभ्यां वङ्क्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्राग्रमर्दकः।
मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात्॥१३५॥

मूत्रशूलमाह—नाभ्यामित्यादि। यदा मेढ्राग्रमर्दको वायुरावृत्य अवरुध्य मूत्रं गृह्णाति, तदा नाभ्यादिषु शूलो जायते। स च मारुतात् मूत्रशूलो ज्ञेयः॥ १३५॥

वायुः प्रकुपितो यस्य रूक्षाहारस्य देहिनः।
मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकम्॥ १३६
शूलं संजनयंस्तीव्रं स्रोतांस्यावृत्य तस्य हि।
दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते॥१३७॥
सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमंश्चाथ सघोषवान्।
पिपासा वर्धते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते १३८
उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति।
विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक् परमदारुणम्॥१३९॥

पुरीषशूलमाह—वायुरित्यादि। एवंभूतस्य देहिनो वह्निं मन्दीकृत्य स्रोतांसि चावृत्य प्रकुपितो वायुस्तीव्रं शूलं संजनयन् कोष्ठस्थं मलं रुणद्धि, तस्य च दक्षिणं वामं वा कुक्षिं गृहीत्वा शूलाय जायते, स च सर्वत्र भ्रमन् घोषवान् शब्दयुक्तो वर्धते इति पिण्डार्थः। उच्चारितः संजातपुरीषवेगः। नाधिगच्छति न प्राप्नोति। परमदारुणमतिशयकष्टकारि॥ १३६—१३९॥

क्षिप्रं दोषहरं कार्यं भिषजा साधु जानता।
स्वेदनं वमनं चैव निरूहाः स्नेहबस्तयः॥ १४०॥
पूर्वोद्दिष्टान् पाययेत योगान् कोष्ठविशोधनान्।
उदावर्तहराश्चास्य क्रियाः सर्वाः सुखावहाः॥१४१

इदानीं बस्तिशूलादीनां सामान्यचिकित्सामाह—क्षिप्रमित्यादि। दोषहरं शोधनम्। साधु शोभनम्। शमनं संशमनम्॥ १४०॥ १४१॥

अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते।
स्थिरीभूतं तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति॥ १४२॥
अविपाकगतं ह्यन्नं शूलं तीव्रं करोत्यति।
मूर्च्छाऽऽध्मानं विदाहश्च हृदुत्क्लेशो विलम्बिका॥
विरिच्यते छर्दयति कम्पतेऽथ विमुह्यति।
अविपाकाद्भवेच्छूलस्त्वन्नदोषसमुद्भवः॥ १४४॥

अतिमात्रमित्यादि। अविपाकगतं अविपाकं प्राप्तम्॥१४२—१४४॥

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः।
क्षाराश्चूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलनाशनाः॥१४५

तस्य चिकित्सितमाह—वमनमित्यादि॥ १४५॥

गुल्मावस्थाः क्रियाः कार्या यथावत् सर्वशूलिनाम्॥

इदानीमुपसंहारमाह—गुल्मावस्था इत्यादि । यथावत् [1]यथावस्थम् ॥ १४६ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां उत्तरतन्त्रे कायचिकित्सायां गुल्मप्रतिषेधो नाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

गुल्मप्रतिषेधानन्तरं स्थानसामीप्यान्नामसङ्कीर्तनाद्वा हृद्रोगप्रतिषेधो युक्त इत्यत आह—अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ २ ॥

वेगाघातोष्णरुक्षान्नैरतिमात्रोपसेवितैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥ ३ ॥
दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
कुर्वन्ति हृदये बाधां हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

इदानीं प्रतिज्ञानन्तरं पूर्ववद्धृद्रोगस्य हेतुसंप्राप्ती आह—वेगेत्यादि । एतैर्वेगाघातादिहेतुभिर्विगुणाः कुपिता दोषा हृदयं गत्वा रसं दूषयित्वा हृदये बाधां कुर्वन्ति, तं हृद्रोगं प्रचक्षते आचार्या इति संबन्धः । वेगाघात इत्यत्र आघातशब्दो द्विरावर्तयितव्यः, तेन वेगाघात आघातश्च । तत्र वेगाघातो वेगावरोधः, आघातो लगुडादिप्रहारः । विरुद्धं हिताहितीयोक्तम् । अध्यशनं साजीर्णे भोजनं, अजीर्णमामविदग्धादिकम् । बाधाग्रहणं बाधावैचित्र्यज्ञापनार्थम् । वेगाघातादिरसात्म्यभोजनान्तो हेतुः, दूषयित्वेत्यादिका संप्राप्तिः । हृद्रोगे पूर्वरूपानभिधानं, अव्यक्तलक्षणानामेव पूर्वरूपत्वेनाभिमतत्वात्; अन्ये जातिमात्रपरिच्छेदात् पूर्वरूपावगमः ॥ ३ ॥ ४ ॥

चतुर्विधः स दोषैः स्यात् क्रिमिभिश्च पृथक् पृथक् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥ ५ ॥

तस्य संख्यामाह—चतुर्विध इत्यादि । स हृद्रोगः दोषैरेकैकैः सन्निपातैश्च, कृमिभिरिति कृमिभिः सहेत्यर्थः । ननु, तन्त्रान्तरे पञ्च हृद्रोगाः पठिताः, तत् कथमत्र चत्वारः? सत्यं, त्रिदोषहृद्रोगोत्तरावस्थैव कृमिहृद्रोगः, तेन न पञ्च हृद्रोगाः । पृथक् पृथगित्यादि । अनन्तरं लक्षणानन्तरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥६॥

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते दीर्घीक्रियते इव, मारुतजे हृद्रोगे, तुद्यते प्रतोदेन व्यथ्यते इव, निर्मथ्यते विलोड्यते इव, दीर्यते आरयेव, पाट्यते द्विधाक्रियते इव ॥ ६ ॥

तृष्णोषादाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः ।
धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥७॥

पैत्तिकहृद्रोगलक्षणमाह—तृष्णेत्यादि । ऊषा प्रादेशिको दाहः । चोषः आचूष्यत इव वेदनाविशेषः । पैत्तिके पित्तजे हृद्रोगे । धूमायनं धूमोद्गमनमिव ॥ ७ ॥

गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ८ ॥

श्लैष्मिकहृद्रोगलक्षणमाह—गौरवमित्यादि । स्तम्भो जडिमा । बलासावतते श्लेष्माच्छन्ने । ष्ठीवनं थूत्करणम् ॥ ८ ॥

उत्क्लेशः ष्ठीवनं तोदः शूलो हृल्लासकस्तमः ।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥ ९ ॥

त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणमाह—उत्क्लेश इत्यादि । हृल्लासो लालास्रुतिः । तमोऽन्धकारदर्शनं श्वासो वा । तम इत्यत्र 'सान्निपातिके भवेत्' इति वाक्यशेषः । तत्र तोदशूलौ वातेन, उत्क्लेशहृल्लासष्ठीवनानि श्लेष्मणा, तमः पित्तेनेति । केचित् 'अरुचिः श्यावनेत्रत्वं' इत्यन्तं सान्निपातिकहृद्रोगलक्षणं मन्यन्ते । त्रिदोषजहृद्रोगस्यैवापचारात् क्रिमीन् प्राप्तस्य लक्षणमाह—अरुचीत्यादि । कृमिजे इति त्रिदोषजहृद्रोग एवात्यपचारेणोत्तरावस्थायां कृमिनिपातात् कृमिज इत्युच्यते । तथाच तन्त्रान्तरम्,—"त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते । तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ मर्मैकदेशे संक्लेदं रसस्तस्योपगच्छति । संक्लेदात् कृमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"—इति । अतो न संख्यातिरेकः । केचित् सान्निपातिको हृद्रोगो व्याधिस्वभावान्न भवत्येवेत्याहुः । तन्न, समानतन्त्रे त्रिदोषजदर्शनात् ॥ ९ ॥

भ्रमक्लमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

वातादिजानां कृमिहीनानां हृद्रोगिणामुपद्रवानाह—भ्रम इत्यादि । भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणं, आयासः श्रमः । सादोऽङ्गसादः । शोषो मुखस्य धातूनां वा । यद्यपि भ्रमादयो वातपित्तात्मकास्तथापि व्याधिस्वभावात् श्लैष्मिकेऽपि भवन्ति ॥—

कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकीणां च ये मताः॥१०॥

कृमिजस्योपद्रवानाह—कृमिजे कृमिजातीनामित्यादि । श्लैष्मिकाणामिति कृमिजातीनामित्यस्य विशेषणम् । तेन श्लैष्मिकाणां कृमिजातीनां ये एव उपद्रवास्त एव कृमिजे हृद्रोगे मता इत्यर्थः ॥ १० ॥

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलक्वाथेन सस्नेहलवणेन तु ॥ ११ ॥

---

[1] 'यथायथम्' इति पाठान्तरम् ।

पिप्पल्येलावचाहिङ्गुयवभस्मानि सैन्धवम् ।
सौवर्चलमथो शुण्ठीमजमोदां च चूर्णितम् ॥ १२ ॥
फलधान्याम्लकौलत्थदधिमध्वासवादिभिः ।
पाययेत विशुद्धं च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ १३ ॥

इदानीं वातहृद्रोगचिकित्सामाह—वातोपसृष्टे इत्यादि । वातोपसृष्टे हृदये वातहृद्रोगे इत्यर्थः । यद्यपि वाते वमनं न शस्तं, तथाऽपि वातस्य कफस्थानगतत्वात्तत्र वमनं शस्तमेव, तथा पित्तजेऽपि । वमनानन्तरं यत्कार्यं तदाह—पिप्पलीत्यादि । यवभस्म, यवक्षारः । फलानि मातुलुङ्गादिफलानि, तेषां रसोऽभिप्रेतः । मध्वासवो मद्यवर्गोक्तः । स्नेहेनान्यतमेन वा चतुःस्नेहमध्ये एकेन स्नेहेनेत्यर्थः ॥ ११—१३ ॥

भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नं जाङ्गलैः सघृतै रसैः ।
वातघ्नसिद्धं तैलं च दद्याद्बस्तिं प्रमाणतः ॥ १४ ॥

वातहृद्रोगे पथ्यमाह—भोजयेदित्यादि । किं वातहृद्रोगे एतदेव कार्यमुतान्यदपीत्याह—वातघ्नसिद्धमित्यादि । वातघ्नसिद्धं भद्रदार्वादिपक्वम् । प्रमाणतः यथाप्रमाणम् ॥ १४ ॥

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्रसितोत्पलजलैर्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥ १५ ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ।

पित्तहृद्रोगे वमनमाह—श्रीपर्णीत्यादि । श्रीपर्णी काश्मरी, मधुकं यष्टीमधु, सिता शर्करा, उत्पलं कुष्ठम् । अत्र जलशब्दो न क्वाथत्वे संबन्धनीयः, क्षौद्रादीनां क्वाथेऽनुपयोगात् । सेवेत मधुरैरित्यादि । मधुरैः शृतं काकोल्यादिभिः पक्वम् । पित्तज्वरविनाशनान् कषायान् चन्दनोशीरश्रीपर्णीत्यादिनोक्तान् ॥ १५ ॥—

तृप्तस्य च रसैर्मुख्यैर्मधुरैः सघृतैर्भिषक् ॥ १६ ॥
सक्षौद्रं वितरेद्बस्तौ तैलं मधुकसाधितम् ।

पित्तहृद्रोगे स्नेहबस्तिमाह—तृप्तस्येत्यादि । रसैर्मुख्यैरेणादिमांसरसैः मधुरैरम्लादिसंस्कृतैः । मधुकसाधितं एकेनैव यष्टीमधुकेन पक्वं; अन्ये जीवनीयसाधितमाहुः ॥ १६ ॥—

वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफात्मके ॥ १७ ॥
चूर्णं तु पाययेतोक्तं वातजे भोजयेच्च तम् ।
फलादिमथ मुस्तादिं त्रिफलां वा पिबेन्नरः ॥ १८ ॥
श्यामात्रिवृत्कल्कयुतं घृष्टं वापि विरेचनम् ।
बलातैलैर्विदध्याच्च बस्तिं बस्तिविशारदः ॥ १९ ॥

श्लैष्मिकहृद्रोगे चिकित्सामाह—वचेत्यादि । श्लेष्महृद्रोगे वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं वातजे हृद्रोगे उक्तं चूर्णं पिप्पल्यादिकं पाययेदिति पिण्डार्थः । न केवलं तच्चूर्णं पाययेत् भोजयेच्च तमिति तं वातजे हृद्रोगे उक्तं चूर्णं भोजयेच्च भक्तेन सह खादेदित्यर्थः । फलादिमथ मुस्तादिमित्यादि ।—फलादिः मदनफलादिः संशोधनसंशमनीयोक्तः । मुस्तादिः द्रव्यसंग्रहणीयोक्तः । श्यामात्रिवृत्कल्कयुतमित्यादि । श्यामा वृद्धदारकः । अत्र पिबेदिति संबध्यते । बलातैलैरित्यादि । वातादिचिकित्सितं सर्वमेवानुक्तमपि त्रिदोषजे कार्यम् ॥ १७—१९ ॥

क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।
दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं, पश्चाद्विरेचयेत् ॥ २० ॥
सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।
विडङ्गगाढं धान्याम्लं पाययेताप्यनन्तरम् ॥ २१ ॥
हृदयस्थाः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।
यवान्नं वितरेच्चास्य सविडङ्गमतः परम् ॥ २२ ॥

कृमिहृद्रोगचिकित्सामाह—कृमिहृद्रोगिणमित्यादि । पिशितौदनं सपललं दध्ना सह क्रिमिहृद्रोगिणं त्र्यहं भोजयेत् कृमीणामुत्क्लेशनार्थं, पिशितं मांसं, पललोपेतं मृष्टतिलचूर्णयुक्तम् । क्रिम्युत्क्लेशानन्तरं किं कुर्यादित्याह—पश्चादित्यादि । सुगन्धिभिर्योगैर्विरेचनकल्पोक्तैः शर्कराक्षौद्रयुतैरित्यादिभिः । सलवणैर्योगैरिति समास्त्रिवृन्नागरकाभयाः स्युरित्यादिभिः । साजाजिशर्करैरिति सुगन्धियोगलवणयोगविशेषणं, साजाजिकानां वैरेचनिकानामनिर्देशात् । तेन अजाजिशर्करासहितैः सुगन्धिभिर्योगैरथवा सलवणैरप्यजाज्यादियुक्तैर्विरेचयेत् । पीतविरेकस्यानुपानमाह—विडङ्गगाढमित्यादि । विडङ्गगाढं विडङ्गोत्कटम् । धान्याम्लं काञ्जिकम् । एवं पूर्वोक्तेन विधानेन । केचित् सलवणैरित्यत्र सपललैरिति पठित्वा समृष्टतिलकल्कैः सुगन्धिभिर्योगैर्विरेचयेदिति व्याख्यानयन्ति । कृमिहृद्रोगे च वमनं न योज्यं, कृमिजर्जरहृदयत्वात्; अत एव सुगन्धियोगैर्विरेचनमुक्तं, वमनशङ्काभयात् । धान्याम्लपानादनन्तरं किं कुर्यादित्याह—यवान्नं वितरेदित्यादि । वितरेत् दद्यात् । अत इति विरेकात् ॥ २०—२२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गतकायचिकित्सातन्त्रे हृद्रोगप्रतिषेधो नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

हृद्रोगप्रतिषेधानन्तरं संख्यासाम्यात्तीक्ष्णाम्लकटुकादिहृद्रोगचिकित्सितस्य हेतुत्वात् पाण्डुरोगप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्याह—अथात इत्यादि । अत्रादिशब्दद्वयं लुप्तं द्रष्टव्यम् । तेन पाण्ड्वादिरोगादिप्रतिषेधमिति । तत्र प्रथमेनादिशब्देन कृष्णपीतमिश्रा वर्णा ग्राह्याः, कामलादयो द्वितीयेन, परे तु पाण्डुवर्णाधिकाः सर्वे एव पाण्डुरोगाः प्रोच्यन्ते इति मत्वा एकमेवादिशब्दं लुप्तं वर्णयन्ति । ते च आदिशब्दात् काम-

१ 'विरेचनादनन्तरं' इति पाठान्तरम् ।

लादीन् गृह्णन्ति । अपरे तु आदिशब्दं विनाऽपि कामलादीन् गृह्णन्ति, पाण्डुरोगान्तर्भावात्तेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं
मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगस्य हेतुसंप्राप्ती आह—व्यवायमम्लमित्यादि । व्यवायादिनिषेवमाणस्य पुरुषस्य दुष्टा दोषा रक्तं विदूष्य त्वचि पाण्डुभावं कुर्वन्तीति पिण्डार्थः । व्यवायः स्त्रीसेवा, स च सर्वदोषप्रकोपकः, अन्ये तु वातपित्तप्रकोपकत्वं व्यवायस्य मन्यन्ते । अम्ललवणयोः पित्तकफकरत्वम् । मृत्तिका सर्वदोषप्रकोपणी, नानाविधरत्वात् । तथाचोक्तम्,—"कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम् । कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेत्"—इति । दिवास्वप्नः त्रिदोषप्रकोपकः । तीक्ष्णं पित्तकोपि । एवं यथास्वं यथासंभवं हेतुरुक्तः । विदूष्य रक्तमित्यादिका संप्राप्तिः । अतीव तीक्ष्णमित्यत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन पिष्टपयोमाषतिलादीनां ग्रहणम् । केचित् 'मृण्मद्यमत्स्यामिषतीक्ष्णपिष्टपयोदिवास्वप्नतिलेक्षुमाषान् । निषेवमाणस्य' इति पठन्ति । शेषं समम् । तेऽपि लुप्तादिशब्दाद्व्यवायादीनि गृह्णन्ति । अपरे अतीव तीक्ष्णमित्यत्र अतीव रूक्षमिति पठन्ति ॥ ३ ॥

पाण्ड्वामयोऽष्टार्धविधः प्रदिष्टः
पृथक्समस्तैर्युगपच्च दोषैः ।

संख्यामाह—पाण्ड्वित्यादि । अष्टार्धविधश्चतुर्विधः, कथं चतुर्विध इत्याह—पृथगित्यादि । पृथग्दोषैस्त्रयः, समस्तैरेकः । युगपदिति पदं दोषत्रयस्यैककालप्रकोपसूचनार्थम् । यद्यपि तन्त्रान्तरे मृज्जः पाण्डुरोगः पञ्चमः कथितः, तथाऽप्यत्र मृज्जस्त्रिदोषज एवान्तर्भूतः, वक्ष्यमाणाश्च कामलादयः पाण्डुरोगस्यैव पर्यायाः; अतोऽत्र चत्वार एव । केचित् पाण्ड्वामयोऽप्यष्टविध इति पठन्ति । तन्मते पृथग्दोषैः त्रयः, समस्तैरेकः, मृद्भक्षणादेकः, द्वे कामले, चैको हलीमकः, एवं पाण्डुरोगोऽष्टविधः । तथाच तन्त्रान्तरम्—"वातेन पित्तेन कफेन चापि त्रिदोषमृद्भक्षणसंभवः स्यात् । द्वे कामले चैकहलीमकश्च स चाष्टधैवं त्विह पाण्डुरोगः—" इति ॥—

सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥ ४ ॥

यद्यपि वातादिभेदेन कृष्णादिवर्णत्वमभिधास्यति, तथाऽप्यस्य विकारस्य पाण्डुवर्णाधिक्यात् पाण्डुरोगव्यपदेश इति दर्शयन्नाह—सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभाव इत्यादि ॥ ४ ॥

त्वक्स्फोटनं ष्ठीवनगात्रसादौ
मृद्भक्षणं प्रेक्षणकूटशोथः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ५ ॥

इदानीं पाण्डुरोगपूर्वरूपाण्याह—त्वगित्यादि । त्वक्स्फोटः त्वचां स्फुटनम् । ष्ठीवनं थूत्करणम् । यद्यप्यत्र मृद्भक्षणं कथितं, तथाऽपि मृद्भक्षणे इच्छा गम्यते । प्रेक्षणं अक्षि । अविपाक आहारस्य । पुरःसराणि अग्रेसराणि ॥ ५ ॥

सकामलापानकिपाण्डुरोगः
कुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः ।
विभाष्यते लक्षणमस्य कृत्स्नं
निबोध वक्ष्याम्यनुपूर्वशस्तत् ॥ ६ ॥

तस्यैव पाण्डुरोगस्य पर्यायानाह—स इत्यादि । स रोगः कामलादिकाभिः संज्ञाभिर्विभाष्यते विविधं भाष्यते । अस्येति कामलादिपर्यायैर्निर्दिष्टस्य रोगस्य । अनुपूर्वशः पूर्वपूर्वं रोगमानुपूर्व्येणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

कृष्णेक्षणं कृष्णसिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननं च ।
वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्ये-
द्युक्तं तथाऽन्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ ७ ॥

वातिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—कृष्णेक्षणमित्यादि । कृष्णेक्षणं कृष्णाक्षिकं, तद्वर्णविण्मूत्रनखाननं कृष्णवर्णविण्मूत्रनखमित्यर्थः । तदुपद्रवैर्वातोपद्रवैः ॥ ७ ॥

पीतेक्षणं पीतसिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननं च ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्ये-
द्युक्तं तथाऽन्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ ८ ॥

पैत्तिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—पीतेत्यादि । तद्वर्णं पीतवर्णम् । तदुपद्रवैः पित्तोपद्रवैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

शुक्लेक्षणं शुक्लसिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननं च ।
कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्ये-
द्युक्तं तथाऽन्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥ ९ ॥

श्लैष्मिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि । तद्वर्णं शुक्लवर्णं, तदुपद्रवैः कफोपद्रवैः ॥ ९ ॥

सर्वात्मके सर्वमिदं व्यवस्ये-
द्वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ।

सान्निपातिकपाण्डुरोगलक्षणमाह—सर्वात्मके सर्वमिदमित्यादि । सर्वात्मके सान्निपातिके पाण्डुरोगे, सर्वं समस्तं, इदं वातादिजपाण्डुरोगलक्षणं, व्यवस्येत् जानीयात् ॥—

यो ह्यामयान्ते सहसाऽम्लमम्ल-
मद्यादपथ्यानि च तस्य पित्तम् ॥ १० ॥
करोति पाण्डुं वदनं विशेषात्
पूर्वेरितौ तन्द्रिबलक्षयौ च ।

इदानीं पाण्डुरोगपर्यायभूताया अपि कामलाया लक्षणमाह—वक्ष्यामीत्यादि । ननु, यदि पाण्डुरोगस्य पर्यायः कामला तत् कथं तस्य लक्षणान्युक्तानि? सत्यं, यथा पाण्डुरोगाणां वातादिजानां प्रतिस्वभेदो विद्यते तथाऽत्रापीति न दोषः, एतेन कामलादीनां संज्ञानां विशिष्टावस्थाविषयत्वाविष्टत्वं पर्यायत्वं, पाण्डुरोगत्वापरित्यागात् । तान्येव लिङ्गान्याह—य इत्यादि । लिङ्गानि वक्ष्याम्यथ कामलाया इत्यभिधाय कामलाकारणवचनं भविष्यन्त्या अपि तस्याः परिज्ञानार्थम् । आमयान्ते पाण्डुरोगान्ते अन्यरोगान्ते च । सहसा शीघ्रम् । अन्नमम्लं अम्लभोजनम् । पाण्डुमित्यत्र देहमिति शेषः । पूर्वैरितौ तन्द्रिबलक्षयौ चेति शारीरस्थाने गर्भव्याकरणाध्याये तन्द्रा कथिता, सूत्रस्थाने दोषादिक्षयवृद्ध्यध्याये बलक्षय इत्यर्थः । ननु, तन्द्राशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् कथं तन्द्रिबलक्षयाविति? सत्यं, कृष्यादेराकृतिगणत्वेनेकूप्रत्ययान्तत्वेन साधु । अन्ये 'तन्द्राऽबलत्वं प्रथमोदितं च' इति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । अपरे प्रथमोदितांश्चेति पठन्ति । ते च पाण्डुरोगोक्तलिङ्गविशेषान् गृह्णन्ति । पाण्डुवदनमित्यत्र पीतवदनमिति केचित् पठन्ति, तं चानार्षं टीकाकारा भाषन्ते ॥ १० ॥—

भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाह्वः
शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः ॥ ११ ॥

इदानीं कामलाभेदमाह—भेद इत्यादि । तत्रेति कुम्भसाह्वे । पर्वभेदः सन्धिपीडा । कुम्भसाह्वस्तन्त्रान्तरे कुम्भकामलेति कथ्यते ॥ ११ ॥

ज्वराङ्गमर्दभ्रमसादतन्द्रा-
क्षयान्वितो लाघरकोऽलसाख्यः ।

तस्यैव कुम्भसाह्वस्यावस्थायां संज्ञान्तरमाह—ज्वराङ्गमर्देत्यादि । स एव कुम्भसाह्वो ज्वरादियुक्तः लाघरकोऽलसाख्यः स्यादिति पिण्डार्थः । लाघरकः कथ्यते अलसकश्च कथ्यते इत्यर्थः । अङ्गमर्दो वेदनाविशेषः, स्फुटनिकेत्यपरे । अन्ये पाण्डुरोग एव ज्वरादियुक्तः कुम्भसाह्वः कथ्यते इति मन्यन्ते । अस्यैव अवस्थाभेदं पानकिनं तत्रान्तरीयाः पठन्ति । तद्यथा—"सन्तापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता । पाण्डुता नेत्ररोगश्च पानकीलक्षणं वदेत्"—इति ॥—

तं वातपित्ताद्धरिपीतनीलं
हलीमकं नाम वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १२ ॥

इदानीं हलीमकलक्षणमाह—तमित्यादि । तं पाण्डुरोगम् । कुम्भसाह्वः यदा हरितपीतनीलः स्यात्तदा तज्ज्ञाः कायचिकित्साविदो हलीमकं नाम वदन्ति । हरि हरितं, नीलं श्यावम् । केचित्तु 'तं वातपित्ताभिपरीतलिङ्गं' इति पठित्वा वातपित्ताभ्यां अभिपरीतं संबद्धं लिङ्गं यस्य तथेति व्याख्यानयन्ति ॥ १२ ॥

उपद्रवास्तेष्वरुचिः पिपासा
छर्दिर्ज्वरो मूर्धरुजाऽग्निसादः ।
शोफस्तथा कण्ठगतोऽबलत्वं
मूर्च्छा क्लमो हृदयपीडनं च ॥ १३ ॥

इदानीं पाण्डुरोगोपद्रवानाह—उपद्रवा इत्यादि । तेषु पाण्डुरोगेषु । मूर्धरुजा शिरोव्यथा । अबलत्वं निर्बलत्वम् । सोपद्रवस्य पाण्डुरोगस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं च यथावस्थं बोद्धव्यम् ॥ १३ ॥

साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।

इदानीं चिकित्सितमाह—साध्यमित्यादि । साध्यपाण्डुरोगज्ञानं वक्ष्यमाणासाध्यलक्षणविपर्ययादरिष्टलक्षणवैपरीत्याच्च । घृतेनेति कट्वरकल्याणकदाधिकमहातिक्तपञ्चगव्यादिना, अन्ये केवलेनैव गव्यघृतेनेत्याहुः । यदत्र पाण्डुरोगेषु घृतेनैव स्नेहनमुक्तं तत्तेषां पित्तभूयिष्ठतया रक्तदूष्यत्वाच्च । यद्यपि पाण्डुरोगे ऊर्ध्वशोधनं निषिद्धं, तथाऽपि ऋतुदेशप्रकृतिकालशरीरापेक्षया मृदु वमनं देयम् । तथा च तन्त्रान्तरम्,—"कालं च देशप्रकृती शरीरं समीक्ष्य दद्याद्वमनं विविज्ञः । वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कल्पोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्"—इति ॥—

संपादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढै-
र्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ॥ १४ ॥
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं
यत्त्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ।
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ १५ ॥

वमनानन्तरं वक्ष्यमाणैः शालिप्रभृतिभिः कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषशमनार्थमाह—संपादयेदित्यादि । शुद्धं पाण्डुरोगिणं एवंभूतैः प्रयोगैः वक्ष्यमाणयोगैः शेषदोषशमनार्थं संपादयेत सम्यग्योजयेदित्यर्थः । ननु, सर्पिर्मधुहरीतकीयुक्त एक एव अयोरजोयुक्तो योग एवाभिधास्यति तत् कथं प्रयोगैरिति बहुवचनं? सत्यं, प्रदेशान्तरोक्तानां नवायसप्रभृतीनामत्र शस्तत्वात् । पिबेद्घृतं वेत्यादि । रजनीविपक्वं हरिद्राकल्कसाधितम् । त्रैफलं त्रिफलासाधितम् । तैल्वकमिति तिल्वकः पट्टिकारोध्रः, तेन साधितमित्यर्थः । अन्ये तैल्वकं वातव्याध्युक्तमाहुः । विरेचनद्रव्यकृतमित्यादि । त्रिवृदादिसंस्कृतं घृतं; वैरेचनिकान् योगान् विरेचनद्रव्यविकल्पोक्तान्, तांश्च घृतेन पिबेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

मूत्रे निकुम्भार्धपलं विपाच्य
पिबेदभीक्ष्णं कुडवार्धमात्रम् ।
खादेद्गुडं वाऽप्यभयाविमिश्र-
मारग्वधादिक्वथितं पिबेद्वा ॥ १६ ॥

इदानीं पाण्डुरोगेऽपराण्यपि विरेचनान्याह—मूत्रे इत्यादि[1]। निकुम्भा दन्ती, तस्या अर्धपलं, महिषीमूत्रे षोडशगुणे विपाच्य चतुर्भागावशिष्टं कुडवार्धमात्रं पलद्वयमात्रं विरेकाय पिबेदित्यर्थः। गुडं इक्षुविकृतिम्। अभयाविपक्वं हरीतकीक्वाथविपक्वं, अन्ये अभयाविपक्वं गुडं सहरीतकीप्रभृतिकमाहुः। अन्ये अभयाविमिश्रीति पठन्ति। मुहुर्वैरेचनिकस्य निर्देशात् पाण्डुरोगे विरेचनस्यात्यन्तहितत्वं ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं
लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।

किं पाण्डुरोगे पूर्वोक्तमेव कार्यमुतान्यदपीत्याह—अय इत्यादि। अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णमित्येको योगः। हरिद्रां त्रिफलान्वितामिति द्वितीयो योगः। अयोरजो लोहचूर्णम्। व्योषं त्रिकटुकम्। लिह्यादित्यत्र मधुसर्पिर्भ्यामिति संबन्धनीयम्। हरिद्रां पिण्डहरिद्राम्। केचित् हरिद्राशब्देन आदौ दारुशब्दलोपात् दारुहरिद्रां गृह्णन्ति—

सर्पिर्मधुभ्यां विदधीत वाऽपि
शास्त्रप्रदेशाभिहितांश्च योगान् ॥ १७ ॥

सर्पिर्मधुभ्यां विदधीत वापीत्यादि। विदधीत कुर्वीत। शास्त्रप्रदेशाभिहितांश्च योगान् शास्त्रेऽन्यप्रदेशोक्तान् नवायसादीन् ॥ १७ ॥

हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्रान्
श्वयेद्धि दोषेष्वतिनिर्हृतेषु ।

इदानीं पाण्डुरोगे यच्छोधनमुक्तं तदल्पमात्रया कर्तव्यमित्याह—हरेच्च दोषानित्यादि। बहुशो बहून् वारान्। अल्पमात्रान् स्तोकस्तोकान्। कस्मात् स्तोकान् स्तोकान् हरेदित्याह—श्वयेद्धि दोषेष्वित्यादि। श्वयेत् श्वयथुं प्राप्नुयात्। हि यस्मादर्थे। अत्र पाठान्तरं—'हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्रान् शुद्धो हि दोषेष्वभिनिर्हृतेषु' इति। शुद्धो दुष्टिरहितः। अत्र अभिनिर्हृतेष्वित्यभिशब्दः सम्यगर्थः, अतियोगस्यानिष्टत्वात् ॥—

धात्रीफलानां रसमिक्षुजं च
मन्थं पिबेत् क्षौद्रयुतं हिताशी ॥ १८ ॥

धात्रीफलानामित्यादि। धात्रीफलानामामलकफलानां स्वरसं क्षौद्रयुतं पिबेदित्येको योगः। इक्षुजं रसं क्षौद्रयुतमिति द्वितीयः। मन्थमिति "शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः"—इत्याद्युक्तलक्षणम्। क्षौद्रयुतमिति तृतीयः। तथा च तन्त्रान्तरम्,—"पिबेत् सुशीतलान् मन्थान् घृताक्तान् मधुसंयुतान्। सक्षौद्रं वा रसं धात्र्या इक्षोर्वाऽपि हिताशनः" इति। तन्त्रान्तरे पाण्डुरोगे मन्थशब्देन विशिष्टो 'मन्थ उच्यते। तद्यथा—"धात्रीफलरसे शक्तुमिक्षूणां च रसे तथा। पाण्डुर्मधुसमायुक्तं पिबेन्मन्थं सुशीतलम्" इति ॥ १८ ॥

उभे बृहत्यौ रजनीं शुकाख्यां
काकादनीं चापि सकाकमाचीम् ।
आदारिशिम्बीं सकदम्बपुष्पीं
विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कषाये ॥ १९ ॥
तत्पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मागधिका यथाग्नि ।

उभे इत्यादि। शुकाख्यः चर्मकारवटः, अन्ये शुकशिम्बामाहुः। काकादनी काकतिन्दुकः। आदारिबिम्बीं सकदम्बपुष्पीमित्यादि। आदारि वेल्लन्तरसदृशपुष्पा लोहितफला च, कार्तिककुण्डस्तु आदारिशिम्बी आउलिरिति प्रसिद्धेति व्याख्यानयति। कदम्बपुष्पी भूमिकदम्बः, अलम्बुषामपरे। एतानि कषायकल्पेन विपाच्य, तस्मिन् कषाये सर्पिर्घृतं विपचेत्। क्षीरेण वेत्यादि। मागधिका वा क्षीरेण सह यथाग्नि उपयुज्यमाना पाण्डुतां हन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥—

हितं च यष्टीमधुजं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनाऽवलिह्यात् ॥ २० ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां
दत्त्वाऽयसं चूर्णमनल्पकालम् ।

हितं चेत्यादि। यष्टीमधुककषायं मधुना सममित्येको योगः। चूर्णं वा यष्टीमधुकस्य मधुना समं मधुना सह लिह्यादिति द्वितीयः। अन्ये 'चूर्णं समं वा मधुनाऽथ लिह्यात्' इत्यत्र 'चूर्णं लिहेद्वा मधुना द्वितीयं' इति पठन्ति। तत्रापि स एवार्थः। गोमूत्रयुक्तमित्यादि। त्रिफलादलानां चूर्णं आयसं चूर्णं दत्त्वा गोमूत्रयुक्तं, अनल्पकालं चिरकालं लिह्यात्। त्रिफलादलानामिति दलशब्दोऽष्ठीलापरिहारार्थम्। अन्ये 'गोमूत्रयुक्तंत्रिफलादलानां' इत्यत्र 'गोमूत्रपीतत्रिफलादलानां' इति पठन्ति, गोमूत्रभावितत्रिफलादलानामिति व्याख्यानयन्ति ॥ २० ॥—

प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ॥ २१ ॥
आजं शकृत्स्यात् कुडवप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमं च ।
पृथक्पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हिताशी मधुनाऽवलिह्यात् ॥ २२ ॥

प्रवालेत्यादि। प्रवालो विद्रुमः, मुक्ता मौक्तिकं, अञ्जनं रसाञ्जनम्। तथेति गोमूत्रयुक्तमनल्पकालं लिह्यादित्यर्थः। काञ्चनगैरिकोत्थमित्यत्रापि तथेति संबध्यते। तेन सुवर्णगैरिकचूर्णं गोमूत्रयुतं चिरकालं लिह्यादित्यर्थः। आजमित्यादि। आजं शकृत् छागपुरीषम्। कुडवप्रमाणं चतुष्पलमात्रम्। बिडं लवणम्। लवणोत्तमं सैन्धवम्। पृथक्पलांशानि बिडादीनि पृथक्पलमात्राणीत्यर्थः। समग्रं समस्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

[1] 'बहुविरेकयोगान्निर्देशादित्याहुः' इति पाठान्तरम्।

मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या-
व्योषांशकः सर्वसमानताप्यः ।
मूत्रासुतोऽयं मधुनाऽवलेहः
पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥ २३ ॥

इदानीं पाण्डुरोगे सिद्धतमं योगमाह—मण्डूरेत्यादि । मण्डूरं लोहकिट्टानुकारि द्रव्यम् । अग्निश्चित्रकः । व्योषं त्रिकटुकम् । मण्डूरादीनां व्योषपर्यन्तानां अंशः समो भागो यस्मिन् स तथेत्यर्थः । ताप्यो माक्षिकधातुः । मूत्रासुतः मूत्रे उषितः मूत्रसन्धित इत्यर्थः ॥ २३ ॥

बिभीतकायोमलनागराणां
चूर्णं तिलानां च गुडश्च मुख्यः ।
तक्रानुपानो वटकः प्रयुक्तः
क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥ २४ ॥

अपरमपि सिद्धतमं योगमाह—बिभीतकेत्यादि । अयोमलं लोहसिङ्घाणकम् । तिलानां कृष्णतिलानामपि चूर्णम् । गुडश्च मुख्य इति सर्वसमो गुडो नार्धगुड इत्यर्थः । क्षिणोति हन्ति । यद्यप्ययं योगोऽनार्षस्तथाऽपि सिद्धतमत्वेनास्मद्गुरुसंमतत्वादस्माभिः पठितः ॥ २४ ॥

सौवर्चलं हिङ्गु किराततिक्तं
कलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
मूर्वाहरिद्रामलकं च लिह्यात्
स्थितं गवां सप्तदिनानि मूत्रे ॥ २५ ॥
मूलं बलाचित्रकयोः पिबेद्वा
पाण्ड्वामयार्तोऽक्षसमं हिताशी ।
सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं
शिग्रोः फलं क्षीरभुजोपयोज्यम् ॥ २६ ॥

सौवर्चलमित्यादि । सौवर्चलादीनामेकत्वेन निर्दिष्टानां बहुवचनान्तं कलायमात्राणीति विशेषणं कृतं तत् सौवर्चलादीनां प्रत्येकं कलायमात्रेति प्रमाणबोधनार्थम् । सुखाम्बुना वा ईषदुष्णाम्बुना लिहेदिति वाक्यशेषः । वाशब्दोऽत्र योगापेक्षया । मूर्वेत्यादि । मूर्वादिकं सप्त दिनानि गवां मूत्रे स्थितं लिह्यात् । मूर्वा चोरस्नायुः । बलाचित्रकयोः समुदितयोर्मूलकल्कं कर्षसमं हिताशी पाण्डुरोगार्तो मूत्रेण सुखाम्बुना वा पिबेदित्यर्थः । कार्तिककुण्डस्तु 'मूर्वाहरिद्रामलकं पिबेद्वा स्थितं गवां सप्तदिनानि मूत्रे' इति पठति । तत्र तन्त्रयुक्तिवशात् 'यत्र तत्' इति पदं द्रष्टव्यं, तेन यत्र मूर्वादिकं स्थितं तत् पिबेदित्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरम्—"निशामलकमूर्वाभिर्भावितं सप्त वासरान् । गोमूत्रं पिबतः पाण्डुः कामला च प्रणश्यति"—इति । सुखाम्बुना उष्णोदकेन । लवणेन सैन्धवेन । तुल्यं समम् । शिग्रोः फलं शोभाञ्जनकफलम् । कलायमात्रमित्यनुवर्तनीयं,' सैन्धवस्यापि हिङ्गुवदधिकमात्रस्यानभिमतत्वात् । क्षीरभुजा दुग्धाशनेन । उपयोज्यं पानादिविधिना ॥ २५ ॥ २६ ॥

न्यग्रोधवर्गस्य पिबेत् कषायं
शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताशी ।
शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णं
धात्रीफलं वा मधुनाऽवलिह्यात् ॥ २७ ॥

न्यग्रोधवर्गस्येत्यादि । न्यग्रोधवर्गस्य न्यग्रोधादिगणस्य । कषायं क्वाथपाकपरिभाषया क्वथितम् । शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णमित्यादि । शालसारादिचूर्णं मधुना अवलिह्यात्, आमलकचूर्णं वेत्यर्थः ॥ २७ ॥

विडङ्गमुस्तत्रिफलाजमोद-
परूषकव्योषविनिर्दहन्यः ।
चूर्णीकृता वा गुडशर्करे च
तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च ॥ २८ ॥
संभारमेतद्विपचेन्निधाय
सारोदके सारवतो गणस्य ।
जातं च लेह्यं मतिमान् विदित्वा
निधापयेन्मोक्षकजे समुद्गे ॥ २९ ॥
हन्त्येष लेहः खलु पाण्डुरोगं
सशोथमुग्रामपि कामलां च ।

विडङ्गमुस्तत्रिफलेत्यादि । एतानि विडङ्गादिद्रव्याणि चूर्णीकृतानि, सारवतो गणस्य सारोदके शालसारादिगणसारक्वाथे, निधाय निक्षिप्य, तथा शुभे निर्मले गुडशर्करे सर्पिर्मधुनी च निक्षिप्य, ऐकध्यं तावत् पचेद्यावल्लेह्यं स्यात् । ततश्च सञ्जातलेह्यं विदित्वा मतिमान् वैद्यो मोक्षकजे समुद्गे मोक्षकमये संपुटे निधापयेत् निक्षिपेदिति पिण्डार्थः । विनिर्दहनी चित्रकः । गुडशर्कराविडङ्गादिद्रव्यचूर्णप्रमाणं सारोदकचतुर्थांशेन, मधुसर्पिःप्रमाणमपि तथैव । ननूष्णयोगेन मधु विरुध्यते, तत् कथं मधुना सहावलेहपाकः ? सत्यं, उष्णेन सह मधुनोऽभ्यवहारे विरोधो न पाके; तथा च तन्त्रान्तरं—'सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा' इत्यादि । यद्यप्यत्र पाण्डुरोगे चिकित्सितं सामान्येनोक्तं, तथाऽप्येतदेव चिकित्सितं द्रव्यस्वरूपेण विकल्प्य यथादोषं योज्यम् । तथा च तन्त्रान्तरम्—"पाण्डुरोगोपशान्त्यर्थमिदमुक्तं चिकित्सितम् । विकल्प्यैवं च भिषजा यथादोषबलं प्रति । स्नेहप्रायं पवनजे, तिक्तशीतं तु पैत्तिके । श्लैष्मिके च कटूष्णं[1] स्यात्, मिश्रं स्यात् सान्निपातिके" इति ॥ २८ ॥ २९ ॥—

सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ ३० ॥

अतःपरं कामलाचिकित्सितमाह—सशर्करेत्यादि । त्रिभण्डी त्रिवृत्, सशर्करा कामलिनां हिता । गवाक्षी इन्द्रवारुणी, सा सगुडा हिता, शुण्ठ्यपि सगुडा ॥ ३० ॥

१ 'कटूष्णं च' इति पाठान्तरम् ।

कालेयके चापि घृतं विपक्कं
हितं च तस्याद्रजनीविमिश्रम्।

कालेयके इत्यादि। कालेयकं दारुहरिद्रानुकारि द्रव्यं, तत्कल्कसाधितं घृतं रजनीविमिश्रं हरिद्राचूर्णप्रक्षेपम् ॥—

धातुं नदीजं जतु शैलजं वा
कुम्भाह्वये मूत्रयुतं पिबेद्वा ॥ ३१ ॥

कुम्भाह्वयचिकित्सामाह—धातुमित्यादि। नदीजं धातुं सुवर्णमाक्षिकम्। तच्च मूत्रयुतं पिबेत्। जतु शैलजं वेति शिलाजतु वा मूत्रयुतं पिबेत् ॥ ३१ ॥

मूत्रे स्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं
मासं पिबेद्वाऽपि हि लोहकिट्टम्।

मूत्रे स्थितमित्यादि। गोमूत्रे मासमुषितं लोहकिट्टं लोहमलं तेनैव मूत्रेण चूर्णितं सैन्धवयुक्तं कुम्भाह्वये पिबेत्। लोहकिट्टमित्यत्र हिरण्यकिट्टमिति केचित् पठन्ति। तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः, हिरण्यस्यामलत्वात् ॥—

दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं वा
गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ॥ ३२ ॥
विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्यात्।
सिन्धूद्भवं वाऽग्निसमं च कृत्वा
क्षिप्त्वा च मूत्रे सकृदेव तप्तम् ॥ ३३ ॥
लौहं च किट्टं बहुशश्च तप्त्वा
निर्वाप्य मूत्रे बहुशस्तथैव।
एकीकृतं गोजलपिष्टमेत-
दैकध्यमावाप्य पचेदुखायाम् ॥ ३४ ॥
यथा न दह्येत तथा विशुष्कं
चूर्णीकृतं पेयमुदश्विता तत्।
तक्रौदनाशी विजयेत रोगं
पाण्डुं तथा दीपयतेऽनलं च ॥ ३५ ॥

कुम्भाह्वये सिद्धतमं योगमाह—दग्ध्वेत्यादि। सिन्धूद्भवं सैन्धवम्। अग्निसमं कृत्वा बिभीतकाग्निना अग्निवर्णकं कृत्वेत्यर्थः। सकृत् एकवारम्। लौहं च किट्टमिति सिंहाणकमित्यर्थः। निर्वाप्य निर्वापितं कृत्वा। एकीकृतं समभागेन मिश्रीकृतम्। उखायां स्थाल्यां निक्षिप्य मुखं पिधापयेत् यथा बाष्पो बहिर्न निःसरतीति भावः, यथा न दह्येत तथा विपचेत्। ततश्च विशुष्कं चूर्णीकृतम्। उदश्विता मथितेन सह पेयम्। जीर्णे च तक्रौदनं भोजयेदित्यर्थः। अयमसौश्रुतोऽपि पूर्वोक्तहेतुत्वादस्माभिः पठितः। अस्य तन्त्रान्तरे बिभीतकलवणमिति संज्ञा ॥ ३२—३५ ॥

द्राक्षागुडूच्यामलकीरसैश्च
सिद्धं घृतं लाघरके हितं च।
गौडानरिष्टान्मधुशर्कराश्च
मूत्रासवान् क्षारकृतांस्तथैव ॥ ३६ ॥
स्निग्धान् रसानामलकैरुपेतान्
कोलान्वितान् वाऽपि हि जाङ्गलानाम्।
सेवेत शोफाभिहितांश्च योगान्
पाण्ड्वामयी शालियवांश्च नित्यम् ॥ ३७ ॥

इदानीं लाघरकचिकित्सामाह—द्राक्षेत्यादि। इदानीं तन्त्रान्तरोक्तान् सर्वानेवाभयारिष्टादीन् भोजनं च संगृह्याह—गौडानित्यादि। गौडानरिष्टान् अभयारिष्टादीन्। मधुशर्कराश्चेति मधुशब्देन मध्वासवः, स च लोहारिष्टप्रभृतिकः; शर्कराशब्देन शर्करासवः। मूत्रासवान् कुष्ठचिकित्सितोक्तान्। क्षारकृतान् आसवान् श्लीपदपठितान्। स्निग्धान् रसान् स्नेहभृष्टान् जाङ्गलानां मांसरसान्, आमलकैरुपेतान् आमलकफलसंस्कृतान्। कोलान्वितान् वेति बदरसंस्कृतान्, विकल्पाभिधानं सात्म्यापेक्षया। शोफाभिहितान् योगान् देवदारुशुण्ठीरसादिकान्। शालयो रक्तशाल्यादयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्वासातिसारारुचिकासमूर्च्छा-
तृट्छर्दिशूलज्वरशोफदाहान्।
तथाऽविपाकस्वरभेदसादान्
जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥ ३८ ॥

पाण्डुरोगोपद्रवचिकित्सामाह—श्वासेत्यादि। एतान् श्वासादीनुपद्रवान् यथास्वं शास्त्रं यथास्मीयं चिकित्साशास्त्रं प्रसमीक्ष्य जयेत्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति,—'तृष्णां ज्वरं छर्दिमथातिसारं मूर्च्छां क्षयं श्वासमनल्पशोथम्[1]। तथाऽविपाकस्वरभेदसादान् जयेद्यथावत् प्रसमीक्ष्य शास्त्रम्'—इति। ननु, ज्वरातिसारान्वितस्य तस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् कुतो ज्वरातिसारयोश्चिकित्सातिदेशः? उच्यते, अचिरोत्थितयोस्तयोः सतोः पाण्डुरोगिणः प्रति कार्यत्वात् ॥ ३८ ॥

अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं
म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम्।
गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥ ३९ ॥
विवर्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी
तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ ४० ॥

इदानीमनुपक्राम्यस्य पाण्डुरोगिणो लक्षणमाह—अन्तेषु शूनमित्यादि। अन्तेषु हस्तपादमुखेषु, परिहीनमध्यं कृशमध्यकायं, म्लानं कृशं, शेफसीत्यत्रापि शूनमिति संबन्धनीयं, शेफो योनिलिङ्गं, मुष्कशूनं अण्डकोषशूनम्। यद्यपि मध्यशूनमित्यनेनैव गुदादिशोफः प्राप्तः, तथाऽप्यन्ते म्लानता

1 'श्वासमनल्पिसाम्' इति पाठान्तरम्।

विनाऽपि गुदादिशोफी त्याज्य इति दर्शनार्थं गुदादिशोफकथनम् । प्रताम्यन्तं मूर्च्छन्तम् । असंज्ञकल्पं विचेतनप्रायम् । यद्यपि मूर्च्छायेन विसंज्ञकल्पमिति प्राप्तं तथाऽप्यभिधानं विसंज्ञकल्पस्य विशेषेणासाध्यताप्रतिपादनार्थम् । अतिसारज्वरपीडितं अतिसारज्वराभ्यां पीडितमित्यर्थः । यद्यपि पानकीहलीमकचिकित्सितं नोक्तं, तथापि पाण्डुरोगचिकित्सितं तयोरपि कर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कायचिकित्सातन्त्रे पाण्डुरोगप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पाण्डुरोगप्रतिषेधानन्तरं दूष्यसाम्यात् रक्तपित्तप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानलान् ।
कट्वम्ललवणक्षारतीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥ ३ ॥
नित्यमभ्यसतो दुष्टो रसः पित्तं प्रकोपयेत् ।
विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितम् ॥ ४ ॥
ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ।

निदानानन्तरीयकत्वात् प्रतिषेधस्यादौ रक्तपित्तनिदानभूते हेतुसंप्राप्ती आह—क्रोधशोकभयायासेत्यादि । क्रोधादीनि नित्यं अभ्यस्यतो निषेवमाणस्य पुरुषस्य दुष्टिं गतो रसः पित्तं प्रकोपयेत्, ततश्च विदग्धं दुष्टं पित्तं स्वगुणैस्तीक्ष्णोष्णादिभिः शोणितं विदहति प्रदूषयति, तत ऊर्ध्वमधो वा रक्तं प्रवर्तत इति पिण्डार्थः । तीक्ष्णं कट्वम्ललवणक्षारव्यतिरिक्तं ज्योतिष्मत्यपामार्गफलादिकम् । आयासः श्रमः । विरुद्धान्नं हिताहितीयोक्तम् । क्रोधशोकेत्यादि हेतुः, नित्यमभ्यस्यत इत्यादि संप्राप्तिः । कट्वम्ललवणेत्यत्र केचित् 'तीक्ष्णमुष्णाम्ललवणं दिवास्वप्नं विदाहि यत्' इति पठन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥—

आमाशयाद्व्रजेदूर्ध्वमधः पक्वाशयाद्व्रजेत् ॥ ५ ॥
विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्तते ।
केचित् सयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ६

तद्रक्तं यथोर्ध्वमधो वा द्विधाऽपि वा प्रवर्तते तथा दर्शयन्नाह—आमाशयादित्यादि । यद्यपि रक्तस्य यकृत्प्लीहस्थानत्वादामाशयपक्वाशयाभ्यां प्रवर्तनं न संभवति, तथाऽपि प्रकुपितरक्तस्य तत्रापि गमनात् प्रवर्तनं ताभ्यां संभवत्येव । विदग्धयोश्चाप्युभयोरिति दुष्टयोरामपक्वाशययोरित्यर्थः । तयोश्च दुष्टिः दुष्टरुधिरसंयोगात् । एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । सयकृतः कालखण्डसंहितात् । एतदपि अनुमतं, अप्रतिषेधात् । अस्मिन् पाठे अङ्गीकृतेऽपि पूर्ववाक्येन सह न विरोधः, यतः यकृत्प्लीहाभ्यामेव रक्तं प्रवर्तते आमपक्वाशयमधिष्ठाय ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वं साध्यमधोयाप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।

त्रिप्रकारस्य रक्तपित्तस्य साध्ययाप्यासाध्यत्वमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं साध्यमिति यदा दौर्बल्याद्युपद्रवहीनं मांसप्रक्षालनाभमित्याद्यसाध्यलक्षणरहितं एकदोषानुगं भवति तदा साध्यं, यदा तु तदेव शान्तिं गत्वा पुनर्भवति मार्गान्तरं वा याति अल्पोपद्रवं अल्पासाध्यलक्षणयुक्तं द्विदोषानुगं च भवति यदा याप्यं, यदा च बहूपद्रवयुक्तं बहुसाध्यलक्षणयुक्तं त्रिदोषानुगतं च भवति तदा असाध्यम् । अधो याप्यमिति अल्पोपद्रवं असाध्यलक्षणहीनं द्विदोषानुगं च भवति तदा अधोगं याप्यं; यदा च त्रिदोषानुगं असाध्यलक्षणयुक्तं तदा वर्ज्यं, यदा च एकदोषानुगं निरुपद्रवं वर्ज्यलक्षणासंयुक्तं तदा साध्यम् । असाध्यं युगपद्गतमिति यदा त्रिदोषानुगं बहूपद्रवमसाध्यलक्षणयुक्तं भवति तदा असाध्यं, यदा च अन्यथा तदा याप्यमित्यर्थः । युगपद्गतमुभयमार्गप्रवृत्तमित्यर्थः ॥—

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ॥ ७ ॥
लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

अथ पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । सदनं अङ्गग्लानिः । कण्ठधूमायनं कण्ठे धूमोद्गमनमिव वेदनेत्यर्थः अस्मिन् रक्तपित्ते ॥ ७ ॥—

बाह्यासृग्लक्षणैस्तस्य सङ्ख्यादोषोच्छ्रितीर्विदुः ८

रक्तपित्तस्य संख्यां दोषोच्छ्रयं चातिदेशेनाह—बाह्यासृग्लक्षणैस्तस्येत्यादि । बाह्यासृग्लक्षणैरिति शोणितवर्णनीयोक्तैः फेनिलमरुणमित्यादिभिः, तस्य रक्तपित्तस्य, संख्या सप्तविधा । ननु, पित्तेन विदग्धेन विदग्धं रक्तं रक्तपित्तमुच्यते, तत् कथं पित्तादपि पृथगुद्दिश्यते? उच्यते, तत् रक्तान्तरेण संसर्गात् । दोषोच्छ्रितिर्दोषाधिक्यम् ॥ ८ ॥

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः
पाण्डुतादाहमूर्च्छा
भुक्ते चान्ने विदाहस्त्वधृतिरपि
सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा ।
तृष्णा कण्ठस्य भेदः शिरसि
च दवनं पूतिनिष्ठीवनं च
द्वेषो भक्तेऽविपाको विरतिरपि
रते रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ९ ॥

इदानीं रक्तपित्तोपद्रवानाह—दौर्बल्यश्वासकासेत्यादि । वमथुः छर्दिः । मदः पूगफलेनेव मत्तता । अधृतिः असन्तोषः । अतुल्या असाधारणा । कण्ठस्य भेदः कण्ठक्षणनम् ।

शिरसि च दवनं सन्तापः । विरतिरपि रतेः सुखस्यापि विनाशो भवतीत्यर्थः । उपसर्गाः उपद्रवाः । भुक्ते चान्ने विदाह इत्यत्र 'भुक्ते घोरो विदाह' इत्यन्ये पठन्ति । तत्र सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन भुक्तस्य आहारस्य घोरो महान् विदाह इत्यर्थः । 'कण्ठस्य भेद' इत्यत्र 'कोष्ठस्य भेद' इत्यपरे पठन्ति; कोष्ठशब्देन कोष्ठस्थो मलस्तस्य भेद इति च व्याख्यानयन्ति । तदेतत् पाठद्वयमूर्ध्वाधःप्रवृत्तिरूपं यथासंभवं बोद्धव्यं, एकत्र द्वयोरप्यनौपयोगिकत्वात् । शिरसि च दवनमित्यत्र 'प्रविततशिरता' इति केचित् पठन्ति, शिराततगात्रतेति व्याख्यानयन्ति । 'विरतिरपि रतेः' इत्यत्र अपरे 'विनतिरपि भवेत्' इति पठन्ति; विनतिः शरीरस्य विनमनम् । अपरे 'विकृतिरपि भवेत्' इति पठन्ति, तत्रापि कायस्याकुञ्चनात्मिका विकृतिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव
च यत् कर्दमाम्भोनिभं वा
मेदः पूयास्रकल्पं यकृदिव
यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं
यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा
यच्च तुल्यं विभाति ॥ १० ॥

असाध्यरक्तपित्तलक्षणमाह—मांसप्रक्षालनाभमित्यादि । मांसप्रक्षालनाभं मांसधावनतोयाभम् । कर्दमाम्भोनिभं कर्दमेन मिश्रितं यदम्भः तोयं तन्निभम् । मेदःपूयास्रकल्पं मेदःपूयरक्तसदृशमित्यर्थः । अतिकुणपं शटितशवगन्धि । उक्ता विकारा दौर्बल्यश्वासादयः 'प्रभूता' इति वाक्यशेषः । तद्वर्ज्यमिति ऊर्ध्वाधोमार्गत्वेन साध्यं याप्यं च यदुक्तं भवति तदप्येवंविधमसाध्यम् । सुरपतिधनुः इन्द्रधनुः । क्वथितमिव च यदित्यत्र क्वथितमिव यकृदिति पठित्वा पक्वकालखण्डतुल्यमिति व्याख्यानयन्ति ॥ १० ॥

नादौ संग्राह्यमुद्रिक्तं यदसृग्बलिनोऽश्नतः !
तत् पाण्डुग्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्वरावहम् ॥ ११ ॥

आदौ बलवति रक्तपित्ते संग्रहणनिषेधमाह—नादौ संग्राह्यमुद्रिक्तमित्यादि । यद्रक्तपित्तमुद्रिक्तं अतिशयेन वृद्धिं गतं, तद्बलयुक्तस्याश्नतश्च पुरुषस्यादौ न संग्राह्यं; यस्मात्तदादौ संगृहीतं सत् पाण्ड्वादिरोगावहं भवति ॥ ११ ॥

अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्ध्वगं च विरेचनैः ।
जयेदन्यतरच्चाऽपि क्षीणस्य शमनैरसृक् ॥ १२ ॥

तर्हि तत्र किं कुर्यादित्याह—अधः प्रवृत्तं वमनैरित्यादि । संशोधनार्हस्य बलवतो नरस्याधोगं रक्तपित्तं बहुदोषं वमनैर्जयेत्, एवंविधस्योर्ध्वगं विरेचनैरित्यर्थः । ननु, अधोगं वातानुगं भवति, ऊर्ध्वगं च कफानुगं, तत् कथं तयोर्वमनविरेचने युज्येते ? सत्यं, व्याधिप्रत्यनीकत्वाद्युज्येत एव; तथाच तन्त्रान्तरं—"अधोगं वमनैर्धीमानूर्ध्वगं रेचनैर्जयेत्"–इति । अन्यतरद्वेति ऊर्ध्वगमधोगं वा क्षीणस्य पुरुषस्य शमनैर्जयेदिति, तथा च तन्त्रान्तरम्—"ऊर्ध्वगं वाऽप्यधोगं वा क्षीणस्य शमनैर्जयेत्"–इति ॥ १२ ॥

अतिप्रवृद्धदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ १३ ॥

इदानीं संशोधनार्हस्य लङ्घनमपि हितमिति दर्शयन्नाह—अतिप्रवृत्तिदोषस्येत्यादि । अपतर्पणं लङ्घनम् ॥ १३ ॥

लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात् स्वल्पतण्डुलाम् ।
तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पींषि विविधानि च ॥ १४

लङ्घनादनन्तरं किं कुर्यादित्याह—लङ्घितस्येत्यादि । विदध्यात् कुर्यात् । किं रक्तपित्ते एतदेव विदध्यादुतान्यदपीत्याह—तर्पणमित्यादि । तर्पणमिति मृद्वीकामधुकादिसाधितजलेन सशर्करेणालोडिताः सघृतक्षौद्रा लाजशक्तवः । पाचनं ह्रीबेरचन्दनोशीरपर्पटमुस्तसाधितजलपानम् । लेहानिति वक्ष्यमाणान् मधुकशोभाञ्जनकादिपुष्पैः कृतान् सघृतक्षौद्रान् । विविधानि सर्पींषि वासाघृतादीनि । तत्राधोगे पेया हिता यदि मारुतो बली न स्यात्, मारुतश्चेद्बली भवति तदा मांसरस एव; ऊर्ध्वगे च तर्पणं हितम् । तथा च तन्त्रान्तरम्—"अधोवहे यवाग्वादि न चेत् स्यान्मारुतो बली । ऊर्ध्वगे तर्पणं शस्तं यथादोषमथाऽपि वा"–इति । केचित् 'लङ्घितस्य ततो युक्त्या लघ्वन्नमवचारयेत्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च-युक्त्या मात्रया प्रत्यनीकं चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

द्राक्षामधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ।
यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥ १५ ॥

पूर्वमुद्दिष्टं यद्वमनविरेचनं तयोर्द्रव्याण्याह—द्राक्षामधुककाश्मर्येत्यादि । द्राक्षादियुक्तं विरेचनद्रव्यकल्पोक्तं मृदु विरेचनं, यष्टीमधुकक्षौद्रयुक्तं वमनद्रव्यविकल्पोक्तं मृदु वमनं हितम् ॥ १५ ॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः
सतीनयूषाश्च सशालिषष्टिकाः ।
पटोलशेलूसुनिषण्णयूथिका-
वटातिमुक्ताङ्कुरसिन्दुवारजम् ॥ १६ ॥
हितं च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
तथैव धात्रीफलदाडिमान्वितम् ।
रसाश्च पारावतशङ्खकूर्मजा-
स्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः ॥१७॥
सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते
क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।
हिमाः प्रदेहा मधुरा गणाश्च ये
घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनाम् ॥१८॥

वमनविरेचनद्रव्याण्यभिधाय भोजनद्रव्याणि प्रतिपादयति—पर्यासीत्यादि । शीतानि उत्पलादिद्रव्यकथितशीतानि, तानि तु पित्तप्राये । जाङ्गलरसा एणादिलावादिकृताः, ते च वातानुबन्धे । सतीनयूषाः वर्तुलकलाययूषाः, ते च कफानुगे रक्तपित्ते हिताः । पटोलेत्यादि । शेलुः दक्षिणापथजं शाकं, श्लेष्मान्तकमपरे । सुनिषण्णकः शिरवालिका, चतुष्पर्णीत्यपरे । अतिमुक्त आवन्तकः । अङ्कुराः कोमलपल्लवाः पटोलादीनाम् । सिन्दुवारः निर्गुण्डी । एतान्यपि शाकानि कफानुगे शस्तानीति । पट्टोलेत्यत्र केचित् जीवन्तीति पठन्ति । रसाश्चेत्यादि । जाङ्गलरसाभिधानेनैव पारावतरसस्यापि परिग्रहे तदभिधानं विशेषेण रक्तपित्ते हितत्वापादनार्थम् । धात्रीदाडिमे संस्कारार्थम् । यवाग्वोऽभिहिताः । सन्तानिका घृतस्योपरिस्त्यानो भागः । घृतोत्तराः घृतप्रधानाः । हिमाः प्रदेहा इत्यादि । हिमाः प्रदेहाः शीताक्ता लेपाः । ते च न्यग्रोधादिप्रभृतिशीतलगणकृताः । मधुरा गणाः काकोल्यादयः । ते च पानादिना योज्याः । घृतानि मधुरगणसाधितानि तन्त्रान्तरसंवादात् ज्ञेयानि । पथ्यानि हितानि ॥ १६—१८ ॥

मधूकशोभाञ्जनकोविदारजैः
प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।
भिषग्विदध्याच्चतुरः समाक्षिकान्
हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये ॥ १९ ॥

लिह्याच्च दुर्वावटजांश्च पल्लवान्
मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।
हितं च खर्जूरफलं समाक्षिकं
फलानि चान्यान्यपि तद्गुणान्यथ ॥ २० ॥

मधूकेत्यादि । मधूकादिपुष्पैरेकैकैश्चूर्णितैस्त्रयो लेहाः । प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्चतुर्थो लेहः । अपरानपि लेहानाह—लिह्यादित्यादि । दूर्वावटपल्लवान् मधुद्वितीयान् लिह्यादित्येको योगः । सितकर्णिकः श्वेतकार्णिकारः, तस्यापि पल्लवान् मधुद्वितीयान् लिह्यादिति द्वितीयो योगः । केचित् समुदितमेकं योगं मन्यन्ते । तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः, समानतन्त्रसंवादात् । दूर्वावटजांश्च पल्लवानित्यत्रापरे दुग्धद्रुमपल्लवानिति पठित्वा वटादिपल्लवानिति व्याचक्षते । किं रक्तपित्ते एतदेव हितमुतान्यदपीत्याह—हितमित्यादि । समाक्षिकं समधु । अनुक्तसंग्रहायाह—फलानि चान्यान्यपीत्यादि । अन्यानि फलानि काश्मर्यादीनि । तद्गुणानि खर्जूरफलतुल्यगुणानि ॥ १९ ॥ २० ॥

रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत् ।

इदानीं रक्तपित्तेऽतिदेशेन चिकित्सामाह—रक्तातीसारप्रोक्तांश्चेत्यादि । रक्तातीसारप्रोक्तान् योगान् पियालशाल्मलीत्यादिकान् । अस्याग्रे कार्तिककुण्डः 'नीलोत्पलानां मधुना भस्म वापि परिस्रुतं' इत्यादियोगं पठति । स च जेज्जटाचार्येण सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मेत्यादिना अग्रे पठितः ॥—

शुद्धेक्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥
योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोत्पलं तु तत् ।
प्रातः स्रुतं क्षौद्रयुतं पिबेच्छोणितपित्तवान् ॥ २२ ॥

शुद्धेक्षुकाण्डमापोथ्येत्यादि । शुद्धेक्षुकाण्डानि निर्वल्कलेक्षुकाण्डानि, आपोथ्य अवक्षुद्य । हिमाम्भसा योजयित्वेत्यादि शीतलजलेन योजयित्वा नवे घटे रात्रावाकाशे निरावरणस्थाने क्षिपेत् धारयेत्, ततश्च प्रातःकाले स्रुतं गालितं नीलोत्पलचूर्णमधुभ्यां युतं शोणितपित्तवान् नरः पिबेत् ॥ २१ ॥ २२ ॥

पिबेच्छीतकषायं वा जम्ब्वाम्रार्जुनसंभवम् ।
उदुम्बरफलं पिष्ट्वा पिबेत्तद्रसमेव वा ॥ २३ ॥

पिबेदित्यादि । पिबेदित्यत्र मधुयुतमित्यनुक्तमपि संबध्यते समानतन्त्रसंवादात् । उदुम्बरफलमित्यादि । उदुम्बरफलं पिष्ट्वा तद्रसं गृहीत्वा मधुयुतं पिबेत् ॥ २३ ॥

त्रपुषीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥ २४ ॥
चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेव समं पिबेत् ।
करञ्जबीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ २५ ॥
मज्जानमिङ्गुदस्यैवं पिबेन्मधुकसंयुतम् ।
सुखोष्णं लवणं बीजं कारञ्जं दधिमस्तुना ॥ २६ ॥
पिबेद्वाऽपि त्र्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीडितः ।
रक्तपित्तहराः शस्ताः षडेते योगसत्तमाः ॥ २७ ॥

इदानीं रक्तपित्ते सिद्धतमान् षड्योगानाह—त्रपुसीमूलकल्कमित्यादि । सक्षौद्रं कर्षोन्मितमधुसहितं, तण्डुलाम्बुना कल्काच्चतुर्गुणेनेत्यर्थः । अक्षसमं कर्षप्रमाणं, एवमेवेति सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुनेत्यर्थः । करञ्जबीजादियोगद्वयं कफानुबन्धे ऊर्ध्वगे शस्तं, मज्जानमिङ्गुदस्येत्यादि सितामधुयुतमेवमेव पिबेदित्यर्थः ॥ २४—२७ ॥

पथ्याश्चैवावपीडेषु घ्राणतः प्रस्रुतेऽसृजि ।

अनन्तरोक्ता षड्योगा घ्राणगे रक्तेऽवपीडनेऽपि योज्या इत्याह—पथ्या इत्यादि । पथ्या हिताः । 'अनन्तरोक्ता त्रपुसीमूलकल्कमित्यादि षड्योगाः' इति शेषः ॥—

अतिनिस्रुतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् ।
यकृद्वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ॥ २८ ॥

असृगिति शरीरधातुसामान्यादेणादीनामित्यर्थः । यकृत् कालखण्डम् ॥ २८ ॥

पलाशवृक्षस्वरसे विपक्वं
सर्पिः पिबेत् क्षौद्रयुतं सुशीतम् ।
वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा
सशर्करं क्षीरघृतं पिबेद्वा ॥ २९ ॥

द्राक्षामधुशीराण्यथ पद्मकं सिता
पृथक्पलांशान्युदके समावपेत् ।
स्थितं निशां तद्रुधिरामयं जयेत्
पीतं पयो वाऽम्बुसमं हिताशिनः ॥ ३० ॥
तुरङ्गवर्चःस्वरसं समाक्षिकं
पिबेत्सिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा ।
लिहेत्तथा वास्तुकबीजचूर्णं
क्षौद्रान्वितं तण्डुलसाह्वयं वा ॥ ३१॥
लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेक-
मेवं सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्याम् ।
द्राक्षां सितां तिक्तकरोहिणीं च
हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्ताम् ॥ ३२ ॥
पथ्यामहिंस्रां रजनीं घृतं च
लिह्यात्तथा शोणितपित्तरोगी ।

वनस्पतीनां वटादीनां, क्षीरघृतं क्षीरोत्थं घृतं, पयो वाऽम्बुसममिति दुग्धं जलं च तुल्यमित्यर्थः । केचिदेवं पठन्ति—'सतण्डुलीयं मधुना च वासाकषाययुक्तं ससितं पिबेद्वा । तुरङ्गवर्चःस्वरसं समाक्षिकं लिहेत्तथा वास्तुकबीजचूर्णम्, इत्यादि । वास्तुकबीजचूर्णं टङ्कवास्तुकबीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । तण्डुलसाह्वयं वेति तण्डुलीयं क्षौद्रान्वितं वा लिह्यादित्यर्थः । केचिदेवं पठन्ति—'सतण्डुलीयं मधुनाऽवलेहयेत् सितायुतं वास्तुकमूलमेव वा' इति । लिह्याच्चेत्यादि । लाजा भृष्टधान्यानि । अञ्जनं रसाञ्जनम् । एकं प्रधानं, एवं क्षौद्रेणेत्यर्थः । लाजाञ्जनचूर्णमित्यत्र कालाञ्जनचूर्णमिति केचित् पठन्ति; तत्र कालाञ्जनं सौवीराञ्जनम् । सिताक्षौद्रयुतमित्यादि । तुगाख्यं वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यं, अन्ये वंशरोचनामाहुः । तां च शर्कराक्षौद्रयुतां लिह्यात् । द्राक्षां सितामित्यादि । द्राक्षादीनि त्रीणि द्रव्याणि यष्टीमधुकेन युतानि शीतोदकेन वा लिह्यात् । पथ्यामित्यादि । पथ्या हरीतकी, रजनी हरिद्रा, एतानि हरीतकीप्रभृतीनि द्रव्याणि घृतेन सह लिह्यात् । अयं योगः कण्ठगे प्रसृते च रक्तपित्ते योज्यः । केचित् 'रजनीं घृतं च' इत्यत्र 'रजनीद्वयं च' इति पठन्ति, ते च शीतोदकेनैव लेहमिच्छन्ति; अयं पाठः समानतन्त्राविरोधादन्याय्यः ॥२९–३२॥–

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-
रोध्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि ॥ ३३ ॥
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्या-
त्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ।

इदानीं वेगवति रक्तपित्ते सिद्धतमं योगमाह—वासाकषायोत्पलेत्यादि । उत्पलं नीलोत्पलं, मृत् केदारमृत्तिका, अम्भोरुहकेशरं पद्मकेशरम् । कल्पनामाह—पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यादित्यादि । वासाकषायमुत्पलमृदादिचूर्णप्रक्षेपं सिताक्षौद्रयुतं पीत्वा नरो रक्तपित्तस्योदीर्णमुद्रिक्तं वेगमाशु जह्यात्, शीघ्रं परित्यजेत् ॥ ३३ ॥—

गायत्रिजम्ब्वर्जुनकोविदार-
शिरीषरोध्राशनशाल्मलीनाम् ॥ ३४ ॥
पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेह्यो
मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ।

गायत्रिजम्ब्वर्जुनकोविदारेत्यादि । गायत्री खदिरः । अर्जुनः ककुभः । कोविदारः काञ्चनारः । अशनो बीजकः । शिग्रुः शोभाञ्जनकः ॥ ३४ ॥—

सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मवारि
करञ्जबीजं मधुसर्पिषी च ॥ ३५ ॥
जम्ब्वर्जुनाम्रक्वथितं च तोयं
घ्नन्ति त्रयः पित्तमसृक् च योगाः ।

इदानीं रक्तपित्ते त्रीन् योगानाह—सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मेत्यादि । इन्दीवरभस्मवारि इन्दीवरक्षारोदकं सक्षौद्रं पिबेदित्येको योगः । करञ्जबीजं मधुसर्पिषा चेति करञ्जबीजं मधुसर्पिषा वा लिह्यादिति द्वितीयो योगः । जम्ब्वर्जुनाम्रक्वथितं तोयमित्यादि ।—जम्ब्वादिक्वथितं तोयं सक्षौद्रं पिबेदिति तृतीयो योगः । एषु मध्ये अन्त्यौ योगौ कण्ठान्तःस्थिते रक्तपित्ते योज्यौ ॥ ३५ ॥—

मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्गयाः
पिष्ट्वा पिबेत्तण्डुलधावनेन ॥ ३६ ॥
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं
सशर्करं नासिकया पयो वा ।

मूलानीत्यादि । मातुलुङ्गो बीजपूरकः, 'मधुकर्कटी' इति अन्ये । घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयमित्यादि । घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते सशर्करं पानीयं दुग्धं वा सशर्करं नासिकया देयम् । केचित् नासिकयेत्यत्र नस्तकयोरिति पठन्ति ॥ ३६ ॥—

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा
सशर्करं चेक्षुरसं हिमं वा ॥ ३७ ॥

घ्राणप्रवृत्तेऽपरमपि नस्ययोगमाह—द्राक्षारसमित्यादि । द्राक्षारसं सशर्करं नासिकया पिबेत् । क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्भूतं सशर्करं नासिकया पिबेत् । इक्षुरसं हिमं वा तथैव पिबेदित्थं त्रयो योगाः कल्पनीयाः । तथा च तन्त्रान्तरे "द्राक्षारसनस्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषः सपदि । इक्षो रसस्य नस्यं सशर्करं रक्तमुद्भवति"—इति ॥ ३७ ॥

शीतोपचारं मधुरं च कुर्या-
द्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ।

सर्वतन्त्रोक्तचिकित्सासंग्रहार्थमाह—शीतोपचारमित्यादि । शीतोपचारं दाहादिषु बाह्ये कुर्यादिति ॥—

द्राक्षाघृतक्षौद्रसितायुतेन
विदारिगन्धादिविपाचितेन ॥ ३८ ॥
क्षीरेण चास्थापनमग्र्यमुक्तं
हितं घृतं चाप्यनुवासनार्थम् ।

रक्तपित्ते आस्थापनार्थं क्षीरमनुवासनार्थं च घृतमाह—द्राक्षेत्यादि । विदारिगन्धादिगणसाधितेन क्षीरेण घृतक्षौद्रसितायुतेनास्थापनं रक्तपित्तेऽग्र्यमुक्तं, तथा चानुवासनार्थं घृतं हितम् । तच्च घृतं यष्टीमधुकसाधितं, अपक्वस्य स्नेहस्य व्यापत्करत्वात् । अन्ये विदारिगन्धादिसाधितक्षीरेण घृतपाकमिच्छन्ति ॥ ३८ ॥—

प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैः
सुवर्णकालीयकरक्तचन्दनैः ॥ ३९ ॥
सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाह्वयै-
र्मृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ।
निरूह्य चैनं पयसा समाक्षिकै-
र्घृतप्लुतैः शीतजलावसेचितम् ॥ ४० ॥
क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासये-
द्घृतेन यष्टीमधुसाधितेन च ।
अधोवहं शोणितमाशु नाशये-
त्तथाऽतिसारं रुधिरस्य दुस्तरम् ॥ ४१ ॥
विरेकयोगेष्वति चैव शस्यते

अपरेऽपि रक्तपित्ते आस्थापनानुवासने आह—प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैरित्यादि । अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । गैरिकं सामान्यगैरिकम् । उत्पलं नीलोत्पलं; नागकेशरमपरे । सुवर्णं सुवर्णगैरिकं, अन्तलोपात् । कालीयकं दारुहरिद्रानुकारि द्रव्यम् । अम्बुदो मुस्ता । यष्टिकाह्वयो मधुयष्टिका । मृणालं पद्मकेशरम् । सौगन्धिकं कुमुदभेदः । प्रियङ्ग्वादिभिः सौगन्धिकान्तैस्तुल्यैः पेषितैः कल्कीकृतैः समधुघृतैः पयसा सहैनं रक्तपित्तिनं निरूहयेत् । ततश्च शीतलजलावसेचितं क्षीरौदनं भुक्तं पुरुषं यष्टीमधुकसाधितेन घृतेनानुवासयेत् । अधोवहं शोणितमधोगं रक्तपित्तम् । एष आस्थापनानुवासनप्रयोगः । अतिसारं रुधिरस्येति रक्तातिसारमित्यर्थः । विरेकयोगे स्वतीति विरेकातियोगे ॥ ३९—४१ ॥—

वाम्यश्च रक्ते विजिते बलान्वितः ॥ ४२ ॥

वाम्यश्च रक्ते इत्यादि । निरूहानुवासनाभ्यां विजिते रक्तपित्ते सति बलान्वितः पुरुषो वाम्यो वामनीयः, अधोमार्गप्रवृत्तिनिवारणार्थम् । अत्र कार्तिककुण्डेन बहूक्तं, तच्च ग्रन्थगौरवभयात् परिहृतम् ॥ ४२ ॥

एवंविधा उत्तरबस्तयश्च
मूत्राशयस्थे रुधिरे विधेयाः ।

विशिष्टस्थानगे रक्तपित्ते विशिष्टचिकित्सामाह—एवंविधा उत्तरबस्तयश्चेत्यादि । एवंविधा अनन्तरोक्तास्थापनानुवासनतुल्याः । मूत्राशयस्थे बस्तिस्थे मूत्रस्रोतःप्रवृत्ते च ॥—

प्रवृत्तरक्तेषु च पायुजेषु
कुर्याद्विधानं खलु रक्तपैत्तम् ॥ ४३ ॥

अर्शसः अतिप्रवृत्तौ च रक्तपित्तचिकित्सितमतिदिशन्नाह—प्रवृत्तरक्तेष्वित्यादि । पायुजेषु अर्शःसु ॥ ४३ ॥

विधिश्चासृग्दरेऽप्येष स्त्रीणां कार्यो विजानता ।
शस्त्रकर्मणि रक्तं च यस्यातीव प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

विधिश्चासृग्दरेऽप्येष इत्यादि । एष विधिरधोगरक्तपित्तघ्नो विधिः । विजानता वैद्येन असृग्दरे कार्यः । न केवलमसृग्दरे एव एष विधिः कार्यः किन्तु यस्य शस्त्रकर्मणि कृते अतिरक्तं प्रवर्तते तस्यापि एष एव विधिः कार्यः केचिदत्रैवासृग्दरलक्षणं पठन्ति । तद्यथा—'दहेदधो वङ्क्षणगदेशमस्याः श्रोणीं च पृष्ठं च तथैव शङ्खौ । असृग्दरं चापि करोति नार्या गर्भाशयार्तिं त्वचिरेण घोराम्'–इति । ये त्वत्र पठन्ति ते शुक्रशोणितशुद्धावसृग्दरलक्षणं न पठन्ति ॥ ४४ ॥

त्रयाणामपि दोषाणां शोणितेऽपि च सर्वशः ।
लिङ्गान्यालोक्य कर्तव्यं चिकित्सितमनन्तरम् ॥४५॥

किं रक्तपित्तघ्नो विधिः रक्तपित्तस्य योगे, असृग्दरशस्त्रकर्मण्यतिरक्तप्रवृत्तौ वा विशेषेणैव कार्य उत किंचिदपेक्ष्येत्याह—त्रयाणामपि दोषाणामित्यादि । त्रयाणामपि दोषाणां पृथग्द्वन्द्वसमस्तानां लिङ्गानि शोणितवर्णनीयोक्तानि शोणिते सर्वश आलोक्य अनन्तरं चिकित्सितं कर्तव्यम् । असृग्दरे वा शस्त्रकर्मणि रक्तप्रवृत्तौ रक्तपित्तघ्नो विधिः कार्य इत्यर्थः तेन सान्निपातिकस्य अक्षीणमांसाग्नेः याप्यत्वमभिप्रेतम् अत्र कार्तिककुण्ड आपातनिकापूर्वं गर्भिणीत्यादि पाठं पठति स चाभावान्न लिखितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे कायचिकित्सायां पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ ३ ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥४॥
हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञानाशो बलस्य च ।

सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्वं ता विभावयेत् ॥ ५ ॥

इदानीं दोषजमूर्च्छाया हेतुसंप्राप्ती आह—क्षीणस्येत्यादि। एवंभूतस्य पुरुषस्य वेगाघातादिभिर्हेतुभिरुग्रा दोषा यदा बाह्याभ्यन्तरेषु करणायतनेषु निविशन्ते तदा मानवा मूर्च्छन्तीति पिण्डार्थः। हीनसत्त्वस्य अल्पसत्त्वस्य। करणायतनेषु बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारस्थानेषु। उग्रा अतिप्रवृद्धाः प्रसृताश्च। बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु चेति बाह्यकरणायतनानि कर्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तरकरणायतनानि मनोबुद्ध्यहङ्कारस्थानानि। आभ्यन्तरकरणायतनस्य हृदयस्यैकत्वात् कथं बहुवचनं? सत्यं, अन्तःसंज्ञावहनाडीनामप्यन्तःकरणायतनत्वेनाभिमतत्वात्। निविशन्ते अवतिष्ठन्ते। अपरे करणायतनशब्देनैव करणानि कथयन्ति, उपचारात्। तेन बाह्याभ्यन्तरेषु करणेषु यदा दोषा निविशन्ते तदा मानवो मूर्च्छतीत्यर्थः। अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—करणायतनेषु यदा दोषा निविशन्ते तथा बाह्याभ्यन्तरेषु करणेषु निविशन्ते तदा मानवाः मूर्च्छन्तीति ॥ ३—५ ॥

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ६ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः

संज्ञेत्यादि। सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखनाशकृत्, सुखदुःखनाशश्च संज्ञानाशात्; संज्ञानाशस्तु संज्ञावहनाडीपिधानात्। अन्ये सुखदुःखे सत्त्वरजसी, तयोर्व्यपोहो नाशस्तं करोतीति व्याख्यानयन्ति ॥ ६ ॥—

षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च।
षट्स्वप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ८ ॥

संख्यामाह—षड्विधेत्यादि। ये तन्त्रान्तरीया वातादिभिः शोणितेन च चतुर्विधां मूर्च्छामिच्छन्ति तेषामयमाशयः—मद्यविषयोस्त्वनन्तरोक्तपाण्डुरोगवत्पृथगुपादानं, तेन स्वमते षड्विधैव मूर्च्छा। सर्वास्वपि मूर्च्छासु पित्तं कर्तृत्वेन प्रधानमित्याह—षट्स्वित्यादि। प्रभुत्वेनावतिष्ठते इतरदोषावाक्रम्यै वर्तत इत्यर्थः। वेगाघातादिर्हेतुः; करणायतनेष्वित्यादि संप्राप्तिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपस्मारोक्तलिङ्गानि तासामुक्तानि तत्त्वतः।

वातादिजानां तिसृणां लिङ्गमपस्मारोक्तलिङ्गातिदेशेनाह—अपस्मारेत्यादि। अपस्मारोक्तलिङ्गानि यथास्वं तासां जानीयादित्यर्थः। केचिदपस्मारोक्तलिङ्गानीत्यत्र 'अपस्मारेण लिङ्गानि' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—दन्तनखखादनाक्षिवैकृतलालास्रावादिरहितान्यपस्मारेण तुल्यानि लक्षणानि यथास्वमुपलक्षयेदित्यर्थः। तथाच तन्त्रान्तरं,—"सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः। स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः"—इति ॥—

पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ॥ ९ ॥
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः।

वातजादीनां तिसृणां लिङ्गान्यतिदिश्य रक्तजायाः संप्राप्तिं लक्षणं चाह—पृथ्वीत्यादि। पृथ्वी अम्भश्च द्वयमपि तमोरूपं तमोबहुलं; तथा चोक्तं,—'तमोबहुला पृथिवी, सत्त्वतमोबहुला आपः' इति, रक्तगन्धश्च तन्मय इति पृथिव्यम्भःसमुद्भवः। पाञ्चभौतिकेऽपि रक्ते पृथिव्यम्भसोः प्राधान्यात्। गन्धश्च तन्मय इति पृथिव्यम्भःसंभवः। मूर्च्छन्ति भुविमानवा इत्येतेन गन्धस्य तमोबहुलत्वमुक्तम्। ननु, गन्धः पार्थिवस्तत्कथं पृथिव्यम्भःसमुद्भव इत्युच्यते? सत्यं, परस्परोपकार्यत्वात्। मूर्च्छन्ति भुवि मानवा इति ये मानवा पृथिवीगुणबहुलाः तामसा इत्यर्थः। ननु, यदि रक्तगन्धो मूर्च्छाजनकः, तर्हि किमिति सर्वेषामेव न मूर्च्छामुत्पादयति? सत्यं, ये हीनसत्त्वास्तेषां मूर्च्छामुत्पादयति न सर्वेषाम्। अपरे रक्तगन्धश्च तन्मय इत्यन्यथा व्याचक्षते। तद्यथा—तन्मयः पृथिव्यम्भोमयः; अत्र यथासंभवं व्याख्यानं; तेन रक्तमम्भोमयं, द्रवत्वात्; गन्धश्च पृथिवीमयः, पार्थिवत्वाद्गन्धस्य; तेन तमोभूयिष्ठायाः पृथिव्याः सकाशाद्गन्धस्य जातत्वाद्गन्धोऽपि तमोबहुल एव, कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य; शेषं समम्। अन्ये तु 'पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तं गन्धश्च तन्मय' इति पठन्ति। पृथिवी चाम्भश्च पृथिव्यम्भसी तयोः सम्बन्धि यत्तमः, तद्रूपं तद्बहुलं तल्लक्षणं वा रक्तं, गन्धश्च तन्मय इति तमोमय इत्यर्थः; तमोबहुलपृथिव्युत्पन्नत्वाद्गन्धस्य। एतेन तमोभूयिष्ठपृथिव्यम्भउत्पन्नरक्तस्य धातुजनितत्वाद्गन्धत्वम्। स्वयं तमोभूयिष्ठत्वाच्च रक्तगन्धो मानवैराघ्रातः सन् हृद्यवस्थितं तमो वर्धयन् मूर्च्छामापादयति, 'सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं' इत्युक्तत्वात्। ननु, तमोबहुलत्वाद्रक्तं मूर्च्छाजनकं तर्हि तमोभूयिष्ठे एते पृथिव्यम्भसी कुतो मूर्च्छां नोत्पादयतः? सत्यं, पृथिव्यम्भसी सात्म्यतया स्वरूपतश्च मूर्च्छां नोत्पादयतः। अन्ये तु पठन्ति 'पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तु त्रयम्' इति, व्याख्यानयन्ति च—पृथिव्यम्भस्तमसां रूपं स्वलक्षणं यस्य रक्तस्य तत्पृथिव्यम्भस्तमोरूपम्। रक्तगन्धेन कृत्वा तु पुनस्त्रयं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां त्रितयं 'रक्ते ज्ञायते' इति वाक्यशेषः। ननु, गन्धेन कृत्वा कथं गुणानां त्रितयं रक्ते ज्ञायते इति चेत्? सत्यं, रक्ते गन्धो विस्रो वर्तते, गन्धश्च गुणविशेषः, उक्तं च,—"तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः—" इति, ते च विशेषास्त्रिगुणाः; उक्तं च,—"सर्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति" इति। किन्त्वत्र तमोगुणस्याधिक्यं

१ 'यथास्वमुपलक्षयेत्' इति पाठान्तरम्।

ज्ञेयम् । एतेनैतदुक्तं भवति—पृथिव्यम्भस्तमःस्वलक्षणस्य रक्तस्य त्रिगुणेन तमोगुणविशिष्टेन मानवा मूर्च्छन्ति ॥ ९ ॥–

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥ १० ॥

स्वमतं प्रदर्श्य परमतमाह—द्रव्यस्वभाव इत्येके इत्यादि ॥ १० ॥

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्माज्जायेत ताभ्यां मोहो यथेरितः ॥ ११॥

विषमद्योत्थे आह—गुणा इत्यादि । त एव गुणा रूक्षादयः । मोहो मूर्च्छा । ताभ्यां विषमद्याभ्याम् । यथेरिता इति स्वे स्वेऽधिकारे यथा कथिता इत्यर्थः । अथ विषमद्यविकारयोः सामान्येनैव मूर्च्छाप्रणयनत्वात् कथमत्र विशिष्टमभिधानं? उच्यते—तत्रेतरलक्षणैः सह तद्ग्रहणार्थम् । ननु, यदि विषमद्ययोस्तुल्या गुणाः स्थिताः, तत् कथं विषवन्मद्यं मारणात्मकं न स्यात्? सत्यं, मद्ये तेषां गुणानामनतितीव्रत्वेनानवस्थानात् । यद्येवं तर्हि 'गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः' इति कथं न व्याहन्यते? सत्यं, तीव्रतरशब्दादग्रे तीव्रशब्दो मध्ये लुप्तो द्रष्टव्यः । तेन विषे तीव्रतरत्वेन ते गुणाः स्थिताः, मद्ये तीव्रत्वेनेत्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरम्,—"विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः । त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ"—इति ॥ ११ ॥

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥

रुधिरजमूर्च्छालक्षणमाह—स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजेत्यादि । स्तब्धशब्दोऽङ्गदृष्टिभ्यां संबध्यते । गूढोच्छ्वासः अस्पष्टश्वासः ॥–

मद्येन विलपंश्छेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् १२

मद्यजमूर्च्छालक्षणमाह—मद्येनेत्यादि । विलपन्निति विलापं कुर्वन् । नष्टविभ्रान्तमानस इति नष्टमानसोऽपस्मरणयुक्तः, विभ्रान्तमानसो विक्षिप्तचेताः । जरां पाकम् ॥ १२ ॥

वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १३ ॥

विषजमूर्च्छालक्षणमाह—वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युरित्यादि । वेपथुः कम्पः । स्तम्भः स्तब्धता । वेदितव्यमित्यादि । मूलादिकन्दान्तस्य विषस्य यथास्वं यानि लक्षणानि तैः कृत्वा विषमूर्च्छितस्य पुंसो यथास्वं यथात्मीयं लक्षणं वेदितव्यं ज्ञेयम् ॥ १३

सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥ १४ ॥

अतः परं चिकित्सितमाह—सेकावगाहावित्यादि । मणयः सहारा इति मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः । ते च सहारा एवात्र धृता हिता इत्यर्थः । व्यजनानिलाः व्यजनानां वायवः । शीताः प्रदेहाः चन्दनोत्पलप्रभृतिकृताः प्रलेपाः । शीतानि पानानि च गन्धवन्तीति यानि शीतानि गन्धवन्ति च पानानि तानीत्यर्थः । अनिवारितानि प्रशस्तानि ॥ १४ ॥

सितापियालेक्षुरसप्लुतानि
द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि ।
खर्जूरकाश्मर्यरसैः शृतानि
पानानि सर्पींषि च जीवनानि ॥ १५ ॥

तान्येव शीतानि गन्धवन्ति च पानान्याह—सितापियालेक्षुरसाप्लुतानीत्यादि । खर्जूरकाश्मर्यरसे शृतानि सितापियालादियुतानि पानानि पानकानि सर्वास्वनिवारितानि । न केवलं पानान्येवानिवारितानि सर्पींषि च जीवनानीति काकोल्यादिसिद्धानीत्यर्थः । केचित् पानानीत्यत्र सिद्धानीति पठन्ति, ते च घृतविशेषणं मन्यन्ते ॥ १५ ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याश्च सदा सतीनाः ॥ १६ ॥

किमेतान्येव सर्वमूर्च्छासु हितान्युतान्यान्यपीत्याह—सिद्धानीत्यादि । मधुरे वर्गे काकोल्यादौ । पयांसि सर्वाण्यपि दुग्धानि, सर्वेषां क्षीराणां मूर्च्छाहरत्वात् । सदाडिमा दाडिमेन संस्कृताः । जाङ्गलजा रसाः । मूर्च्छासु ये भोजने हितास्तानाह—तथेत्यादि । पथ्या हिताः, 'भोजने' इति शेषः । सतीनो वर्तुलकलायः ॥ १६ ॥

भुजङ्गपुष्पं मरिचान्युशीरं
कोलस्य मध्यं च पिबेत् समानि ।
शीतेन तोयेन बिसं मृणालं
क्षौद्रेण कृष्णां सितया च पथ्याम् ॥ १७॥

भुजङ्गपुष्पमित्यादि । भुजङ्गपुष्पं नागकेशरम् । कोलस्य मध्यं बदरमज्जा । एतानि भुजङ्गपुष्पादीनि समानि तुल्यानि शीततोयेन सह पिबेत् । न केवलमेतान्येव शीततोयेन पिबेत् बिसं मृणालं चापि शीततोयेन पिबेत्; बिसं भिसेन्द्रकं, मृणालं पद्मनालम् । क्षौद्रेण कृष्णामिति मधुना सह पिप्पलीं पिबेदित्यर्थः; अन्ये लिहेदिति मन्यन्ते । सितया च पथ्यामिति हरीतकीं शर्करया सह पिबेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

कुर्याच्च नासावदनावरोधं
क्षीरं पिबेद्वाऽप्यथ मानुषीणाम् ।
मूर्च्छां प्रसक्तां तु शिरोविरेकै-
र्जयेदभीक्ष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ १८ ॥

अतः परं किं कुर्यादित्याह—कुर्यादित्यादि । नासावक्त्रयोरवरोधेन व्यावृत्त्यान्तःप्रविष्टो[1] मारुतो रुद्धानि स्रोतांसि विवृण्वन्

---

१ 'अन्तःप्ररुद्धो' इति पाठान्तरम् ।

मूर्च्छामपहन्ति, नारीक्षीरं चातिशीतलत्वात् । मूर्च्छामित्यादि । प्रसक्तां भूयो भूयोऽनुसञ्जिनीम् । शिरोविरेकैः नस्यैः । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । यद्यपि सर्वमूर्च्छायां पित्तं प्रधानं, तीक्ष्णे नस्यवमने न युक्तेऽस्य, तथाऽपि संज्ञावहस्रोतोनिरोधशान्तिकरत्वात् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च हिते एव । केचित् 'तीक्ष्णैः' इत्यत्र 'पथ्यैः' इति पठन्ति । तत्र पित्तश्लेष्महरैरित्यर्थः ॥१८॥

हरितकीक्काथशृतं घृतं वा
धात्रीफलानां स्वरसैः कृतं वा ।
द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति
शीतानि नीलोत्पलपद्मवन्ति ॥ १९ ॥
पिबेत् कषायाणि च गन्धवन्ति
पित्तज्वरं यानि शमं नयन्ति ।

हरीतकीक्काथशृतमित्यादि । हरीतकीक्काथेन शृतं सिद्धं हरीतकीक्काथशृतम् । धात्रीफलानां आमलकफलानां स्वरसैः । द्राक्षासितेत्यादि । यानि कषायाणि श्रीपर्ण्यादिकृतानि पित्तज्वरं शमं नयन्ति तानि द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति तत्प्रधानानि पिबेत् । नीलोत्पलपद्मवन्ति नीलोत्पलप्रधानानि । गन्धवन्ति सगन्धद्रव्याणि । नीलोत्पलपद्मवन्त्यादिकं पित्तज्वरहरकषायविशेषणम् ॥ १९ ॥—

प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
संमूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ॥ २० ॥
संन्यस्तसंज्ञो भृशदुश्चिकित्स्यो
ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्यः ।

इदानीं मूर्च्छायामवस्थायां संज्ञान्तरमाह—प्रभूतदोष इत्यादि । यः प्रभूतदोषो मनुष्यः संमूर्च्छितः सन् तमसोऽतिरेकान्नावबुध्यते नावबोधं प्राप्नोति स दुश्चिकित्स्यो मतिमता वैद्येन संन्यस्तसंज्ञो ज्ञेय इति पिण्डार्थः । संन्यस्त इति मृत्युमुखे वर्तमानत्वात् संन्यस्त इव संन्यस्तः ॥ २० ॥—

यथाऽऽमलोष्टं सलिले निषिक्तं
समुद्धरेदाश्वविलीनमेव ॥ २१ ॥
तद्वच्चिकित्सेत्त्वरया भिषक्त-
मस्वेदनं मृत्युवशं प्रयातम् ।

इदानीं संन्यस्तस्य शीघ्रं प्रतीकाराय दृष्टान्तमाह—यथाऽऽमलोष्टमित्यादि । आमलोष्टमाममृत्पिण्डम् । अस्वेदनं प्रस्वेदरहितम् । तं संन्यस्तसंज्ञम् ॥ २१ ॥—

तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनधूमयोगै-
स्तथा नखाभ्यन्तरतोत्रपातैः ॥ २२ ॥
वादित्रगीतानुनयैरपूर्वै-
र्विघट्टनैर्गुप्तफलावघर्षैः ।

कैश्चिकित्सेदित्याह—तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनेत्यादि । तीक्ष्णशब्दोऽञ्जनादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । तोत्राणि सूचिप्रकाराणि । वादित्रं वीणादि । अननयः सान्त्वनापूर्वकं वचनादि । विघट्टनैर्विविधप्रकारेण चालनैः । गुप्तफलावघर्षैः कपिकच्छूफलावघर्षणैः । अन्ये गुप्तफलं वृषणं, तस्यावघर्षणैः पीडनैरित्यर्थः । केचिद्विघट्टनैरित्यत्र 'विस्मापनैः' इति पठन्ति; तत्र आश्चर्यकारकैरित्यर्थः । एतैरुपचारैरुपाचरेदासंज्ञाप्राप्तेः ॥ २२ ॥—

आभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञः
सानाहलालाश्वसनश्च वर्ज्यः ॥ २३ ॥

आभिः क्रियाभिरित्यादि । आभिः क्रियाभिः अनन्तरोक्ताभिस्तीक्ष्णाञ्जनादिभिः । सानाहलालाश्वसनश्च आनाहादियुक्तः, श्वसनः श्वास इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रबुद्धसंज्ञं वमनानुलोम्यै-
स्तीक्ष्णैर्विशुद्धं लघुपथ्यभुक्तम् ।
फलत्रिकैश्चित्रकनागराढ्यै-
स्ततोऽश्मजाताज्जतुनः प्रयोगैः ।
सशर्करैर्मासमुपक्रमेत
विशेषतो जीर्णघृतं स पाय्यः ॥ २४ ॥
यथास्वं च ज्वरघ्नानि कषायाण्युपयोजयेत् ।
सर्वमूर्च्छापरीतानां विषजायां विषापहम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णाञ्जनादिभिर्लब्धसंज्ञे संन्यासिनि पश्चात्कर्माह—प्रभूतेत्यादि । तीक्ष्णाञ्जनादिभिः प्रभूतसंज्ञं संन्यासिनं तीक्ष्णैर्वमनानुलोम्यैर्वमनविरेचनैर्विशुद्धं, अन्नसंसर्जनक्रमेण च लघुपथ्यभुक्तं, त्रिफलाचित्रकशुण्ठीभावितैः सशर्करैः शिलाजतुप्रयोगैः वज्रकवटककल्पनया कल्पितैर्मासं यावदुपक्रमेत, शेषदोषोपशमनार्थम् । जीर्णं घृतं दशाब्दिकं पाय्यः पाययितव्यः । यथास्वं ज्वरघ्नानीति यथास्वं यथादोषं ज्वरेषु यानि कषायाण्युक्तानि तानि तद्दोषजमूर्च्छास्वपि योज्यानि । विषापहमिति कल्पस्थानोक्तं विषमोहशमनं नस्याञ्जनादिकम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

मूर्च्छाप्रतिषेधानन्तरं पित्तप्रधानसाम्यात् चित्तस्य असंवित्तिसाम्याच्च पानात्ययप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । पानात्यय इत्यत्र आदिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, तेन परमदादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।
रूक्षमाशुकरं चैव व्यवायि च विकाशि च ॥ ३ ॥

तत्रादौ मद्यगुणप्रतिपादनं, एवंगुणकं मद्यं मिथ्योपयुक्तं पानात्ययादिकं करोतीति प्रतिपादनार्थम् । मद्यमित्यादि । आशुकरं शीघ्रकारि । व्यवायि सर्वं देहं व्याप्य पश्चात्पाकं याति । विकाशि सन्धिबन्धविमोचकम् । यद्यपि सूत्रस्थाने मद्यगुणा उक्तास्तथाऽप्यधिकख्यापनार्थमत्राप्युक्ताः ॥ ३ ॥

औष्ण्याच्छीतोपचारं तत्तैक्ष्ण्याद्धन्ति मनोगतिम् ।
विशात्यवयवान् सौक्ष्म्याद्वैशद्यात्कफशुक्रनुत् ॥ ४ ॥
मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वाच्चाशुकर्मकृत् ।
हर्षदं च व्यवायित्वाद्विकाशित्वाद्विसर्पति ॥ ५ ॥

मद्यगुणानभिधाय कर्माण्याह—औष्ण्यादित्यादि । औष्ण्यात् शीतोपचारमित्यनेन पित्तकोपित्वं सूचितम् । मनोगतिं बाह्याध्यात्मिकां करणप्राप्तिम् । अवयवान् हृदयौजःप्रभृतीन् । हर्षदं मनोहर्षकरं; नतु पुंस्त्वदं, शुक्रहरत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तदम्लं रसतः प्रोक्तं लघु रोचनदीपनम् ।
केचिल्लवणवर्ज्यांस्तु रसानत्रादिशन्ति हि ॥ ६ ॥

मद्यस्य कर्माभिधाय रसमाह—तदम्लं रसतः इत्यादि । तन्मद्यं अम्लं अम्लरसोत्कटं, तेन इतरेऽपि पञ्चरसा अनुरसत्वेन मद्ये बोद्धव्याः । तथा चोक्तम्,—"मद्यस्य षड्रसत्वेऽपि व्यक्तोऽम्लो रस उच्यते—" इति ।एकीयमतमाह—केचिल्लवणवर्ज्यानित्यादि ॥ ६ ॥

स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ७ ॥

एवंगुणमपि मद्यं यथा सेव्यमानं गुणाय भवति तथाऽऽह—स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादि । स्निग्धैरित्युपलक्षणं; तेन इतरेऽपि मद्यविपरीतगुणाः शीतादयो ज्ञेयाः । तन्मद्यं, बलाय ओजसे, उपचयाय च मांसोपचयाय ॥ ७ ॥

काम्यता मनसस्तुष्टिर्धैर्यं तेजोऽतिविक्रमः ।
विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥८॥

अनन्तरोक्तविधिना सेव्यमानेन मद्येन काम्यतादयोऽपि गुणा भवन्तीति दर्शयन्नाह—काम्यतेत्यादि । काम्यता कमनीयत्वम् । तेजः प्रभा । सन्निहिताः सम्यगवस्थिताः ॥ ८ ॥

तदेवानन्नमज्ञेन सेव्यमानममात्रया ।
कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ९ ॥

विधिरहितं सेव्यमानं मद्यं यत् करोति तदाह—तदेवानन्नमित्यादि । तदेव मद्यं अग्निसमं वह्नितुल्यम्, अज्ञेन उक्तमद्यपानविधानानभिज्ञेन, अनन्नं अन्नरहितं अतिमात्रया च सेव्यमानं, कायाग्निना जठरानलेन, समेत्य मिलित्वा, मदं कुरुते इति पिण्डार्थः ॥ ९ ॥

मदेन करणानां तु भावान्यत्वे कृते सति ।
निगूढमपि भावं स्वं प्रकाशीकुरुतेऽवशः ॥ १० ॥

मदेनावशः पुरुषो यत् करोति तदाह—मदेनेत्यादि । करणानां मनोबुद्धीन्द्रियाणं, भावान्यत्वे स्वरूपान्यथात्वे, कृते सति निगूढमपि संवृतमपि, स्वमात्मीयं, भावमभिप्रायं, प्रकाशीकुरुते प्रकटीकुरुते । अवशः मदपरवशः ॥ १० ॥

त्र्यवस्थश्च मदो ज्ञेयः पूर्वो मध्योऽथ पश्चिमः ।

अथ कतिप्रकारो मद इत्याह—त्र्यवस्थश्चेत्यादि । त्र्यवस्थः त्रिप्रकारः । ते च त्रयः प्रकाराः पूर्वादयः ॥—

पूर्वे वीर्यरतिप्रीतिहर्षभाष्यादिवर्धनम् ॥ ११ ॥

पूर्वमदलक्षणमाह—पूर्वे इत्यादि । पूर्वे प्रथमे मदे, वीर्यमुत्साहलक्षणं, रतिः हर्षः, प्रीतिः तृप्तिः, हर्षः तुष्टिः । आदिशब्दाद्धास्यादयः ॥ ११ ॥

प्रलापो मध्यमे मोहो युक्तायुक्तक्रियास्तथा ।

मध्यमदलक्षणमाह—प्रलाप इत्यादि । युक्तायुक्तक्रिया इति कदाचिदयुक्ताः कदाचिद्युक्ताः क्रिया इत्यर्थः ॥—

विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्मक्रियागुणः ॥ १२ ॥

पश्चिममदलक्षणमाह—विसंज्ञ इत्यादि । पश्चिमे पश्चिममदे । नष्टकर्मक्रियागुण इति नष्टानि कर्माणि क्रियाः गुणाः क्रियाफलानि च यस्य सः तथा । अत्र गुणशब्दः फले वर्तते। केचित्, 'बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारुचिवृद्धिहेतुः । संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः। आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ गच्छेदगम्यां न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः। ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मत्तो मदेन प्रवरेण मर्त्यः' इति पठन्ति; व्याख्यानयन्ति च—अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवागिति अस्पष्टबुद्धिस्मरणवचनः, विचेष्टो विगतकायपरिस्पन्दः, सोन्मत्तलीलाकृतिरिति उन्मत्तलीलाकृतिभ्यां सह वर्तते यः स इति तथा उन्मत्तक्रीडाकार इत्यर्थः । अयं पाठः पूर्वो वा पठनीयः, नतु पाठद्वयं पठनीयम् ॥ १२ ॥

श्लैष्मिकानल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।
पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांस्तु बाधते ॥ १३ ॥

इदानीं पुरुषविशेषेण सेव्यमानं मद्यं नातिबाधां कुरुते इत्याह—श्लैष्मिकानल्पपित्तांश्चेत्यादि । विपरीतान् पित्ताधिकरूक्षातिमात्रसेविनः ॥ १३ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं
निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
'उत्पादयेत् कष्टतमान्विकारा-
नापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १४ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यमित्यादि। निर्भक्तं आहाररहितम्। शरीरभेदं देहनाशम् । यद्यप्ययमर्थस्तदेवानन्नमित्यादिनैवो-

१ 'इदानीं पूर्वं मद्यगुणानाह—' इति पाठान्तरम्।

कस्तथाऽपि निर्भक्तमिति यदत्र पुनरुक्तं तन्निर्भक्तपानस्याति-गर्हितत्वख्यापनार्थम् ॥ १४ ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १५ ॥
अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥ १६ ॥

इदानीं क्रुद्धादिभिः सेव्यमानं मद्यं विकारान् जनयतीति प्रतिपादयितुमाह—क्रुद्धेनेत्यादि । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेनेति व्यायामादिभिः परिखिन्नेनेत्यर्थः । अभिहतेन पीडितेन । अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण अत्यम्लभक्षणावृतजठरेण ॥ १५ ॥ १६ ॥

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।
पानविभ्रममुग्रं वा तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १७ ॥

के ते विविधा विकारास्तानाह—पानात्ययमित्यादि ॥ १७ ॥

स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः
पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च ।
स्वेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्च्छाः
पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च ॥ १८ ॥
श्लेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेकाः
सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत् ।

इदानीं पानात्ययस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—स्तम्भेत्यादि । स्तम्भः स्तब्धता ॥ १८ ॥—

ऊष्मा शरीरगुरुता विरसाननत्वं
श्लेष्माधिकत्वमरुचिर्मलमूत्रसङ्गः ॥ १९ ॥
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।

परमदलक्षणमाह—ऊष्मेत्यादि । विरसाननत्वं विरसमुखत्वम् । श्लेष्माधिकत्वं कफोत्कर्षत्वम् । परस्य तु मदस्य परमदस्येत्यर्थः । भेद इति भेद इव । परमदादीनां त्रयाणां दोषत्रयजनितत्वात् पृथग्दोषलिङ्गं नोक्तम् ॥ १९ ॥—

आध्मानमुद्गिरणमम्लरसो विदाहो-
ऽजीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥ २० ॥
ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ।

पानाजीर्णलक्षमाह—आध्मानमित्यादि । उद्गिरणं छर्दिः । अजीर्णस्य पानजनितस्य पानाजीर्णस्य । कारणानि लक्षणानि, कारणस्यापि व्याधिलक्षणत्वात् ॥ २० ॥—

हृद्गात्रतोदवमथुज्वरकण्ठधूम-
मूर्च्छाकफस्रवणमूर्धरुजो विदाहः ॥ २१ ॥
द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ।

पानविभ्रमलक्षणमाह—हृदित्यादि । वमथुः छर्दिः, कण्ठधूमः कण्ठे धूमोद्गमनमिव, मूर्धरुजा शिरःपीडा ॥ २१ ॥—

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमतिपानहतं विजह्यात् ॥ २२ ॥
जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।

इदानीमसाध्यलक्षणमाह—हीनोत्तरौष्ठमित्यादि । हीनोत्तरौष्ठः स्वभावौष्ठादल्पौष्ठः । अमन्ददाहं तीव्रदाहम् । कदाचिदतिशीतं कदाचित्तीव्रदाहम् । पानहतं पानपीडितम् । विजह्यात् त्यजेत् । असितं कृष्णम् । पीते पीतवर्णे ॥ २२ ॥—

हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥ २३ ॥

इदानीमुपद्रवानाह—हिक्काज्वरावित्यादि । वमथुः छर्दिः । वेपथुः कम्पः ॥ २३ ॥

तेषां निवारणमिदं हि मयोच्यमानं
व्यक्ताभिधानमखिलेन विधिं निबोध ॥

तेषां निवारणमित्यादि । तेषां पानात्ययादीनाम् ॥—

मद्यं तु चुक्रमरिचार्द्रकदीप्यकुष्ठ-
सौवर्चलायुतमलं पवनस्य शान्त्यै ॥ २४ ॥
पृथ्वीकदीप्यकमहौषधहिङ्गुभिर्वा
सौवर्चलेन च युतं वितरेत् सुखाय ।

तमेव विधिमाह—मद्यमित्यादि । दीप्यकोऽजमोदा, यवानीत्यपरे । सौवर्चलायुतं ईषत्सौवर्चलयुक्तम् । अलं समर्थम् । पवनस्य वातजमदात्ययस्य । वितरेत् दद्यात् ॥ २४ ॥—

आम्रातकाम्रफलदाडिममातुलुङ्गैः
कुर्याच्छुभान्यूपि च षाडवपानकानि ॥ २५ ॥
सेवेत वा फलरसोपहितान् रसादी-
नानूपवर्गपिशितान्यपि गन्धवन्ति ।

किं मदात्यये मद्यमेव सेव्यमुतान्यदपीत्याह—आम्रातकाम्रेत्यादि । दाडिममत्राम्लमेव । षाडवो यूषविशेषः । आम्रातकादिभिः क्वथितैरिक्षुविकारयुतैः षाडवः कार्यः । तथा च तन्त्रान्तरे षाडवकल्पना,—"गुडमिक्षुविकारेण क्वथितं चूतजं फलम् । घृतशुण्ठीतिलयुतं विज्ञेयो घनषाडवः" इति । अम्लरसोपहितान् मातुलुङ्गरसयुक्तान्, रसादीन् मांसरसयूषादीन् । आनूपवर्गपिशितानि कूलचरादिवर्गमांसानि । गन्धवन्तीति प्रभूतहिङ्गुजीरकादियुतानि ॥ २५ ॥—

पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रं
मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धम् ॥ २६ ॥

पित्तजमदात्ययचिकित्सामाह—पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रमित्यादि । मधुरवर्गो गुडूचीवर्जितः काकोल्यादिः, तन्त्रान्तरसंवादात् । इष्टगन्धं एलात्वक्पत्रकाद्यैः सुरभीकृतम् ॥ २६ ॥

पीत्वा च मद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढं
निःशेषतः क्षणमवस्थितमुल्लिखेच्च ।
लावैणतित्तिरिरसांश्च पिबेदनम्लान्
मौद्गान् सुखाय सघृतान् ससितांश्च यूषान् ॥

पित्तात्मके मदात्यये वमनमाह—पीत्वेत्यादि । उल्लिखेत् वमेत् । यद्यपि पित्ते वमनं न कार्यं तथाऽपि पित्तस्य कफस्थानगतत्वाद्वमनं हितमेव, व्याधिप्रत्यनीकत्वाद्वा । किं पित्तात्मके एतदेव कार्यमुतान्यदपीत्याह—लावैणतित्तिरिरसानित्यादि । केचित् 'मौद्गान् सुखाय सघृतान् ससितांश्च यूषान्' इत्यत्र 'मौद्गान् सशर्करघृतान् स हिताय यूषान्' इति पठन्ति; स इति पित्तपानात्ययीति च व्याख्यानयन्ति ॥ २७ ॥

पानात्यये कफकृते कफमुल्लिखेच्च
मद्येन बिम्बिविदुलोदकसंयुतेन ।
सेवेत तिक्तकटुकांश्च रसानुदारान्
यूषांश्च तिक्तकटुकोपहितान् हिताय ॥ २८ ॥

कफजमदात्ययचिकित्सामाह—पानात्यये कफकृते इत्यादि । बिम्बी ओष्ठोपमफला । विदुलो वेतसः । कफमदात्ययेऽपरमप्यौषधमाह—सेवेतेत्यादि । तिक्तकटुकान् तिक्तकटुकद्रव्यसंस्कृतान् । रसान् मांसरसान्; उदारान् जाङ्गलजान् मेदस्कानित्यर्थः । यूषान् मुद्गादियूषान् । तिक्तानि दुरालभादीनि । कटुकानि पिप्पल्यादीनि । उपहितान् संस्कृतान् ॥ २८ ॥

पथ्यं यवान्नविकृतानि च जाङ्गलानि
श्लेष्मघ्नमन्यदपि यच्च निरत्ययं स्यात् ।

श्लेष्मजपानात्ययेऽपरमपि यद्धितं तदाह—पथ्यमित्यादि । पथ्यं हितम् । यवान्नविकृतानि यवान्नानि विविधप्रकारैः कृतानीत्यर्थः । अत्रान्नशब्दः पेयलेह्यादिव्यवच्छेदकः । जाङ्गलानि जाङ्गलमांसानि । निरत्ययं निर्दोषम् ॥—

कुर्याच्च सर्वमथ सर्वभवे विधानं
द्वन्द्वोद्भवे द्वयमवेक्ष्य यथाप्रधानम् ॥ २९ ॥

सन्निपातजद्वन्द्वजमदात्ययचिकित्सामाह—कुर्यादित्यादि । सर्वं प्रत्येकदोषजपानात्ययचिकित्सितम् । सर्वभवे सन्निपातोद्भवे । द्वन्द्वभवे द्वन्द्वजे । यथाप्रधानं योगप्रधानमित्यर्थः । एतेन समसन्निपाते सर्वप्रधानं कार्यं, एकतमाधिके च तत्प्रधानमित्यर्थः; एवं द्वन्द्वजेऽपि ॥ २९ ॥

सामान्यमन्यदपि यच्च समग्रमग्र्यं
वक्ष्यामि यच्च मनसो मदकृत् सुखं च ।

सामान्यमन्यदपीत्यादि । अन्यदपि यत् सामान्यं मनसो हर्षकृद्वक्ष्यामि तत् समग्रमपि सर्वेषामग्र्यं श्रेष्ठं सुखं च, सुखहेतुत्वादित्यर्थः ॥—

त्वङ्नागपुष्पमगधैलमधूकधान्यैः
श्लक्ष्णैरजाजिमरिचैश्च कृतं समांशैः ॥ ३० ॥
पानं कपित्थरसवारिपरूषकाढ्यं
पानात्ययेषु विधिवत्स्रुतमम्बरान्ते ।
ह्रीवेरपद्मपरिपेलवसंप्रयुक्तैः
पुष्पैः प्रलिप्य करवीरजलोद्भवैश्च ॥ ३१ ॥
पिष्टैः सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैः
सेकं जलैश्च वितरेदमलैः सुशीतैः ।
त्वक्पत्रचोचमरिचैलभुजङ्गपुष्प-
श्लेष्मातकप्रसवकल्कगुडैरुपेतम् ॥ ३२ ॥
द्राक्षायुतं हृतमलं मदिरामयार्तै-
स्तत्पानकं शुचि सुगन्धि नरैर्निषेव्यम् ।
पिष्ट्वा पिबेच्च मधुकं कटुरोहिणीं च
द्राक्षां च मूलमसकृत् त्रपुषीभवं यत् ॥ ३३ ॥
कर्पासिनीमथ च नागबलां च तुल्यां
पीत्वा सुखी भवति साधु सुवर्चलां च ।

पानात्ययचिकित्सामाह—त्वगित्यादि । नागपुष्पं नागकेशरम् । एला सूक्ष्मैला । अजाजी उत्तरापथे प्रसिद्धो जीरकविशेषः । समांशैः तुल्यभागैः । पानं पानकम् । कपित्थरसः कपित्थस्वरसः । स्रुतं गालितम् । अम्बरान्ते वस्त्रान्ते । ह्रीवेरेत्यादि । ह्रीवेरादियुक्तैः करवीरजलोद्भवैः पुष्पैः पिष्टैः पद्मकयुतैः सारिवादिभिश्च प्रलिप्य, अमलैः सुशीतैश्च जलैः सेकं वितरेत् दद्यादिति पिण्डार्थः । ह्रीवेरः वालकम् । पद्मकं पद्मकाष्ठं, जलोद्भवपुष्पत्वेन पद्मस्य परिग्रहात् । कार्तिककुण्डस्तु 'सपद्मकयुतैः' इत्यनेन पद्मकसहितप्रियङ्ग्वाद्यभिधाय तेन युक्तैः करवीरादिपुष्पैः ह्रीवेरादियुक्तैरिति व्याख्यानयति, पद्मकं जलजं मन्यते । परिपेलवो वन्यकः । जलोद्भवैः नीलोत्पलप्रभृतिभिः । सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैरिति सपद्मकः पद्मकसहितः प्रियङ्ग्वादिः, तेन युतैः सारिवादिभिरित्यर्थः । त्वगित्यादि ।—त्वक् वनवासिकात्वक् । श्लेष्मातकप्रसवं बहुवारपुष्पम् । हृतमलं वस्त्रगालितम् । मदिरामयार्तैः पानात्ययपीडितः । सुगन्धि शोभनगन्धि । केचित् त्वक्पत्रशब्देन त्वक्पत्रिकामाहुः । पिष्ट्वेत्यादि । असकृदिति पदं पिष्ट्वेत्यत्र संबन्धनीयम् । मधुकादित्रपुसीमूलान्त एको योगः । कर्पासिनीमित्यादिसाधुसुवर्चलां चेत्यन्तो द्वितीयः । कार्पासिनी वनकार्पासिनी । सुवर्चला सूर्यभक्ता । कार्पासिनीमथवेत्यत्र कार्पासमेवमथेति केचित् पठन्ति । कार्पासं कार्पासमूलं, एवं असकृत् पिष्ट्वेति च व्याख्यानयन्ति ॥ ३०–३३ ॥—

काश्मर्यदारुविकङ्कतदाडिमपिप्पलीषु
द्राक्षान्वितासु कृतमम्बुनि पानकं यत् ॥३४॥
तद्बीजपूरकरसायुतमाशु पीतं
शान्तिं परां मदगदेष्वचिरात्करोति ।

परमदे चिकित्सामाह—काश्मर्येत्यादि । काश्मर्यं गम्भारीफलं, कृतं संस्कृतं, अम्बुनि पानीये ॥ ३४ ॥—

द्राक्षासितामधुकजीरकधान्यकृष्णा-
स्वेवं कृतं त्रिवृतया च पिबेत्तथैव ॥ ३५ ॥
सौवर्चलायुतमुदाररसं फलाम्लं ।
भार्गीशृतेन च जलेन हितोऽवसेकः ॥ ३६ ॥

परमदे पानकान्तरमाह—द्राक्षेत्यादि । द्राक्षादिषु द्रव्येषु एवं बीजपूरकरससंस्कारेण कृतं पानकं त्रिवृतया त्रिजटया च कृतं पानकं पिबेत् । तथैव सौवर्चलायुतमित्यादि ।—उदाररसं जाङ्गलमांसरसं, सौवर्चलायुतं ईषत्सौवर्चलयुतं, दाडिमाद्यम्लफलेनाम्लं तथैव पिबेदित्यर्थः । अवसेकः परिषेकः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इक्ष्वाकुधामार्गववृक्षकाणि
काकाह्वयोम्बदुरिकाश्च दुग्धे ।
विपाच्य तस्याञ्जलिना वमेद्धि
मद्यं पिबेदह्नि गते त्वजीर्णे ॥ ३७ ॥

पानाजीर्णचिकित्सामाह—इक्ष्वाक्वित्यादि । इक्ष्वाक्वादीनि द्रव्याणि क्षीरपाकविधानेन दुग्धे विपाच्य तस्य कुडवेनाजीर्णे पानाजीर्णे वमेत, ततश्च अह्नि दिवसे गते सति अतीते मद्यं पिबेत् अग्निदीपनार्थम् । इक्ष्वाकुस्तिक्तालाबूः । धामार्गवः पीतघोषः । वृक्षकः कुटजफलम् । काकाह्वयोदुम्बरिका गोष्ठोदुम्बरिका । अन्ये गते त्वजीर्णे अपगते पानाजीर्णे इति व्याख्यानयन्ति ॥ ३७ ॥

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडैरुपेतं
सेवेत हिङ्गुमरिचैलयुतं फलाम्लम् ।
उष्णाम्बु सैन्धवयुतास्त्वथवा विडत्वक्-
चव्यैलहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥ ३८ ॥
हृद्यैः खडैरपि च भोजनमत्र शस्तं

किं तन्मद्यं पानाजीर्णे पिबेदित्याह—त्वगित्यादि । त्वक्पिप्पलीप्रभृतियुतं मद्यं सेवेत । तथा हिङ्गुमरिचादियुतं मद्यं सेवेत, भुजगपुष्पं नागपुष्पम् । फलाम्लं दाडिमबीजपूरकादिभिरम्लीकृतं मद्यम् । उष्णाम्बुसैन्धवयुता इत्यादि । अत्रापि सेवेतेति संबध्यते । मगधाफलमूलमिति पिप्पल्याः फलमूलमित्यर्थः । भोजनमाह—हृद्यैरित्यादि । खडा यूषविशेषाः । अत्र पानाजीर्णे । हृद्यैरित्यत्र मद्यैरित्यन्ये पठन्ति । अपरे खडैरित्यत्र फलैरिति पठन्ति । विकसगिस्यत्र यथोक्तमिति केचित् पठन्ति ॥ ३८ ॥—

द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत् ।
तत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्य-
माम्रातकोलरसपानकमेव वाऽपि ॥ ३९ ॥
खर्जूरवेत्रककरीरपरूषकेषु
द्राक्षात्रिवृत्सु च कृतं ससितं हितं वा ।
श्रीपर्णियुक्तमथवा तु पिबेदिमानि
यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥ ४० ॥
क्षीरिप्रवालबिसजीरकनागपुष्प-
पत्रैलवालुसितसारिवपद्मकानि ।
आम्रातभव्यकरमर्दकपित्थकोल-
वृक्षाम्लवेत्रफलजीरकदाडिमानि ॥ ४१ ॥

पानविभ्रमचिकित्सामाह—द्राक्षाकपित्थेत्यादि । अत्र फलशब्देन विशिष्टानि मातुलुङ्गादिफलानि गृह्यन्ते । न केवलं द्राक्षादिपानकं मधुशर्कराढ्यं पानविभ्रमे शस्तं, आम्रातकोलरसपानकमपि । अथवा खर्जूरादिषु कृतं संस्कृतं सशर्करं श्रीपर्णीयुक्तं हिमं पानकं पानविभ्रमे शस्तम् । करीरो मरुदेशजस्तस्य फलम् । श्रीपर्णीयुक्तं काश्मरीफलयुक्तम् । अथवेत्यादि ।—अथवा इमानि क्षीरिप्रवालादीनि दाडिमान्तानि यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि अत्र पानविभ्रमे पिबेत् । यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानीति यष्टीमधुनीलोत्पलयुक्तं यद्धिमाम्बु तेन विमिश्रितानीत्यर्थः । क्षीरिप्रवाला वटादिपल्लवाः । भव्यं तालफलप्रमाणमुत्तरापथजं, अन्ये कर्मरङ्गमाहुः ॥ ३९—४१ ॥

सेवेद्रसान्मरिचजीरकनागपुष्प-
त्वक्पत्रविश्वचविकैलयुतान् समग्रान्[2] ।
सूक्ष्माम्बरस्रुतहिमांश्च सुगन्धिगन्धान्
पानोद्भवान्नुदति सप्तगदानशेषान् ॥ ४२ ॥

इदानीं पानात्ययादीनां चिकित्सामाह—सेवेदित्यादि । रसान् मांसरसान् । समग्रान् संपूर्णान् । संपूर्णत्वं चैषां मरिचादिभिः सर्वैरेवान्वितत्वम् । सूक्ष्माम्बरस्रुतहिमान् सूक्ष्मवस्त्रगालितशीतानित्यर्थः । सुगन्धिगन्धान् अत्यर्थमगुर्वादिधूपितान् । नुदति स्फोटयति । पानोद्भवान् सप्तगदान् चत्वारो मदात्ययास्त्रयश्च परमदपानाजीर्णपानविभ्रमाः, पानात्ययप्रभवत्वात्तेषां; एवं सप्त ॥ ४२ ॥

पञ्चेन्द्रियार्थविषया मृदुपानयोगा
हृद्याः सुखाश्च मनसः सततं निषेव्याः ।
पानात्ययेषु विकटोरुनितम्बवत्यः
पीनोन्नतस्तनभरा नतमध्यदेशाः ॥ ४३ ॥
प्रौढाः स्त्रियोऽभिनवयौवनपीनगाढ्यः ।
सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयप्रभवाः ॥ ४४ ॥

१ 'सेवेत वा' इति पाठान्तरम् । २ 'रसांश्च' इति पाठान्तरम् ।

पानात्ययचिकित्सामाह—पञ्चेन्द्रियार्थविषया इत्यादि । पञ्चेन्द्रियार्थविषया इति पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तेषां विषयाः कारणानि । मृदुपानयोगाः मृदुमद्ययोगाः; ते च पैष्टिकगौडिकमाध्विकादयः । हृद्या हृदयहिता हृदयप्रियाश्च । सुखाः सुखकराः । विकटोरुनितम्बवत्यः विकटौ श्रेष्ठौ विस्तीर्णौ वा ऊरू यासां ता विकटोरवः, नितम्बवत्यः श्रेष्ठनितम्बाः । यस्मादत्र प्रशंसायां वतुप्प्रत्ययः । पीनोन्नतस्तनभरानतमध्यदेशाः पीनोन्नतस्तनभरेण आनत ईषन्नम्रो मध्यदेशो यासां तास्तथा । प्रौढाः कामक्षमाः । पञ्चविषयातिशयस्वभावा इति पञ्चविषयाः शब्दाद्यतिशयाः, त एव स्वाभावो यासां तास्तथा । श्रीब्रह्मदेवस्तु पञ्चानां विषयाणामतिशयेन स्व आत्मीयो भावोऽभिप्रायो यासां तास्तथा । पञ्चेन्द्रियार्थविषयातिशयस्वभावा इत्यन्ये पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—पञ्चेन्द्रियार्थविषयाणां शब्दादीनामतिशयो यासां तास्तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा
सितामधूकत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
संचूर्ण्य संयोज्य च नागपुष्पै-
रजाजिकृष्णामरिचैश्च तुल्यैः ॥ ४५ ॥

अपरं पानात्यये किं कार्यमित्याह—पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवमित्यादि । पुष्पफलोद्भवं कूष्माण्डोद्भवम् । मधुको गुडपुष्पः । त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ॥ ४५ ॥

वर्षाभूयष्ट्याह्वमधूकलाक्षा-
त्वक्कर्बुदाराङ्कुरजीरकाणि ।
द्राक्षां च कृष्णामथ केशरं च
क्षीरे समालोड्य पिबेत् सुखेप्सुः ॥ ४६ ॥

वर्षाभूयष्ट्याह्वेत्यादि । वर्षाभूप्रभृतीनि केशरान्तानि क्षीरे समालोड्य सुखेप्सुः पुरुषः पिबेदिति पिण्डार्थः । वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, त्वक् चोचं, कर्बुदाराङ्कुराः ॥ ४६ ॥

भवेच्च मद्येन तु येन पातितः
प्रकामपीतेन सुरासवादिना ।
तदेव तस्मै विधिवत् प्रदापये-
द्विपर्यये भ्रंशमवश्यमृच्छति ॥ ४७ ॥

मदात्ययेषु सामान्यमद्यपाने उक्तेऽपि विशेषविधिमाह—भवेदित्यादि । येन सुरासवादिना मद्येन प्रकामपीतेन पुरुषः पतितो भवेत्, तदेव सुरासवादिकं मद्यं तस्मै पुरुषाय विधिवत् सौवर्चलादियुक्तं प्रदापयेत् । कस्मात्तदेव तस्मै प्रदापयेदित्याह—विपर्यय इत्यादि । यस्माद्विपर्यये कृते असौ पुरुषो भ्रंशं क्लेशं ऋच्छति प्राप्नोति, तस्मात्तदेव तस्मै प्रदापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

१ 'भावः सत्ता' इति पाठान्तरम् ।

यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचि-
द्भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः ।
ध्रुवं तथा मद्यहतस्य देहिनो
भवेत्प्रसादस्तत एव नान्यतः ॥ ४८ ॥

मद्यपीडितस्य पुंसो यथा मद्यादेव स्वास्थ्यं स्यात्तथा दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । तत इति नरेन्द्रादित्यर्थः । द्वितीयततःशब्देन मद्यं परामृश्यते ॥ ४८ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि ॥४९

इदानीमनुक्तसंप्रहायाह—विच्छिन्नमद्य इत्यादि । विच्छिन्नमद्यः कृतमद्यत्यागः । सहसा अविमृश्यैव । पानात्ययोद्दिष्टा ध्वंसकादयः । तथाच तन्त्रान्तरम्,—"विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । भवेतां मारुतात्कष्टौ तस्य ध्वंसकविक्षयौ"—इत्यादि ॥ ४९ ॥

मद्यस्याग्नेयवायव्यौ गुणावम्बुवहानि तु ।
स्रोतांसि शोषयेयातां तेन तृष्णा प्रजायते ॥ ५० ॥

मद्यपानाद्यथा तृष्णोत्पत्तिस्तथाऽऽह—मद्यस्येत्यादि । आग्नेयवायव्यौ गुणौ तैक्ष्ण्यरुक्षौ । अम्बुवहानि वै स्रोतांसीत्यत्राम्बुवहस्रोतःशब्देनाम्बु कथ्यते, उपचारात् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—यैः स्रोतोभिरुदकं वहन्ति तान्येव स्रोतांसि, तौ तीक्ष्णरुक्षौ गुणौ शोषयित्वा तत आधारस्रोतःशोषात्तदाश्रयस्याम्बुनोऽपि शोषः, तेन हेतुना मद्येनापि तृषोपजायते । मद्यस्येत्यादिपाठस्थाने केचित् मद्यमाग्नेयभावादित्यादिपाठं पठन्ति, स चाभावान्नलिखितः ॥ ५० ॥

पाटलोत्पलकन्देषु मुद्गपर्ण्यां च साधितम् ।
पिबेन्मागधिकोन्मिश्रं तत्राम्भो हिमशीतलम् ॥५१

मद्यजतृष्णाचिकित्सामाह—पाटलेत्यादि । पाटला सुगन्धिपुष्पवृक्षः, उत्पलव्यक्तिबहुत्वात्कन्देष्विति बहुत्वमुक्तं तत्रेति तृष्णायां; हिमस्तुषारस्तद्वत् शीतलं हिमशीतलं; पाटलादिसाधितमम्भो हिमशीतलं पिप्पलीचूर्णमिश्रं तृष्णायां पिबेदिति पिण्डार्थः ॥ ५१ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जदधिभृङ्गरसैर्युतम् ।
क्राथेन बिल्वयवयोः सर्वगन्धैश्च पेषितैः ॥ ५२ ॥
पक्वमभ्यञ्जने श्रेष्ठं

तृष्णायां क्राथमभिधायोपचारार्थं स्नेहमाह—सर्पिस्तैलवसामज्जेत्यादि । भृङ्गरसो भृङ्गराजरसः । बिल्वं बिल्वफलम् । यवाः प्रसिद्धाः । सर्वगन्धा एलादिपठिताः । पेषिताः कल्कीकृताः । दधिभृङ्गरसैरिति द्विभेदभिन्नसंख्यापेक्षया रसस्यापि द्विविधत्वं, ततो बहुवचनम् । दध्ना भृङ्गरसेन बिल्वयवयोः क्राथेन प्रत्येकं चतुर्गुणेन सर्वगन्धैः कल्कीकृतैः स्नेहचतुर्थांशैः सर्पिः तैलं वसा मज्जेति चतुःस्नेहं पक्वमभ्यञ्जने शस्तमिति संबन्धः । अन्येऽत्र मज्जस्थाने दुग्धं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति

च—तैलवसेति स्नेहस्य स्नेहान्तरेणासंस्कारात् सर्पिस्तैलवसेति स्नेहस्य त्रयं दुग्धादिचतुर्द्रवैः पक्वमभ्यञ्जने शस्तमिति॥५२॥—

सेके क्वाथः सुशीतलः ।

अभ्यञ्जनस्नेहमभिधाय सेकमाह—सेके क्वाथ इत्यादि । सेके परिषेके । क्वाथः सुशीतल इति मधुरशीतद्रव्यकृतो हिमसन्निभः । एतावभ्यङ्गसेकौ सतृषि मदात्यये कार्यौ; अन्ये मद्यजतृष्णायामेवाभ्यङ्गसेकाविच्छन्ति ॥—

रसवन्ति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत् ॥ ५३ ॥
पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीणि च ।

सतृषि मदात्यये भोज्यानि निर्दिशन्नाह—रसवन्तीत्यादि । रसवन्ति प्रचुरमधुररसानि । भोज्यानि भक्तानि । यथास्वं यथादोषप्रत्यनीकमिति; एतेन यद्भोज्यं यस्य दोषस्य प्रत्यनीकं तद्दोषजे सतृषि मदात्यये तद्भोज्यमवचारयेदित्यर्थः । पानकानि द्राक्षादाडिमादिकृतानि । हृद्यानि मनःप्रियाणि । सुरभीणि कर्पूराद्यधिवासितानि ॥ ५३ ॥—

त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ ५४ ॥

इदानीं मद्योष्मणो दाहकारित्वमतिदेशेन तज्जन्यदाहस्य चिकित्सितं च श्लोकेनाह—त्वचमित्यादि । पानोष्मा मद्यपानोष्मा । पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः पित्तरक्तसंपृक्तः । घोरं भयावहम् । पित्तवत्तत्र भेषजं मधुरशीतादि । पानोष्मेत्यत्र मद्योष्मेति केचित् पठन्ति ॥ ५४ ॥

शीतं विधानमत ऊर्ध्वमहं प्रवक्ष्ये
दाहप्रशान्तिकरमृद्धिमतां नराणाम् ।
तत्रादितो मलयजेन हितः प्रदेह-
श्चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशीतलेन ॥ ५५ ॥
शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेवं
हारैर्मृणालवलयैरबलाः स्पृशेयुः ।
भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे शयने शयीत
पत्रेषु वा सजलबिन्दुषु पद्मिनीनाम् ॥ ५६ ॥

दाहप्रतीकारमतिदेशेनाभिधायेश्वराणां पुरुषाणां विशिष्टं प्रतीकारमाह—शीतमित्यादि । तत्रेति दाहे । आदित इति आदौ । मलयजेनेति सुरभिचन्दनेन[1] । प्रदेहः प्रतनुर्लेपः । मलयजविशेषणमाह—चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशीतलेनेति ।—हारो मुक्ताहारः, तुहिनोदकं तुहिनं हिमं, तद्वच्छीतलेनेत्यर्थः । 'अन्ये चन्द्रांशुहारकरकाहिमशीतलेन' इति पठन्ति । करकाः स्फटिकगुटिकाकारा वृष्टिजलजाः पाषाणाः; हिमं तुषारः, शेषं समम् । 'चन्द्रांशुहारहिमनिर्मलशीतलेन' इत्यपरे । शीताम्बुशीतलतरैः शीतोदकवदतिशयशीतलैः । एतद्विशेषणं हारैः मृणालवलयैरित्यनयोः । 'शीताम्बुशीतलकरैः' इत्यन्ये । शीताम्बुवत् शीतलहस्तैः । शयानं विश्रान्तं न तु स्वपन्तं, तादृग्दाहार्तस्य निद्राया असंभवात् । अन्ये 'मृणालवलयैः' इत्यत्र 'तुषारविमलैः' इति पठित्वा हारैरित्यस्य विशेषणं मन्यन्ते । अबलाः प्रौढस्त्रियः । स्पृशेयुः स्पर्शनं कुर्युः । दाहार्तस्य सुखोत्पादनाय शयनमाह—भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे इति ।—प्रफुल्लनीलोत्पलोज्ज्वलशीतले एवंविधे शयने शयीत । पक्षान्तरमाह—पत्रेषु वेत्यादि । सजलबिन्दुषु पद्मिनीनां पत्रेषु वा शयीतेति संबन्धः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

आसादयन् पवनमाहृतमङ्गनाभिः
कह्लारपद्मदलशैवलसंचयेभ्यः ।
कान्तैर्वनान्तपवनैः[1] परिमृश्यमानः
शक्तश्चरेद्भवनकाननदीर्घिकासु ॥ ५७ ॥

किं कुर्वन् शयीतेत्याह—आसादयन् प्राप्नुवन् । कं? पवनम् । किंभूतं? आहृतं आनीतम् । अङ्गनाभिः स्त्रीभिः । व्यजनादिभिः कृत्वेत्यूह्यम् । कह्लारपद्मदलशैवलसंचयेषु शयीतेति संबध्यते । कह्लारं सौगन्धिकोत्पलम् । अन्ये संचयेष्वित्यत्र संचयेभ्य इति पठित्वा कह्लारपद्मदलशैवलसंचयेभ्यः अबलाभिराहृतमिति संबध्नन्ति । एवंविधैः शयनैः प्रह्लादितः सन् किं कुर्यादित्याह—कान्तैरित्यादि । कान्तैः कमनीयैः मृदुशीतसुगन्धिभिः, वनान्तपवनैः उत्पलादियुक्तवापिकासमीपवातैः, परिमृश्यमानः स्पृश्यमानः, शक्तः समर्थः सन् चरेत् भ्रमेत् । कासु भवनकाननदीर्घिकासु गृहोद्यानससोपानपुष्करिणीषु । अन्ये 'कान्तैः' इत्यत्र 'शीतैः' इति, 'वनान्तपवनैः' इत्यत्र 'जलान्तपवनैः,' 'परिमृश्यमान' इत्यत्र 'परिमृज्यमानः,' 'शक्त' इत्यत्र 'प्रीत' इति पठन्ति ॥ ५७ ॥

दाहाभिभूतमथवा परिषेचयेत्तु
शीतैरुशीरजलचन्दनतोयतोयैः ।
विस्रावितां हृतमलां नववारिपूर्णां
पद्मोत्पलाकुलजलामधिवासितां च ॥ ५८ ॥
वापीं भजेत हरिचन्दनभूषिताङ्गः
कान्ताकरस्पृशनकर्कशरोमकूपः ।

दाहाभिभूतमित्यादि । अथवा तमातुरं दाहपीडितं परिषेचयेत् । कैः? लामज्जकेत्यादिभिः, लामज्जकं पार्वतोत्पलं; अन्ये उशीरमाहुः; अम्बुरुहं पद्मोत्पलादिकं; चन्दनमत्र श्वेतं, तस्यैव दाहहरत्वात्; तोयं वालकं; एषां तोयैः क्वाथैः । विस्रावितामिति निःसारितपूर्वपानीयाम् । हृतमलां आकृष्टपङ्कादिकाम्, नववारिपूर्णां अपरनिर्मलजलभृतां; पद्मोत्पलाकुलजलां पद्ममीषच्छुक्लं, उत्पलानि नीलोत्पलानि, तैर्व्याप्तजलाम् । अधिवासितां प्रचुरचन्दनादिप्रक्षेपेण सुगन्धितजलाम् । एवंविधां वापीं भजेत सेवेत, 'दाहार्त आतुर' इति

1 'श्वेतचन्दनेन' इति पाठान्तरम् ।

1 'शीतैर्वनान्तपवनैः' इति पाठान्तरम् ।

शेषः । किंभूतः सन्? चन्दनभूषिताङ्गः श्वेतचन्दनानुलिप्तगात्रः । पुनः किंभूतः? कान्तेत्यादिविशेषणयुक्तः ॥ ५८ ॥—

तत्रैनमम्बुरुहपत्रसमैः स्पृशन्त्यः
शीतैः करोरुवदनैः कठिनैः स्तनैश्च ॥ ५९ ॥
तोयावगाहकुशलाः मधुरस्वभावाः
संहर्षयेयुरबलाः सुकलैः प्रलापैः ।

तत्र तस्यां वाप्याम् । एनं दाहार्तम् । अम्बुरुहं कमलं तस्य पत्रसमैः पत्रतुल्यैः । एतच्च शीतैः करोरुवदनैरित्यस्य विशेषणम् । 'वदनैः' इत्यत्र 'जघनैः' इत्यन्ये । मधुरस्वभावा मृदुप्रचाराः । सुकलैः प्रलापैः शोभनकलायुक्तैः प्रकृष्टवचनैः । स्तनैः कठिनैः स्पृशन्त्योऽबलाः प्रौढस्त्रियः तोयावगाहकुशला मृदुप्रचाराः सुकलैः प्रलापैरेनं दाहार्तं संहर्षयेयुः तुष्टिमुत्पादयेयुरिति संबन्धः ॥ ५९ ॥—

धारागृहे प्रगलितोदकदुर्दिनाभे
क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ ॥ ६०
गन्धोदकैः सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ
पत्राम्बुचन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये ।
जात्युत्पलप्रियककेशरपुण्डरीके
पुन्नागनागकरवीरकृतोपचारे ॥ ६१ ॥
तस्मिन् गृहे कमलरेण्वरुणे शयीत
यन्त्राहतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि ।

धारागृहे इत्यादि । प्रगलितं गलितुं प्रवृत्तं यदुदकं तेन दुर्दिनस्येव आभा यस्य तत्तथा । क्लान्तः ग्लानियुक्तः । 'आतुर' इति शेषः । सलिलेन मिश्रितोऽनिलः सलिलानिलस्तेन शीतः कुक्षिरभ्यन्तरं यस्य तत् तत्र । 'सजलाम्बुदशीतकुक्षौ' इत्यन्ये पठन्ति । तत्र सजलमेघवच्छीताभ्यन्तरप्रदेशे । गन्धोदकैः एलादिगन्धद्रव्यकषायैः । सकुसुमैः जातीकुसुमादियुतैः । अन्ये 'सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ' इत्यत्र 'पटुभिरुक्षितभूमिभागे' इति पठन्ति । तत्र एलादिकषायैः पटुभिः व्यक्तगन्धैः सिक्तो भूमिप्रदेशो यत्र । पत्रं पत्रकं, अम्बु वालकं, चन्दनं श्वेतचन्दनं । रसोऽत्र क्वाथः । कुड्यं भित्तिः । एतेषामेव कल्कक्वाथाभ्यामुपलिप्तभित्तिके । 'उपदिग्धकुड्ये' इत्यन्ये । तत्राप्येक एवार्थः । जाती प्रसिद्धा, उत्पलं नीलोत्पलं, प्रियको बीजकः, केशरः बकुलः, पुण्डरीकं श्वेतपद्मम् । पुन्नागो देववल्लभः स्वनामप्रसिद्धः, नागं नागकेशरं, करवीरोऽत्र रक्तकरवीरः, अत्रैतेषां पुष्पाणि ग्राह्याणि; तैः कृतोपचारे कृतरचनाविशेषे धारागृहे । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'मांसीतमालतृणकुङ्कुमपद्मपत्रजात्युत्पलाम्रकरवीरकृतोपकारे' इति । तमालं पत्रकं, तृणं सुगन्धितृणं, पद्मपत्रकं कमलपत्रं, जात्युत्पलं पूर्ववत्, अम्रकरवीरो रक्तकरवीरः, शेषं सममिति । तस्मिन् गृहे धारागृहे । कमलरेण्वरुणे कमलधूलीवद्रक्ताङ्गे इति धारागृहविशेषणम् । यन्त्राहतानिलविकम्पितपुष्पदाम्नि प्रकारान्तरानीतवातचालितपुष्पमालायुक्ते ॥ ६० ॥ ६१ ॥—

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानां
शीताम्भसां सकदलीहरितद्रुमाणाम्[१] ॥ ६२ ॥
उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणां
चन्द्रोदयस्य च कथाः शृणुयान्मनोज्ञाः ।
म्लानं प्रतानमनसं मनसोऽनुकूलाः
पीनस्तनोरुजघना हरिचन्दनाङ्ग्यः ॥ ६३ ॥
ता एनमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः ।
श्लिष्ट्वाऽबलाः शिथिलमेखलहारयष्ट्यः ॥ ६४

एवंविधे धारागृहे शयानः किं कुर्यादित्याह—हेमन्तेत्यादि । हेमन्तः ऋतुः, मलयान्तैः अचलशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । तेनात्र विन्ध्यवनादिपरिहारः । तेषां विशेषणत्रयमाह—शीताम्भसां शीतपानीयानाम् । सकदलीहरितमद्रुमाणां कदलीहरितवृक्षसहितानाम् । उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणां उद्भिन्नानि विकसितानि नीलनलिनानि नीलोत्पलानि अम्बुरुहाणि पुण्डरीकरक्तोत्पलादीनि तेषामाकराः तद्युक्तजलाशयाः ते उत् ऊर्ध्वप्रदेशे येषामित्यर्थः । तेषामेवम्भूतानां मनोज्ञाः कथाः शृणुयात् । चन्द्रोदयस्य चेति कथाः शृणुयादित्यर्थः । मनोज्ञा मनोनुकूलाः । एवमपि सुखमनाप्नुवन्तं कथमुपाचरेदित्याह—म्लानमित्यादि । म्लानं ग्लानियुक्तम् । प्रतानमनसं दीनमनस्कम् । पीनानि मांसलानि स्तनोरुजघनानि यासां तास्तथा । जघनं स्त्रीकट्यग्रभागः । हरिचन्दनाङ्ग्यः रक्तचन्दनानुलिप्ताः । अन्ये 'घनसारदिग्धा' इति पठन्ति । तत्र चन्दनानुलिप्ताः । ता इति अबला इत्यर्थः । एनं दाहार्तिमन्तम् । आर्द्रवसना आर्द्रवस्त्राः । स्त्रियो नार्यः । सह संविशेयुरिति दाहार्तेन सह विश्रामं कुर्युरित्यर्थः । श्लिष्ट्वा आलिङ्ग्य । अबलाः स्त्रियः । किंभूताः? शिथिलमेखलहारयष्ट्यः इति शिथिला लम्बमाना मेखला क्षुद्रसुवर्णघण्टिकायुक्तः कटिदोरकः, हारयष्टिर्मौक्तिकमाला, यासां तास्तथा । ता अबलाः मनसोऽनुकूला इत्यादि विशेषणविशिष्टाः, ग्लानं प्रतानमनसमातुरं श्लिष्ट्वा अनेनैव सह संविशेयुरिति संबन्धः । श्लिष्ट्वेत्यत्र 'श्लिष्य' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—श्लिष्य आश्लिष्य । छन्दोनुरोधेन आङ्शब्दलोपः । ॥ ६२—६४ ॥

हर्षयेयुः पुनर्नार्यः स्वगुणै रहसि स्थिताः ।
ताः शैत्याच्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययान्तरम् ॥ ६५ ॥

हर्षयेयुरित्यादि । हर्षयेयुस्तुष्टिं नयेयुः । नरमिति दाहार्तम् । नार्यस्त्रियः । कैर्हर्षयेयुः? स्वगुणैः मृदुभाषणादिभिः । रहसि स्थिता एकान्तस्थिताः । ता नार्यः । शैत्यात् 'आत्मन' इति शेषः । शमयेयुः शान्तिं नयेयुः । किं शमयेयुः? पित्तपानात्ययान्तरं पित्तपानात्ययभेदम् ॥ ६५ ॥

१ 'स्निग्धसितवसनाः' इति पाठान्तरम् ।

तृड्दाहरक्तपित्तेषु कार्योऽयं भेषजक्रमः ।
सामान्यतो विशेषं तु शृणु दाहेष्वशेषतः ॥ ६६ ॥

इमं विधिमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—तृडित्यादि । तृट् पिपासा । दाहो नानाप्रकारो वक्ष्यमाणः । अयमनन्तरोक्तः । भेषजक्रमः औषधविधिः कार्यः । तृडादिषु सामान्यतो विधिमुद्दिश्य दाहेषु विशेषविधिमाह—विशेषमित्यादि । दाहेष्विति बहुवचनं नानाप्रकारत्वेन दाहस्याभिधास्यमानत्वात् । अत एव अशेषत इत्युक्तम् । अशेषेष्वित्यर्थः ॥ ६६ ॥

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ह्यति ।
संचूष्यते दह्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ ६७ ॥
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ।
तं विलङ्घ्य विधानेन संसृष्टाहारमाचरेत् ॥ ६८ ॥

इदानीं रक्तादिदाहलक्षणं तेषामेव विशिष्टं चिकित्सितं चाह—कृत्स्नदेहानुगमित्यादि । कृत्स्नदेहानुगं सकलदेहव्याप्तम् । उद्रिक्तं प्रवृद्धम् । हिशब्द एवार्थे । संचूष्यते आकृष्यत इव वेदनाविशेषः । 'दह्यते' इत्यत्र 'उष्यते' इत्यन्ये । तत्र उष्यते दह्यते इत्यर्थः । ताम्राभस्ताम्रप्रभः । ताम्रलोचनः लोहिताक्षः । लोहगन्धशब्दोऽङ्गवदनाभ्यां संबध्यते । वह्निनेवावकीर्यते ज्वलिताङ्गारैरिवात्मानमाचितं मन्यते इति; अनेन दाहातिशयः प्रतिपादितः । तमिति रक्तदाहार्तम् । विलङ्घ्य इति विविधप्रकारं लङ्घयित्वा । विधानेन क्रमेण, संसृष्टाहारं कृततर्पणादिकर्म, आचरेदिति कुर्यात्, 'वैद्यप्रयुक्तं' इति शेषः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अप्रशाम्यति दाहे च रसैस्तृप्तस्य जाङ्गलैः ।
शाखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेत् सिराः॥६९॥

एवमप्यप्रशाम्यति दाहे किं कुर्यादित्याह—अप्रशाम्यतीत्यादि । अप्रशाम्यति दाहे जाङ्गलै रसैस्तृप्तस्य शाखाश्रया बाहुजङ्घाश्रयाः रोहिणीः लोहिताः सिरा यथान्यायं व्यधयेदिति संबन्धः; यथान्यायं सिराव्यधविधानोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिर्हितः ।

अतः परं दाहस्य पित्तज्वरेण सह समत्वं तच्चिकित्सितं चाह—पित्तज्वरसम इत्यादि ॥—

तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ॥७०॥
सबाह्याभ्यन्तरं देहं दहेद्वै मन्दचेतसः ।
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निःकृष्य चेष्टते.॥ ७१ ॥

तृष्णिरोधजे दाहे चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—तृष्णानिरोधादित्यादि । अब्धातौ पानीयधातौ । तेजः पित्तोष्मा । समुद्धतं अत्यर्थवृद्धम् । एवंविधं तेजो मन्दचेतस आतुरस्य देहं सबाह्याभ्यन्तरं वै स्फुटं दहेदित्यर्थः । स दह्यमानदेहः किं कुर्यादित्याह—जिह्वां निष्कृष्येत्यादि । जिह्वां निष्कृष्य निःसार्येत्यर्थः । चेष्टते हस्तपदादिविक्षेपणं करोति, 'दाहार्तः' इति शेषः । अन्ये जिह्वा निःसृत्य वेपते इति पठन्ति । तत्र दाहार्तस्य जिह्वा निःसृत्य कम्पते इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तत्रोपशमयेत्तेजस्त्वब्धातुं च विवर्धयेत् ।
पाययेत् काममम्भश्च शर्कराढ्यं पयोऽपि वा ७२॥
शीतमिक्षुरसं मन्थं वितरेच्चेरितं विधिम् ।

तत्रेति । तत्र तृष्णानिरोधजे दाहे । उपशमयेत् शान्ति नयेत् मधुरशीतादिभिः । तेजः पित्तोष्माणम् । अत्रान्ये 'तस्य तेजः प्रशमयेत्' इति पठन्ति । तत्र तस्येति दाहार्तस्य, शेषं समम् । अब्धातुं च विवर्धयेदिति स्वयोनिवर्धनैर्मधुरस्निग्धशीतलैः । अम्भः पानीयम् । तं तृष्णानिरोधदाहार्तम् । किम्भूतमम्भः? शर्कराढ्यं प्रभूतशर्करायुक्तम् । किमम्भ एव पाययेदित्याह—पयोऽपि वेति । शर्कराढ्यं दुग्धं वेत्यर्थः । मन्थं "शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः" इत्याद्युक्तलक्षणम् । वितरेच्चेरितं विधिमिति पित्तज्वरहरम् । केचित् वितरेच्चेतरं विधिमिति पठन्ति । तत्र पित्तज्वरोक्तादितरोऽन्यः पित्तहरो विधिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥—

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः[1] स्यात् सुदुस्तरः ७३
विधिः सद्योव्रणीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादि । असृजा रक्तेन । पूर्णकोष्ठस्य संभृतोदरस्य । सुदुस्तरः रौद्रः । विधिश्चिकित्सा । तस्येति दाहार्तस्य । लक्षणमेवेति सद्योव्रणीयोक्तमित्यर्थः । असृजेत्यत्र असृज इति षष्ठ्यन्तं केचित् पठन्ति, पूरणार्थे षष्ठीं व्याख्यानयन्ति च ॥ ७३ ॥—

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृषान्वितः॥७४॥
क्षामस्वरः क्रियाहीनो भृशं सीदति पीडितः ।
रक्तपित्तविधिस्तस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥ ७५

धातुक्षयोक्तो यो दाह इत्यादि । धातुक्षयोक्तो रक्तक्षयोक्तः। यच्चात्र रक्तक्षयोक्त इति पाठो न कृतः, तदितरधातुक्षयेऽपि दाहो भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन धातुक्षयजदाहेन, क्षामस्वरः दुर्बलस्वरः, क्रियाहीनः कायिकमानसचेष्टाहीनः, पीडितो 'दाहेन' इति शेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

क्षतजेनाश्नतश्चान्यः शोचतो वाऽप्यनेकधा ।
तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ॥ ७६ ॥
तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसंवृतम् ।
क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ ७७ ॥

असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादिना कोष्ठस्थेन रक्तेन दाहमभिधायेदानीं प्रकारान्तरेणाह—क्षतजेनाश्नतश्चान्य इत्यादि । क्षतजेन रक्तेन । अश्नतः भोजनं कुर्वतः । अन्यो 'दाह' इति शेषः । शोचतो वाऽप्यनेकधेति अनेकप्रकारं शोकं

[1] 'दाहो भवति दुःसहः' इति पाठान्तरम् ।

कुर्वतः । शोकं कुर्वतो भोजनं कुर्वतोऽपि नरस्यान्यो दाहो रक्तेन भवतीति संबन्धः । तेन दाहेन, अन्तः अभ्यन्तरं दह्यते । मूर्च्छातृष्णाप्रलापवान् 'आतुरो भवति' इति शेषः । तं आतुरम् । इष्टविषयोपेतं अभिलषितशब्दस्पर्शादिसंयुक्तम् । सुहृद्भिः मित्रैः । अभिसंवृतं समन्ततः *परिवृतम् । विधिनोक्तेन साधयेत् दाहशान्तिकरेण प्रागुक्तेन विधानेन शान्तिं नयेत् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति स चासाध्यतमो मतः ।

मर्माभिघातज इत्यादि। मर्माभिघातजः सद्यः कालान्तरे वा प्राणहरमर्माभिघातजः । यद्येवं तर्हि असाध्यत्वं प्राप्तमेव, स चासाध्यतमः स्मृत इति व्यर्थम् । नैवं, स चासाध्यतमः स्मृत इत्यस्मादेव सद्यःकालान्तरप्राणहरमर्मजो ज्ञायत इत्यदोषः । 'स चासाध्यतमः स्मृतः' इत्यत्रान्ये 'सोऽसाध्यः सप्तमो मत' इति पठन्ति । अत एव च दाहगणनां कुर्वन्ति—त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मेत्यादिः प्रथमो दाहः, कृत्स्नदेहानुगं पित्तमित्यादिर्द्वितीयः, तृष्णानिरोधादित्यादिस्तृतीयः, असृजा पूर्णकोष्ठस्येत्यादिश्चतुर्थः, धातुक्षयोक्त इत्यादिः पञ्चमः, क्षतजेनाश्नतश्चान्यः शोचतो वापीत्यादिः षष्ठः, सप्तमश्च मर्माभिघातजः ॥—

सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिषु ॥७८॥

अवस्थायां सर्वेषामपि दाहानां वर्जनमाह—सर्व एव च वर्ज्याः स्युरित्यादि । सर्व एव 'दाहा' इति शेषः ॥ ७८ ॥

एवंविधो भवेद्यस्तु मदिरामयपीडितः ।
प्रशान्तोपद्रवे चापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥ ७९ ॥

दाहानां पुनरावृत्तिनिषेधाय विधानमाह—एवंविधो भवेदित्यादि । प्रशान्तोपद्रवे निवृत्ततृष्णादिके 'आतुरे' इति शेषः । शोधनं विरेचनं, पित्तहरत्वात् । प्राप्तं यथादोषप्रत्यनीकम् । आचरेत् कुर्यात् 'वैद्य' इति शेषः । (अन्ये शोधनशब्देन वमनमपि कथयन्ति । तद्वमनं दाहकारि पित्ते कफस्थानगे कार्यम् ।) अन्ये प्रशान्तोपद्रवश्चापीति पठन्ति । तत्र एवंविध आतुरः शोधनमाचरेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ ७९ ॥

सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेर-
सौवर्चलान्यर्धजलप्लुतानि ।
मद्यानि हृद्यान्यथ गन्धवन्ति
पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ ८० ॥

यथा पीयमानं मद्यं तृष्णाकरं न भवति तथाह—सजीरकाण्यार्द्रकेत्यादि । सजीरकाणि जीरकसहितानि । आर्द्रकं प्रसिद्धं, शृङ्गवेरं शुण्ठी । आर्द्रकस्यादौ सहशब्दो बोद्धव्यः । तेन आर्द्रकशृङ्गवेरसौवर्चलानीति मद्यानीत्यस्य विशेषणम् । अर्धजलप्लुतानि अर्धपानीयमिश्रितानि । हृद्यानि मनःप्रियाणि । गन्धवन्ति प्रशस्तगन्धानि । एवंविधानि मद्यानि पीतानि सन्ति सद्यः तृष्णां शमयन्तीति पिण्डार्थः ॥ ८० ॥

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः
स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।
पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्
मनोनुविघ्नं च मदं न याति ॥ ८१ ॥

किम्भूतः सन्मद्यपः किंभूतां सुरां पिबन् पानजरोगान् मनोविघातकं च मदं न प्राप्नोतीत्याह—जलप्लुत इत्यादि । जलप्लुतः जलार्द्रगात्रः, चन्दनभूषिताङ्गः चन्दनानुलिप्तशरीरः । स्रग्वी पुष्पमालायुक्तः । सभक्तां भक्तेन सहिताम् । पिशितोपदंशां मांसभक्षणसहिताम् । रोगान् पानजानित्यर्थः । मनोऽनुविघ्नं च मदं न याति मनोविघातकं मदं न प्राप्नोति । एतेन इतरौ मदौ नाधिगच्छेदित्युक्तम् । अन्ये 'मनोमतिघ्नं च मदं न याति' इति पठन्ति । तत्र मनोबुद्धिप्रमोहलक्षणं मदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पानात्ययप्रतिषेधानन्तरं मद्यहेतुजन्यत्वात्तृष्णाप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति ।
पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ ३ ॥

तृष्णारोगस्वरूपकथनाय यादृशस्तृष्णार्दितो भवति तादृशमाह—सततं य इत्यादि । नाधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

संक्षोभशोकश्रममद्यपाना-
द्रुक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपयोगात् ।
धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्यतापात्
पित्तं च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ॥ ४ ॥
स्रोतांसि संदूषयतः समेतौ
यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि ।
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
जायेत तृष्णा प्रबला ततस्तु ॥ ५ ॥

तृष्णाया हेतुसंप्राप्ती आह—संक्षोभशोकश्रमेत्यादि । संक्षोभोऽत्यर्थचलनम् । श्रम आयासजः खेदः । समेतौ मिलितौ । अम्बुवाहीनि स्रोतांसि जिह्वागलतालुक्लोमजानि रसवाहिन्यश्च धमन्यः । प्रबला अतिबला अतिशयेन बलयुक्ता तृष्णा । संक्षोभेत्यादिकः सूर्यतापान्तो हेतुः; पित्तं च वातश्च

१ 'कषाययोगात्' इति पाठान्तरम् ।

भृशमित्यादिका जायेत तृष्णातिबला ततस्त्वित्यन्ता संप्राप्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथाऽन्याऽऽमसमुद्भवा च ।
स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा तु
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ ६ ॥

तृष्णासंख्यामाह—तिस्र इत्यादि । तिस्र इति वातपित्तकफैः । यद्यपि कफस्य स्तैमित्यात्तृष्णाजनकत्वं न संभवति तथाऽपि वृद्धः श्लेष्मा यदा वातं पित्तेन सह आवृणोति तदा ताभ्यां संशोष्यमाणस्तृष्णां जनयति । ता इति तृष्णाः । क्षतजा व्रणनिमित्ता । चतुर्थीति चतुर्थग्रहणात् आद्यानां तिसृणां तृष्णानां सुखसाध्यत्वं रसक्षयामसमुद्भवयोः दुःसाध्यत्वं च बोधयति । क्षयात् रसक्षयात्, अन्या आमसमुद्भवा चेति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्या अपरा । आमसमुद्भवा अजीर्णजा । भक्तनिमित्तजा चेति स्निग्धादिभोजननिमित्ता । यद्यपि तन्त्रान्तरे पञ्चैव तृष्णा निर्दिष्टास्तथाऽप्यत्र निदानभेदेन चिकित्साभेदात् सप्त निर्दिष्टाः । या च स्वभावजा तस्या अत्रानधिकारः, पीडितस्य चिकित्सितविषयत्वात्; या च बुभुक्षाप्रभवा सा ज्वराधिकारे सम्यग्लङ्घनलक्षणत्वेनोक्ता तस्या अप्यनधिकारत्वेनागणनं; या च पित्तज्वरलिङ्गत्वेन कथिता सा पैत्तिकायामवरुद्धा; या च पानजा सा क्षयजायामवरुद्धेति; अतो न संख्यातिरेकः । निबोध जानीहि । अनुपूर्वशः यथाक्रमेण । केचित् 'लिङ्गानि तासां शृणु सौषधानि' इति पठन्ति ॥ ६ ॥

ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः[1]
संतापमोहभ्रमविप्रलापाः ।
पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासा-
मुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ॥ ७ ॥

तृष्णायाः पूर्वरूपमाह—ताल्वोष्ठकण्ठास्येत्यादि । विशोषदाहा इति ताल्वादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । विशोषो विशेषेण शोषः । सन्तापो घर्मादिभिरिव । मोहः वैचित्त्यम् । विप्रलापः विविधप्रकारेण भाषणम् । तासां तृष्णानाम् । उत्पत्तिकालेषु विशेषतस्त्विति तानि पूर्वरूपाणि अतिशयेनोत्पत्तिकालेषु संभवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शुष्कास्यता मारुतसंभवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि[2] ।
स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ८ ॥

वातजतृष्णालक्षणमाह—शुष्कास्यता मारुतसंभवायामित्यादि । शुष्कास्यता मुखशोषः । शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि चेत्यर्थः । स्रोतोनिरोधः कर्णस्रोतोनिरोधः । विरसं विकृतरसम् । एति प्राप्नोति । केचित् शुष्कास्यतेत्यत्र क्षामास्यतेति पठित्वा वक्त्रं चर्वयितुं वा असामर्थ्यमिति व्याख्यानयन्ति । 'शङ्खशिरःसु' इत्यत्र 'शङ्खशिरोगलेषु' इति केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

मूर्च्छाप्रलापारुचिवक्त्रशोषाः
पीतेक्षणत्वं प्रततश्च दाहः ।
शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनं च ॥ ९ ॥

पित्तजतृष्णालक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः । पीतेक्षणत्वं पीतनेत्रता । प्रततः सन्ततः । शीताभिकाङ्क्षा शीतेच्छा । परिधूपनं धूमोद्गमनमिव ॥ ९ ॥

कफावृताभ्यामनिलानलाभ्यां
कफोऽपि शुष्कः प्रकरोति तृष्णाम् ।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च
तयाऽर्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥ १० ॥
कण्ठोपलेपो मुखपिच्छिलत्वं
शीतज्वरश्छर्दिररोचकश्च ।
कफात्मिकायां गुरुगात्रता च
शाखासु शोफस्त्वविपाक एव ।
एतानि रूपाणि भवन्ति तस्यां
तयाऽर्दितः काङ्क्षति नाति चाम्भः ॥ ११ ॥

कफजतृष्णालक्षणमाह—कफावृताभ्यामित्यादि । अनिलानलाभ्यां वातपित्ताभ्याम् । गुरुत्वमुदरे बोद्धव्यम् । तयाऽर्दितः कफतृष्णया पीडितः । कण्ठोपलेपः कण्ठे मलवृद्धिः । मुखपिच्छिलत्वं श्लेष्मणा लिप्तमुखत्वम् । शीतज्वरः शीतपूर्वो ज्वरः । गुरुगात्रता हस्तपादशिरोगुरुत्वम् । शाखासु बाहुपादेषु । शोफः श्वयथुः । अविपाक आहारस्यापचनम् । नातिकाङ्क्षति नात्यभिलषतीत्यर्थः । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति—'बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा च' इति; शेषं निद्रेत्यादिसमम् ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
तयाऽभिभूतस्य निशादिनानि
गच्छन्ति दुःखं पिबतोऽपि तोयम् ॥ १२ ॥

क्षतजतृष्णालक्षणमाह—क्षतस्येत्यादि । क्षतस्य व्रणिनः पुरुषस्य या तृष्णा भवेत् सा चतुर्थी क्षतजा । तया च पीडितस्य बहुशस्तोयं पिबतोऽपि निशादिनानि दुःखं गच्छन्तीति संबन्धः ॥ १२ ॥

रसक्षयाद्या क्षयजा मता सा
तयाऽर्दितः शुष्यति दह्यते च ।

१ '°वितोददाहाः' इति पाठान्तरम् । २ 'वितोदो सूच्यादिभिरिव विविधवेदनाः' इति पाठान्तरम् ।

१ 'रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः' इति पाठान्तरम् ।

अत्यर्थमाकाङ्क्षति चापि तोयं
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥ १३ ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।

रसक्षयाच्च क्षयजेत्यादि । मता कथिता । आकाङ्क्षत्यभिलषति । तां सन्निपातादिति केचिदाहुरिति रात्र्यह्नोः षड्कालेऽप्यत्यर्थं पानीयपानेनापि तदनुपशमात् । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् । रसक्षयोक्तानि लक्षणानि 'रसक्षये हृत्पीडा कम्पः' इत्यादीनि । रसक्षयोत्थानीति केचित् पठन्ति । तस्यां क्षयजतृष्णायाम् । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ १३ ॥—

त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता ॥ १४ ॥

आमजतृष्णालक्षणमाह—त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा दोषत्रयलिङ्गयुक्ता, अजीर्णतो दोषत्रयकोपात् । निष्ठीवनं थुगथुगिका । सादोऽङ्गग्लानिः ॥ १४ ॥

स्निग्धं तथाऽम्लं लवणं च भुक्तं
गुर्वन्नमेवाशु तृषं करोति ।

भक्तजतृष्णालक्षणमाह—स्निग्धं तथाऽम्लमित्यादि । तृषं तृष्णाम् । एषा कफात्, वातपित्ते तु सर्वास्वपि कारणे ॥—

क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्तं
विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु ॥ १५ ॥

इदानीमवस्थायां सर्वासां वर्जनमाह—क्षीणं विचित्तमित्यादि । विचित्तं नष्टमनस्कम् । तृषार्तं तृष्णापीडितं मनुष्यम् ॥ १५ ॥

तृष्णाभिवृद्धावुदरे च पूर्णे
तं वामयेन्मागधिकोदकेन ।
विलोभनं चात्र हितं विधेयं
स्याद्दाडिमाम्रातकमातुलुङ्गैः ॥ १६ ॥

इदानीं चिकित्सावसरः—तृष्णाभिवृद्धावित्यादि । वामयेत् छर्दयेत्, परं क्षयजां विहाय, तत्र हि क्षीणधातुत्वाद्वमनमनुचितम् । तथा च तन्त्रान्तरम्,—"उल्लेखनं तु तृष्णासु क्षयादन्यत्र युज्यते"—इति । मागधिकोदकेन पिप्पलीशृतजलेन । विलोभनं विशिष्टो लोभः । कैर्विलोभनं विधेयं स्यादित्याह—दाडिमाम्रातकेत्यादि । एतेन तल्लालास्रावाय तस्य पुरतो दाडिमाद्यम्लफलमन्यः खादेदित्युक्तं, अन्ये नानाप्रकाराभिः कथाभिरपि विलोभनमिच्छन्ति । केचिद्विलोभनमित्यत्र विलङ्घनमिति पठन्ति । विलङ्घनं लघुभोजनं; नतु लङ्घनं, तस्य पित्तकरत्वादिति च व्याख्यानयन्ति ॥ १६ ॥

तिस्रः प्रयोगैरिह सन्निवार्या
दीतैश्च सम्यक्प्रसवीर्यजातैः ।
गण्डूषमम्लैर्विरसे च वक्त्रे
कुर्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णैः ॥ १७ ॥

तिस्रः वातपित्तकफजास्तृष्णाः, सन्निवार्या वारणीयाः । प्रयोगैर्वक्ष्यमाणैः । सम्यक्प्रसवीर्यजातैरिति संपूर्णरसवीर्यैरित्यर्थः । गण्डूषमम्लैरित्यादि अम्लैः मद्यारनालमातुलुङ्गादिभिः । विरसे चेति चकार आमलकस्य चूर्णैरित्यत्र द्रष्टव्यः । तेन न केवलमम्लैर्गण्डूषं कुर्यात् आमलकस्य चूर्णैरपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सुवर्णरूप्यादिभिरग्नितप्तैः
र्लोष्टैः कृतं वा सिकतादिभिर्वा ।
जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां
सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा ॥ १८ ॥

सुवर्णरूप्यादिभिरित्यादि । सुवर्णादिभिर्द्रव्यैः सिकतादिभिर्वा अग्नितप्तैः कृतं संस्कृतं जलं सुखोष्णं पीतं सत् तृष्णां शमयेत्, तदेव वा हिमीकृतं शर्करामधुयुक्तं पीतं सत् तृष्णां शमयेदिति पिण्डार्थः ॥ १८ ॥

पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा य उक्ता-
स्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा ।
पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽचिरेण
तृषो विमुच्येत हि वातजायाः ॥ १९ ॥

सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीं विशिष्टचिकित्सितमाह—पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा इत्यादि । पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा ये उक्ताः पञ्च पञ्चमूलानि । प्रथमे गणे विदारिगन्धादौ ॥ १९ ॥

पित्तघ्नवर्गेण कृतः कषायः
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः ।
पीतस्तृषां पित्तकृतां निहन्ति
क्षीरं शृतं वाऽप्यथ जीवनीयैः ॥ २० ॥

पित्तजतृष्णाचिकित्सितमाह—पित्तघ्नवर्गेणेत्यादि । पित्तघ्नवर्गैः उत्पलसारिवादिकाकोल्यादिभिः । कृतः संस्कृतः । जीवनीयैः काकोल्यादिभिः ॥ २० ॥

बिल्वाढकीकन्यसपञ्चमूली-
दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।
हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र
तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ २१ ॥

कफजतृष्णाचिकित्सितमाह— बिल्वाढकीकण्टकपञ्चमूलीत्यादि । कन्यसपञ्चमूली लघुपञ्चमूलम् । अत्र कफजतृष्णायाम् । निम्बप्रसवोदकेन निम्बपल्लवोदकेन । केचित् 'बिल्वाढकीकण्टकपञ्चमूलीदर्भेषु' इति पठन्ति । कण्टकपञ्चमूलं करमर्दकत्रिकण्टकेत्यादिनोक्तम् । अपरे 'बिल्वाढकीकण्टकपञ्चकोलदर्भेषु' इति पठन्ति । तं च पाठं कार्त्तिककुण्डो नेच्छति, सर्वतृष्णासु पित्तसद्भावात् पञ्चकोलस्यानुचितत्वात् ॥ २१ ॥

सर्वासु तृष्णास्वथवापि पैत्तं
कुर्याद्विधिं तेन हि ता न सन्ति ।

इदानीं सर्वतृष्णासु पित्तघ्नो विधिः कार्य इति दर्शयन्नाह—सर्वासु तृष्णास्वथवेत्यादि । पैत्तं विधिं वक्ष्यमाणं मधुरशीतादिभिः पानालेपनपरिषेकादिकम् । तेन पैत्तेन विधिना, हि यस्मात्, तास्तृष्णा न सन्ति न संभवन्ति ॥—

पर्यागतोडुम्बरजो रसस्तु
सशर्करस्तत्क्वथितोदकं वा ॥ २२ ॥
वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवादेः
पातव्यमम्भः शिशिरं तृषार्तैः ।

अपरमपि सर्वतृष्णासु विधिमाह—पर्यागतोडुम्बरज इत्यादि । पर्यागतोडुम्बरजो रस इति पक्वोडुम्बरस्वरसः । तत्क्वथितोदकं पक्वोडुम्बरक्वथितजलम् । सिद्धस्य क्वाथपानपरिभाषया । शिशिरं शीतलम् ॥ २२ ॥—

कशेरुशृङ्गाटकपद्ममोच-
बिसेक्षुसिद्धं क्षतजां निहन्ति ॥ २३ ॥

क्षतजतृष्णाचिकित्सितमाह—कशेरुशृङ्गाटकेत्यादि । मोचा कदलीपुष्पम् । बिसं पद्ममूलम् । सिद्धमित्यत्र 'तोयं' इति शेषः ॥ २३ ॥

लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानि
दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेत्तु ।
तदुत्तमं तोयमुदारगन्धि
सितायुतं क्षौद्रयुतं वदन्ति ॥ २४ ॥

इदानीं क्षतजतृष्णायां योगान्तरमाह—लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानीत्यादि । एतानि लाजोत्पलादीनि दत्त्वा तोयं जलं प्रवाते निशि वासयेत्, ततश्च तदुदकमुदारगन्धि सुगन्धिपुष्पाधिवासितं सिताक्षौद्रयुतं क्षतजतृष्णायामुत्तमं वदन्ति ॥ २४ ॥

द्राक्षाप्रगाढं च हिताय वैद्य-
स्तृष्णार्दितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः ।

तदुदकं यथा प्रयुज्यते तदाह—द्राक्षाप्रगाढमित्यादि । केचिदनन्तरोक्तं कशेरुशृङ्गाटकेत्यादिकं तथा लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानीत्यादिकं चैकत्र कृत्वाऽन्यथा पठन्ति, ते च कसेर्वादिसिद्धे तोये लाजोत्पलादीनि दत्त्वा निशि वासयेदिति योजयन्ति; ते च कसेर्वादिकं कुर्यात् कषायाणि यथेरिताभीति पर्यन्तं सामान्यतृष्णाचिकित्सितमिति मन्यन्ते, स च पाठोऽभावान्न दर्शितः ॥—

ससारिवादौ तृणपञ्चमूले
तथोत्पलादौ मधुरे गणे च ॥ २५ ॥
कुर्यात्कषायं च यथेरितेन

क्षतजतृष्णायामपराण्यपि योगान्तराण्याह—ससारिवादौ तृणपञ्चमूले इत्यादि । ससारिवादौ सारिवादिगणसहिते । एतद्विशेषणं तृणपञ्चमूलोत्पलादीनाम् । तृणपञ्चमूले कुशकाशनलदर्भेत्यादिके । उत्पलादौ उत्पलेत्यादिके । प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः । यथेरितेनेति पूर्वोक्तविधानेन । एतेन लाजोत्पलादि दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं शर्करादिप्रक्षेपश्च लभ्यते ।' यथेरितेनत्यत्र केचित् यथैतदुक्तमिति पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः ॥ २५ ॥—

मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ।
राजादनक्षीरिकपीतनेषु
षट् पानकान्यत्र हितानि च स्युः ॥ २६ ॥

क्षतजतृष्णायां षट्पानकान्याह—मधूकपुष्पादिष्वित्यादि । मधूकपुष्पादिषु मधूकशोभाञ्जनकोविदारप्रियङ्गुपुष्पेषु चतुर्षु रक्तपित्तघ्नपठितेषु; अन्ये मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरेषु चतुर्षु रक्तपित्तघ्नपठितेष्विति वदन्ति । राजादनस्त्वारः, अन्ये क्षीरिकामाहुः । क्षीरिकपीतनः आर्द्रशिरीषः, अन्ये क्षीरीति द्रव्यान्तरमिच्छन्ति; तथा सति सप्तद्रव्यत्वेन संख्यातिरेकः स्यात् । पानकानि कषायाणि । अत्रापि यथेरितेनेति योज्यं; तेन लाजोत्पलादि दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं शर्करादिप्रक्षेपश्च गृह्यते । अत्र क्षतजतृष्णायाम् । केचित् ससारिवादावित्यादिना क्षीरिकपीतनेष्विति पर्यन्तेन षट्पानकानि वदन्ति; तन्न, सारिवादेस्तृणपञ्चमूलादीनां विशेषणत्वेनोक्तत्वात् पञ्च पानकानि स्युः । अपरे तु कसेर्वादिमारभ्य पानकानीच्छन्ति; तदपि न, तस्य पृथग्दर्शितत्वात् ॥ २६ ॥

सतुण्डिकेराण्यथवा पिबेत्तु
पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि ।

क्षतजतृष्णायामपरयोगान्तरमाह—सतुण्डिकेराण्यथ वेत्यादि । तुण्डिकेरी वनकार्पासी । कार्पाससमुद्भवानि कार्पासफलानि । एतेन वनग्राम्यकार्पासीफलानि पिष्टानि पातव्यानि। कार्त्तिककुण्डस्तु सर्वासु तृष्णास्वथवेत्यादिकं कार्पाससमुद्भवानीत्यन्तं सर्वासु तृष्णासु चिकित्सितं मन्यते ॥—

क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥ २७ ॥

क्षतजतृष्णायामपरमपि चिकित्साविशेषमाह—क्षतोद्भवामित्यादि । रुग्विनिवारणेन क्षतोद्भवरुगपनयनेन । रसाना मांसरसानाम् । असृज इति एणादिशोणितस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ।

क्षयजायास्तृष्णायाश्चिकित्सितमाह—क्षयोत्थितां क्षीरघृतमित्यादि । क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्धृतं घृतं क्षीरमिश्रितं घृतं वा । मांसोदकं मांसस्याच्छो भागः सौराबाख्यः । मधुकोदकं यष्टीमधुकोदकम् । केचिदत्र माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याख्यानयन्ति ॥—

आमोद्भवां बिल्ववचायुतैस्तु
जयेत्कषायैरथ दीपनीयैः ॥ २८ ॥
आम्रातभल्लातबलायुतानि
पिबेत्कषायाण्यथ दीपनानि ।

आमजायाश्चिकित्सामाह—आमोद्भवामित्यादि । दीपनीयैः पिप्पल्यादिद्रव्यकृतैः । आम्रातेत्यादि आम्रातकादियुतानि दीपनानि कषायाणि आमजतृष्णायां पिबेदित्यर्थः ॥ २८ ॥—

गुर्वन्नजातां वमनैर्जयेच्च
क्षयादृते सर्वकृतां च तृष्णाम् ॥ २९ ॥

भक्तकृततृष्णाचिकित्सामाह—गुर्वन्नजातामित्यादि । गुर्वन्नजातां तृष्णां वमनैर्जयेदित्यर्थः । किं गुर्वन्नजातामेव वमनैर्जयेदुतान्यामपीत्याह—क्षयादित्यादि, क्षयादृते इति क्षयजां विहाय, सर्वदोषारब्धां तृष्णामपि वमनैर्जयेदिति पिण्डार्थः। क्षयजाऽपि सर्वदोषारब्धा तस्यां क्षीणधातुत्वाद्वमनं न कार्यमिति द्योतनार्थं क्षयादृते इति पठितम् । सर्वकृतां आमजामित्यर्थः, तस्या अपि दोषत्रयोत्पन्नत्वात् । अन्ये तु 'क्षयादृते सर्वकृताश्च तृष्णा' इति पठन्ति । क्षयजां विहाय अन्याः सर्वा अपि तृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ २९ ॥

श्रमोद्भवां मांसरसो निहन्ति
गुडोदकं वाऽप्यथवाऽपि मन्थः ।

तृष्णाप्रसङ्गेन श्रमादिजातानामपि तृष्णानां प्रतीकारमाह—श्रमोद्भवामित्यादि । श्रमजतृष्णा यदा वातोल्बणा भवति तदा तां मांसरसो निहन्ति, यदा पित्तोल्बणा तदा मन्थ इति तात्पर्यार्थः ॥—

भक्तोपरोधात्तृषितो यवागू-
मुष्णां पिबेन्मन्थमथो हिमं च ॥ ३० ॥

भक्तोपरोधादित्यादि । भक्तोपरोधादाहारनिषेधात् । उष्णां यवागूं वातोत्कटायां, हिमं मन्थं च पित्तोत्कटायां पिबेदिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३० ॥

या स्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णा
तत्रोष्णमम्भः प्रपिबेन्मनुष्यः ।

या स्नेहपीतस्य भवेदित्यादि । यद्यपि स्नेहपीतस्य चेत्तृष्णा पिबेदित्यादिनैव स्नेहजतृष्णाचिकित्सितं प्रागुक्तं तथाऽपि प्रकरणस्य दार्ढ्यार्थं पुनरुक्तम् ॥—

मद्योद्भवामर्धजलं निहन्ति
मद्यं तृषां याऽपि हि मद्यपस्य ॥ ३१ ॥

मद्योद्भवामर्धजलमित्यादि । यद्यपि मदात्ययप्रस्तावे मद्यजतृष्णाचिकित्सितमुक्तं तथाऽप्यधिकरणवशात् पुनरुक्तमतो न दोषः ॥ ३१ ॥

उष्णोद्भवां हन्ति जलं सुशीतं
सशर्करं सेक्षुरसं तथाऽम्भः ।

तृष्णोद्भवामित्यादि । उष्णोद्भवामिति ह्यग्रीगकर्षितस्य पुरुषस्योत्तरकालोत्पन्नामित्यर्थः । सशर्करं सुशीतं पानीयं तथा इक्षुरससहितं च पानीयं तृष्णोद्भवां तृष्णां हन्तीति पिण्डार्थः। कार्तिककुण्डस्तु श्रमोद्भवां मांसरसो निहन्तीत्यारभ्य तृष्णोद्भवां हन्ति जलं सुशीतलं सशर्करं सेक्षुरसं तथाऽम्भः इति यावन्न पठति; अस्माभिस्तु श्रीजेज्जटेन पठितत्वात् पठितः ॥—

स्वैः स्वैः कषायैर्वमनानि तासां
तथा ज्वरोक्तानि च पाचनानि ॥ ३२ ॥

पूर्वं तृष्णासु वमनान्युक्तानि, तानि च यैर्द्रव्यैः क्रियन्ते तान्याह—स्वैः स्वैरित्यादि । स्वैः स्वैः कषायैरात्मीयैरात्मीयैः क्वाथैः । एतेनैतदुक्तं—यासु छर्दिषु शमनाय ये कषाया उक्तास्तैरेव वमनानि तासु योज्यानि । तथा ज्वरोक्तानि पाचनानि च कार्याणि ॥ ३२ ॥

लेपावगाहौ परिषेचनानि
कुर्यात्तथा शीतगृहाणि चापि ।
संशोधनं क्षीररसौ घृतानि
सर्वासु लेहान्मधुरान् हिमांश्च ॥ ३३ ॥

सर्वतृष्णासु पित्तहरो विधिः कार्य इति यत् प्रागुक्तं तमेव पित्तहरविधिमाह—लेपावगाहावित्यादि । संशोधनं विरेचनं, पित्तहरत्वात् ॥ ३३ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रान्तर्गते कायचिकित्सातन्त्रे तृष्णाप्रतिषेधो नाम अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

तृष्णाप्रतिषेधानन्तरं तृष्णोपचारतुल्यत्वात्तृष्णाप्रतिषेधे छर्देरुपादानाच्च छर्दिप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ ३
श्रमात् क्षयात्तथोद्वेगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ॥ ४ ॥
अत्यन्तामपरीतस्य छर्देर्वै संभवो ध्रुवम् ।
(बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ॥ ५॥)

छर्देर्हेतुमाह—अतिद्रवैरित्यादि । एवंभूतस्य पुरुषस्य अतिद्रवादिभिः कारणैश्छर्देः संभव उत्पत्तिर्भवेदिति संबन्धः । अहृद्यैः अप्रियैः । उद्वेगः उद्वेजनम् । आपन्नसत्त्वाया गर्भिण्याः । अतिद्रुतं अतिशीघ्रं भोजनं कुर्वतः । अत्यन्तामपरीतस्य अत्यर्थमामवेष्टितस्य । केचित् 'अत्यन्तामपरीतस्य' इत्यत्र 'बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैः' इति पठन्ति; पूयामेध्यादिदर्शनगन्धास्वादैर्घृणाकरैरिति च व्याख्यानयन्ति ॥ ३—५ ॥

छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्राद्विनिश्चरन् ॥ ६ ॥

छर्दिनिरुक्तिमाह—छादयन्नाननमित्यादि । छादयन् पूरयन्, आननं वक्त्रं, प्रवृत्तेराभिमुख्येनावस्थितत्वं वेगः, अर्दयन् दुःखयन्, अङ्गभञ्जनैः अङ्गव्यथाभिः, वक्त्राद्विनिश्चरन् वक्त्राद्विनिर्गच्छन्, वेगैः कृत्वा मुखं पूरयन् अङ्गव्यथाभिश्च पीडयन् वक्त्रात् निर्गच्छन् दोषः छर्दिरिति निरुच्यत इति संबन्धः । केचित् 'वक्त्राद्विनिश्चरन्' इत्यत्र 'वक्त्रं प्रधावितः' इति पठित्वा मुखं गत इति व्याख्यानयन्ति ॥ ६ ॥

दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसङ्गतः ।
ऊर्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेवनात् ॥ ७ ॥

छर्दिसंप्राप्तिमाह—दोषानुदीरयन्नित्यादि । व्यानसङ्गतः व्यानेन सह एकीभूत उदानः, विरुद्धाहारसेवनात् विरुद्धानामाहाराणां सेवनात्, वृद्धान् प्रकुपितान् दोषानुदीरयन् भृशमूर्ध्वमागच्छतीति संबन्धः । केचित् 'ईरयन् श्लेष्मपित्ते तु उदानो व्यानसंगतः । उर्ध्वमागच्छति रसो विरुद्धाहारसेविनाम्' इति पठन्ति; तं च कार्तिककुण्डो नेच्छति, यतो 'दोषो वक्त्रं प्रधावित' इत्यनेन गतार्थं, तथा रससहितस्य च दोषगमनं रसदोषजत्वेन छर्द्याः पठितत्वेन सिद्धम् ॥ ७ ॥

प्रसेको हृदयोत्क्लेशो भक्तस्यानभिनन्दनम् ।
पूर्वरूपं मतं छर्द्या

केचित् पूर्वरूपं न पठन्ति, युक्तं च पठितुं; समानतन्त्रपठितत्वात् ॥—

यथास्वं च विभावयेत् ॥ ८ ॥

पूर्वरूपानन्तरं प्रव्यक्ततया रूपता भवति, तल्लक्षणान्याह—यथास्वं च विभावयेदिति । पूर्वरूपं यथात्मीयं प्रव्यक्तं रूपावस्थायां विभावयेत् (विशेषेण प्रसेकस्य कषायाम्लमधुररसत्वेन भावयेत्) जानीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रच्छर्दयेत् फेनिलमल्पमल्पं
शूलार्दितोऽभ्यर्दितपार्श्वपृष्ठः ।
श्रान्तः सघोषं बहुशः कषायं
जीर्णेऽधिकं साऽनिलजा वमिस्तु ॥ ९ ॥

वातजच्छर्दिलक्षणमाह—प्रच्छर्दयेदित्यादि । अभ्यर्दितपार्श्वपृष्ठः पीडितपार्श्वपृष्ठः । सघोषं सशब्दम् । एवम्भूतः पुरुषः यत्र रोगे एवंविधं छर्दयेत् जीर्णे चाधिकं छर्दयेत् सा वमिरनिलजा ज्ञेयेति संबन्धः । केचिदमुमन्यथा पठन्ति, स चाभाषाश्च दर्शितः ॥ ९ ॥

योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः
पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा ।
सदाहचोषज्वरवक्त्रशोष-
मूर्च्छान्वितः पित्तनिमित्तजा सा ॥ १० ॥

पित्तजच्छर्दिलक्षणमाह—योऽम्लमित्यादि । भृशमम्लं कटुकं वा यो वमेत् । सदाहशब्दश्चोषज्वराभ्यां संबध्यते; चोष आचूष्यत इव वेदना ॥ १० ॥

यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं
शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धम् ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तो
वमेद्वमी सा कफकोपजा स्यात् ॥ ११ ॥

कफजवमिलक्षणमाह—यो हृष्टरोमेत्यादि । हृष्टरोमा हृषितलोमाश्च । प्रभूतं बहु । सान्द्रं घनं, कफानुविद्धं कफमिश्रम् । अभक्तरुक् अन्नारुचिः । सादः अङ्गग्लानिः ॥ ११ ॥

सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां
सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ।

सान्निपातिकवमिलक्षणमाह—सर्वाणीत्यादि । सर्वाणि रूपाणि वातजादिसमस्तच्छर्दिरूपाणि । यद्यपि तन्त्रान्तरे सन्निपाताख्यच्छर्दिलक्षणमुक्तं, तथाऽप्यत्र क्षीणस्येत्यादिना वक्ष्यमाणेन सा सूचिता ॥—

बीभत्सजा दौहृदजाऽऽमजा च
सात्म्यप्रकोपात् कृमिजा च या हि ॥
सा पञ्चमी तां च विभावयेत्तु
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ १२ ॥

इदानीं कारणभेदादनेकप्रकारामपि पञ्चमीमेकामेव निर्दिशन्नाह—बीभत्सजेत्यादि । बिभत्सजा विष्टाशुचिपूयमेध्यादिकाद्घृणाकराज्जाता । दौहृदजा दौहृदविमाननाज्जाता, अन्ये दौहृदजां गर्भनिमित्तामाहुः । आमजा विसूच्यादिजाता । सात्म्यप्रकोपात् अकस्मात् सात्म्यत्यागात् । कृमिभिः कृता कृमिजा सा पञ्चमी, तां च दोषोच्छ्रयेणैव विभावयेत् ॥१२॥

शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः ।
कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १३ ॥

इदानीं कृमिजाया विशिष्टलिङ्गमाह—शूलहृल्लासबहुलेत्यादि । हृल्लासः थुत्करणम् ॥ १३ ॥

क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां सासृक्पूयां सचन्द्रिकाम् ।
छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुम् ॥ १४

इदानीं सर्वासामेव च वमीनामवस्थयामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादि । नारभेतेति पदं क्षीणस्येत्यादिभिः प्रत्येकं योजनीयम् । तेन क्षीणस्य छर्दिं नारभेत, तथा उपद्रवैर्युक्तां नारभेत, तथा सासृक्पूयां नारभेतेत्यादि द्रष्टव्यम् । प्रसक्तां निरन्तरप्रवृत्ताम् ॥ १४ ॥

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तासु ॥ १५ ॥

इदानीं सामान्येन सर्वासामपि वमीनां चिकित्सामाह—आमाशयोत्क्लेशभवा इत्यादि । आमाशयमुत्क्लिश्य दोषैः जन्यन्त इति तात्पर्यार्थः । हितं लङ्घनं 'बलिन' इति वाक्यशेषः । तासु छर्दिषु ॥ १५ ॥

वमीषु बहुदोषासु छर्दनं हितमुच्यते ।
विरेचनं वा कुर्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ॥ १६ ॥

वमीषु बहुदोषास्वित्यादि । बहुदोषास्विति प्रबलकफासु, अन्यथा सान्निपातिक्यामेव वमनं प्राप्नुयात्, ततश्च बहुवचनं घटते । यथादोषोच्छ्रयमिति दोषोच्छ्रयं दोषाधिक्यमवेक्ष्य॥१६

संसर्गाश्चानुपूर्वेण यथास्वं भेषजायुतान् ।

शोधनानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—संसर्गाश्चानुपूर्वेणेत्यादि । संसर्गोऽन्नसंसर्गः पेयादिः, तर्पणादिकमन्ये, अनुपूर्वेण 'पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं' इत्यादिक्रमेण । यथास्वं भेषजायुतानिति वातादेर्यदात्मीयं प्रत्यनीकमौषधं तेन आयुतान् इषद्युतानित्यर्थः ॥—

लघूनि परिशुष्काणि सात्म्यान्यन्नानि चाचरेत् १७

अन्नसंसर्जनानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—लघूनीत्यादि । लघूनि मात्रास्वभावाभ्यां लघूनि । परिशुष्काणि शष्कुल्यादीनि । सात्म्यानि तु व्याधिविपरीतानि । केचल्लघूनीत्यादिकं वमनार्हसंशमनमिच्छन्ति, वमनावशिष्टदोषशेषस्य शमनसाध्यत्वात् ॥ १७ ॥

यथास्वं च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।

इदानीं वमीषु सामान्यं चिकित्सितमतिदेशेनाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वं यथात्मीयम् । एतेन वातादिज्वरहराणि कषायाणि वातादिजासु छर्दिषु योजयेदित्यर्थः ॥—

हन्यात् क्षीरघृतं पीतं छर्दिं पवनसंभवाम् ॥ १८ ॥
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ।
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ १९ ॥
पिबेद्वा व्यक्तसिन्धूत्थफलाम्लं वैष्किरं रसम् ।
सुखोष्णलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ॥ २० ॥

इदानीं वातजवमीचिकित्सितमाह—हन्यादित्यादि । क्षीरघृतमिति क्षीरमथनोद्भूतं घृतं क्षीरयुक्तं वा घृतं क्षीरघृतम् । पञ्चमूलीकृतां शालिपर्ण्यादिकेन बिल्वादिकेन वा कृताम् । (यूषमाह—मुद्गामलकयूषो वेत्यादि । सर्पिरिह यूषकरणार्थम् । ससैन्धवः सैन्धवयुक्तः । यवागूमित्यादि । पञ्चमूली महतीति चन्द्रिकाकारः, स्वल्पेति चक्रपाणिः । रसमाह—पिबेद्वा व्यक्तसिन्धूत्थेत्यादि । किम्भूतं व्यक्तसिन्धूत्थं प्रकटलवणम् । वैष्किरं लावादिमांसरसम् । तथा प्राप्तं विरेचनमाह—सुखोष्णलवणं चात्रेति । अत्र वातच्छर्द्यां, स्नेहविरेचनं स्नेहेन एरण्डतैलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनम् । सुखोष्णलवणं सुखं सुखकरं उष्णलवणं यस्मिन् तत् । उक्तं च वाग्भटेन,—"कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम्"—इति । अथवा 'सुखोष्णं लवणं चात्र' इति वा पाठः) ॥ १८—२० ॥

पित्तोपशमनीयानि पाक्यानि शिशिराणि च ।
कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तकृतां वमीम् ॥२१॥
शोधनं मधुरैश्चात्र द्राक्षारससमायुतैः ।
बलवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिस्तैल्वकमेव च ॥ २२ ॥

इदानीं पित्तजवमीचिकित्सितमाह—पित्तोपशमनीयानीत्यादि । पित्तोपशमनीयानि पित्तज्वरशमनानि,यथास्वं च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदित्युक्तत्वात् । पाक्यानि शृतानि । शिशिराणि शीतकषायाणि । शोधनं वमनं विरेचनं वा; केचिच्छोधनशब्देन विरेचनमेव कथयन्ति, पित्तजायां तस्य प्रशस्तत्वात् । अत्र पित्तच्छर्द्याम् । मधुरैः शोधनद्रव्यैः द्राक्षारससमायुतैः शोधनं विरेकवमनद्रव्यं प्रशंसन्ति । तैल्वकं सर्पिः वातव्याध्युक्तं रोध्रसंस्कृतं वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

आरग्वधादिभिर्यूषं दशाङ्गयोगमेव च ।
पाययेताथ सक्षौद्रं कफजायां चिकित्सकः ॥ २३ ॥

कफच्छर्दिचिकित्सितमाह—आरग्वधादिभिर्यूषमित्यादि यूषं कषायम् । दशाङ्गयोगमिति "नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च । वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥ विनिःक्वाथ्य पिबेत्" इति केचिद्दशाङ्गशब्दमूलमाहुः । तं च कार्तिककुण्डो नेच्छति, छर्दिहरत्वेनानभ्युपगमात् । कार्तिकस्तु दशाङ्गशब्देन 'कटुका चित्रकं' इत्यादिकं कफज्वरोक्तमाह । यद्यपि कटुकाचित्रकमित्यादिकं यथास्वं च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदित्यनेनैवप्राप्तं, तथाऽपि पुनस्तदुपादानं मरिचरहितस्योपयोगार्थम् । अन्ये दशाङ्गशब्देनातिसारोक्तं शालिपर्ण्यादिकमाहुः । तमपि दशमूलं निरामहेतुनैव नेच्छति कार्तिककुण्डः ॥ २३ ॥

कृतं गुडूच्या विधिवत्कषायं हिमसंज्ञितम् ।
तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥२४॥

सन्निपातजायाश्चिकित्सितमाह—कृतमित्यादि । विधिवद्यथोक्तमिति शीतकषायविधिना । हिमसंज्ञितं शीतकषायाख्यम् । तिसृषु वातपित्तकफजासु, अपिशब्दात्सन्निपातजास्वपि । सान्निपातिकी छर्दिर्बाहुल्येनासाध्या, अतस्तस्याश्चिकित्सितं नोक्तम् । शीतकषायविधानं च तन्त्रान्तरे यथा—"द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः । आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यस्य पलद्वयम्"—इति । ननु, गुडूची शाकवर्गे कफपित्तमात्रशमनी पठिता, तत्कथमस्याः शीतकषायो वातादित्रयजासु शस्तत्वेनोपदिश्यते? उच्यते, मधुयोगमहिम्ना दोषत्रयेऽपि हितत्वमस्याः । किञ्च चरके वातहरत्वमप्युक्तम्,—"अमृता संग्राहकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां"—इति ॥ २४ ॥

बीभत्सजां हृद्यतमैर्दौहृर्दीं काङ्क्षितैः फलैः ।
लङ्घनैर्वमनैश्चामां सात्म्यैश्चासात्म्यकोपजाम् ॥२५॥
कृमिहृद्रोगवच्चापि कृमिजां साधयेद्वमीम् ।

बीभत्सजादिष्वौषधमाह—बीभत्सजामित्यादि । दौहृदीं दौहृदविमाननजातां वमिं; अन्ये गर्भजामाहुः । आमां आमजाम् । वमनं तावत्सर्वास्वेवोपदिष्टं, आमजायां पुनर्वमनकथनं बलं विनाऽप्यत्र वमनं कार्यमिति प्रतिपादनार्थं, अन्यथा ह्यामाद्यापत्तिः । सात्म्यप्रकोपजां सात्म्यपरित्यागजाम् ॥२५॥—

वितरेच्च यथादोषं शस्तं विधिमनन्तरम् ॥ २६ ॥

यथादोषमतिदेशेन चिकित्सामाह—वितरेच्च यथादोषमित्यादि । यथादोषमिति दोषानतिक्रमेण यथादोषप्रकृत्यापादनाय स्वं स्वं चिकित्सितं कार्यं, तदनन्तरं दोषचिकित्सितं, अत एवौषधमत्र न निर्दिष्टम् । अन्ये तु सर्वास्वेव छर्दिषु पुनरावृत्तिनिनिवारणार्थमेतत्कर्तव्यमित्याहुः । 'शस्तं' इत्यत्र 'व्यस्तं' इत्यन्ये पठन्ति ॥ २६ ॥

दधित्थरससंसक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम् ।
मुहुर्मुहुर्नरो लीढ्वा छर्दिभ्यः प्रविमुच्यते ॥ २७ ॥
समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ।
तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥ २८ ॥
स्वयङ्गुप्तां सयष्ट्याह्वां तण्डुलाम्बुमधुद्रवाम् ।
पिबेद्यवागूमथवा सिद्धां पत्रैः करञ्जजैः ॥ २९ ॥
युक्ताम्ललवणाः पिष्टाः कुस्तुम्बुर्योऽथवा हिताः ।
तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्कपित्थं त्र्यूषणेन वा ॥ ३० ॥
सिताचन्दनमध्वाक्तं लिह्याद्वा मक्षिकाशकृत् ।
पिबेत्पयोऽग्नितप्तं च निर्वाप्य गृहगोधिकाम् ॥ ३१॥
सर्पिःक्षौद्रयुतान् वाऽपि लाजशक्तून् पिबेत्तथा ।
सर्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिहेत्तथा ॥३२॥
धात्रीरसे चन्दनं वा श्टतं मुद्गदलाम्बु वा ।
कोलामलकमज्जानं लिह्याद्वा त्रिसुगन्धिकम् ॥३३॥
सक्षौद्रां शालिलाजानां यवागूं वा पिबेन्नरः ।
प्रेयाण्युपहरेच्चापि मनोघ्राणसुखानि च ॥ ३४ ॥
जाङ्गलानि च मांसानि स्वादुवत्पानकानि च ।
भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्वास्वतन्द्रितः ॥३५॥

सामान्येन छर्दिचिकित्सामाह—दधित्थरससंयुक्तामित्यादि । दधित्थः कपित्थः, माक्षिकान्वितां मधुयुक्ताम् । दधित्थरसं पिप्पलीमधुयुक्तं पीत्वा छर्दिं जयतीति पिण्डार्थः । समाक्षिकेत्यादि । मधुरसा मूर्वा । तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनोदकेन । तर्पणं लाजसक्तुकृतं, लाजानां छर्दिहरत्वात् । तिसृणामिति तिसृणां वातादिजानां छर्दीनाम् । एतेन त्रिदोषजच्छर्दिहरत्वमप्युक्तं भवति । यतो यद्वातादिजासु पृथक् तिसृषु भेषजं तदेव मिलितवातादित्रयजाया अपि प्रकृतिसमवेताया हितम् । यथा चोक्तम्,—"येषां पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता तां सन्निपातेषु च तीक्ष्णबुद्ध्या । रोगेषु दोषाग्निबलाद्यपेक्षया कुर्याद्भिषक् शास्त्रविधौ विचक्षणः"–इति । स्वयंगुप्तामित्यादि । स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः । तण्डुलाम्बुमधुद्रवामिति तण्डुलाम्बुमधूनि द्रवे यस्यां सा तामित्यर्थः; मधु कर्षप्रमाणं, तण्डुलाम्बु चतुर्गुणम् । अथवा करञ्जजैः पत्रैः सह सिद्धां यवागूं पिबेत्, श्लेष्मभूयिष्ठायामित्युपस्कारः । युक्ताम्ललवणा इत्यादि । युक्ताम्ललवणा उचितप्रमाणाम्ललवणयुक्ताः । पिष्टा दृषदि पिष्टाः । कुस्तुम्बुर्यो धान्यकाः । केचिद्युक्ताम्ललवणेति पदं यवाग्वाऽपि संबध्नन्ति । तण्डुलाम्ब्वित्यादि । त्र्यूषणं त्रिकटुकं; योगद्वयमेतत् । अथवा कपित्थं तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्, त्र्यूषणेन वा युतं खादेत् । सिता शर्करा । चन्दनं रक्तचन्दनम् । सितादियुक्तं मक्षिकापुरीषं वा लिह्यात् । पिबेदित्यादि । अग्नितप्तां गृहगोधिकां पयसि निर्वाप्य तत्पयः पिबेदित्यर्थः । पयो जलम् । अत्र गृहगोधिकाशब्देन वरमठीकृतं मृण्मयं गृहमुच्यते, उपचारात् । अथवा सर्पिःक्षौद्रयुतान् लाजशक्तून् पिबेत् । धात्रीरसे चन्दनं वा श्टतं मुद्गदलाम्बुना पिबेत् । कोलादिमज्जानं मधुना लिह्यात् । त्रिवर्गकं त्रिजातकं वा मधुना लिह्यात् । अथवा शालिलाजानां यवागूं पिबेत् । प्रेयाण्युपाहरेदित्यादि । मनोज्ञानि सुखानि चेति चेतोनासिकाह्लादजनकानि प्रेयाणि सुगन्धद्रव्याणि, तथा सुखानि आयत्यां सुखजनकानि । तथा जाङ्गलानि मांसानि शूल्यानि शूलप्रोतानि पक्वानि तथा शुभानि पानकानि च सुखजनकानि उपाहरेत् । भोजनानि विचित्राणि नानाप्रकाराणि कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः ॥ २७—३५ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायामुत्तरतन्त्रे छर्दिप्रतिषेधो नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

छर्दिप्रतिषेधानन्तरं हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यातुं प्रतिजानीते, तुल्यसंख्यत्वात् कतिपयनिदानसाम्याच्च—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानासनस्थानरजोधूमानिलानलैः ॥ ३ ॥
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
आमदोषाभिघातस्त्रीक्षयरोगप्रपीडनैः ॥ ४ ॥
विषमाशनाध्यनशनैस्तथा संशमनैरपि ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ ५ ॥

हिक्काया निदानमाह—विदाहिगुरुविष्टम्भीत्यादि । विदाह्या-

दिभिः हिक्कादयस्त्रयो जायन्ते इत्यन्वयः । विदाहीनि मरीचसर्षपमद्यप्रभृतीनि । गुरूणि गुणतः पाकतश्च । विष्टम्भीनि करीरप्रभृतीनि । रूक्षाणि चणकादीनि । अभिष्यन्दीनि अभिमुखेन स्यन्दितुं शीलं येषां तानि, अभिष्यन्दनशीलानि मत्स्यमाषकेल्यादीनि । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः संबध्यते । रजो धूलिः । तच्च धूमवन्नासाप्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्षणादिव्यापारः । वेगाघातो वेगधारणम् । अपतर्पणं अनशनादि । प्रपीडनशब्द आमदोषादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । आमदोषः "ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते"—इत्युक्तलक्षणः । कासश्वोक्तोऽपि एकनिदानप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित इति ॥ ३—५ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते ॥ ६ ॥

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः । मुहुर्मुहुः उदेति ऊर्ध्वमेति । सस्वनः सशब्दवान् । ऊर्ध्वगतिमेव विशिनष्टि—यकृदित्यादि ।—यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् निःसारयन्नित्यर्थः । मुखादिवेत्यादि मुखशब्देन प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि लभ्यन्ते । उक्तं च,—'प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि विकृतोऽनिलः' इति । स घोषवानित्यादिना हिक्कानिरुक्तिः । यतः स वायुः घोषवान् सन् आशु शीघ्रं असून् प्राणान् हिनस्ति ततो बुधैः 'हिक्का' इत्युच्यते । सस्वन इत्यनेन गतत्वात् घोषवानित्यभिधानं निरुक्तिप्रदर्शनार्थम् । हिक्केति निरुक्तौ पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिं इति कृत्वा कायति शब्दायते इति हिक्का इति शाब्दिकाः ॥ ६ ॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।
कफेनानुगतो वायुः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ ७ ॥

तासां भेदं संप्राप्तिं चाह—अन्नजामित्यादि । वायुः कफेनानुगतः सन् अन्नजादिभेदेन पञ्च हिक्काः करोति । यमलैव चरके व्यपेतेति नाम्ना पठ्यते, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः । 'कफेनेनानुगतः प्राणः' इति वा पाठः । प्राणोऽत्र वायुरिति ॥ ७ ॥

मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः ।
पूर्वरूपाणि हिक्कानामाटोपो जठरस्य च ॥ ८ ॥

हिक्कानां पूर्वरूपमाह—मुखमित्यादि । अरतिः न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः । केचित्पूर्वरूपं न पठन्ति, कफवातोद्भवस्य गौरवादेरनुमानग्राह्यत्वात् ॥ ८ ॥

त्वरमाणस्य चाहारं भुञ्जानस्याथवा घनम् ।
वायुरन्नैरवस्तीर्णः कटुकैरर्दितो भृशम् ॥ ९ ॥
हिक्कत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ।

अन्नजालक्षणमाह—त्वरमाणस्येत्यादि । अन्नजादीनां साध्यत्वेन प्राशस्त्यात् पूर्वमभिधानम् । आहारं त्वरमाणस्य अथवा अन्नं भुञ्जानस्य अन्नैः घनं सान्द्रं आच्छादितो तथा कटुकैर्भृशमर्दितो वायुः ऊर्ध्वगो भूत्वा हिक्कयति हिक्कां करोति, भिषक् तामन्नजां विद्यात् जानीयात्; यद्यप्यन्नजायां वायुः कारणं, तथाऽप्यन्नेन तत्पीडनात्तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥—

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ॥ १० ॥
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ।

यमलालक्षणमाह—चिरेणेत्यादि । यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते सा यमला यमलैर्वेगैर्युगपद्वारद्वयं हिक्कते इत्यर्थः । कम्पयन्ती शिरोग्रीवमित्युपलक्षणं; तेन चरकोक्ताः प्रलापवमितृष्णावैचित्त्यजृम्भाविप्लुताक्षमुखशोषाश्च बोद्धव्या इति गयदासः । इयमसाध्याऽपि बलवतः स्थिरधात्विन्द्रियस्य सत्त्ववतश्च सिध्यति ॥ १० ॥—

विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ॥ ११ ॥
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ।

क्षुद्रालक्षणमाह—विकृष्टकालैरित्यादि । विकृष्टकालैरिति चिरेण वेगैर्जायते । किंभूता? जत्रुमूलात् प्रधाविता आगता, सा क्षुद्रिकाख्या । जत्रुः कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटः; जत्रु ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेन हृदयक्लोमकण्ठानामपि ग्रहणमिति गयदासः ॥ ११ ॥—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ॥ १२ ॥
शुष्कौष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ १३ ॥

गम्भीरालक्षणमाह—नाभिप्रवृत्तेत्यादि । या हिक्का नाभिप्रवृत्ता नाभितः प्रवृत्तिर्यस्याः सा, अत एव अस्या गम्भीरात्वं; घोरा कष्टसाध्या, तथा अनेकोपद्रववती अनेकोपद्रवैः ज्वरश्वासतृष्णादिभिर्युक्ता सा गम्भीरा नाम स्मृता; इयमसाध्या ॥ १२ ॥ १३ ॥

मर्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
देहमायम्य वेगेन घोषयत्यतितृष्यतः ॥ १४ ॥
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १५ ॥

महाहिक्कालक्षणमाह—मर्माणीत्यादि । मर्माणि बस्तिहृदयशिरांसि; अन्ये नाभिहृदयस्तनमूलान्याहुः । घोषवती सशब्दा । इयमप्यसाध्या ॥ १४ ॥ १५ ॥

आयम्यते हिक्कतोऽङ्गानि यस्य
दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते यस्य गाढम् ।
क्षीणोऽन्नद्विट् कासते यश्च हिक्की
तौ द्वावन्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ ॥ १६ ॥

इदानीं साध्यानामपि हिक्कानामवस्थाविशेषेऽसाध्यत्वमाह—आयम्यत इत्यादि । यस्य पुंसो हिक्कतो हिक्कां कुर्वतो देह

१ 'पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः' इति पाठान्तरम् ।

आयम्यते दीर्घीक्रियत इव; तथैव दृष्टिश्चोर्ध्वं भवतीति शेषः, दृष्टिशब्देनात्र दृष्ट्यधिष्ठानं विवक्षितं नत्विन्द्रियशक्तिः; गाढमतिशयेन; ताम्यते आकुल्यते देह इति संबन्ध इति जेज्जटगयदासौ; ताम्यते यश्च इति पाठान्तरं, ताम्यते उत्पति हिक्की; क्षीणस्तथा अश्नद्विद् तथा क्षौति क्षुतं करोति; तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमित्यन्तेन एकावस्थो हिक्की, क्षीण इत्यादिना अपरः । साध्यानामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः; गम्भीरामहत्योः स्वभावादेवासाध्यत्वात् । तदुक्तौ हिक्किनौ अन्त्यौ अन्तपठितौ शेषपठितौ असाध्यौ । पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः ॥१६॥

प्राणायामोद्वेजनत्रासनानि
सूचीतोदैः संभ्रमश्चात्र शस्तः ।

इदानीं हिक्कानां चिकित्सितमाह—प्राणायामोद्वेजनेत्यादि । अत्र हिक्कासु, प्राणायामादि शस्तमिति संबन्धः । प्राणायामो वायोर्निरोधः । यद्यपि रेचकपूरककुम्भकसातवाहिभेदात् प्राणायामश्चतुर्विधः, तथाऽप्यूर्ध्वगतिनिरोधात् कुम्भक एवात्र । त्रासनं अल्पसत्त्वस्य भयोत्पादकैर्वाक्यैः । उद्वेजनं परुषवचनैः । सूचीतोदैः संभ्रमः सूचीव्यथाभिर्मनस आकुलीकरणम् । एतच्च प्रायः क्षुद्रायामन्नजायां च योजनीयम् ॥—

यष्ट्याह्वं वा माक्षिकेणावपीडः
पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ताः ॥ १७ ॥

नस्यमाह—यष्ट्याह्वं वेत्यादि । वाशब्दोऽत्र भिन्नक्रमे । यष्ट्याह्वं यष्टीमधु, माक्षिकेण मधुना, अवपीडे शस्तम् । पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ता इत्यत्राप्यवपीडे शस्ता इति योजनीयम् ॥ १७ ॥

सर्पिः कोष्णं क्षीरमिक्षो रसो वा
नातिक्षीणं छर्दनं शान्तिहेतोः ।

सर्पिरित्यादि । सर्पिःप्रभृतिकं पानं हितम् । छर्दनम् वमनम् । शान्तिहेतोरित्यत्रान्ये स्रंसनं चेति पठित्वा विचरेनं चेति व्याख्यानयन्ति । तं च नेच्छन्ति श्रीजेज्जटाचार्याः, समतन्त्रेष्वपि हिक्कासु विरेचनस्यानुक्तत्वात् ॥—

नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं
घृतं सुखोष्णं च ससैन्धवं तथा ॥ १८ ॥
चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भसा तथा
निहन्ति हिक्कां च हितं च नस्यतः ।

नस्यत्रयमाह—नारीपय इत्यादि । नारीपयःपिष्टं अशुक्लचन्दनं रक्तचन्दनं नस्यतो हितमित्येको योगः । अशुक्लचन्दनं सुखोष्णं घृतं चेति द्वितीयः । सुखोष्णं ईषदुष्णम् । चूर्णीकृतं सैन्धवं मधुना चेति तृतीयः । एतानि त्रीणि नस्यानि दोषाद्यपेक्षया योज्यानि ॥ १८ ॥—

युञ्ज्याद्धूमं शालनिर्यासजातं
नैपालं वा गोविषाणोद्भवं वा ॥ १९ ॥
सर्पिःस्निग्धैश्चर्मबालैः कृतं वा
हिक्कास्थाने स्वेदनं चापि कार्यम् ।

नस्यानन्तरं लीनदोषनिर्हरणार्थं धूमानाह—युञ्ज्यादित्यादि । शालनिर्यासः सर्जरसः । नैपालं मनःशिलाजातम् । धूमं गोविषाणोद्भवं गोशृङ्गोद्भवधूमं, चर्मबालैर्गोरेव । हिक्कास्थाने कण्ठस्तनान्तरे केचिच्चर्मबालैः स्वेदनमिच्छन्ति ॥ १९ ॥—

क्षौद्रोपेतं गैरिकं काञ्चनाह्वं
लिह्यादार्तस्त ग्राम्यसत्त्वास्थिजं वा ॥ २० ॥
तद्वच्छ्वाविन्मेषगोशल्यकानां
रोमाण्यन्तर्धूमदग्धानि चात्र ।
मध्वाज्याक्तं बर्हिपत्रप्रसूत-
मेवं भस्मौदुम्बरं तैल्वकं वा ॥ २१ ॥
स्वर्जिक्षारं बीजपूराद्रसेन
क्षौद्रोपेतं हन्ति लीढ्वाऽऽशु हिक्काम् ।

लेहानाह—क्षौद्रोपेतमित्यादि । आर्तः हिक्कावान् । काञ्चनाह्वं गैरिकं सुवर्णगैरिकं दाक्षिणात्यप्रसिद्धं क्षौद्रोपेतं लिह्यादित्यर्थः । ग्राम्यसत्त्वा गवादयस्तेषामस्थिजं भस्म क्षौद्रोपेतं लिह्यात् । तद्वदिति मिलितमध्वाज्याक्तमित्यर्थः । श्वावित् सेढिका, तस्याः सूचय एव लोमानि । अन्तर्धूमदग्धानीति एतेषां रोमाणि घटमध्ये निक्षिप्य मुखं पिधाय दग्धानीत्यर्थः । अत्र हिक्कासु । अत्रेत्यत्रार्त इति केचित्पठन्ति । किमेतावदेव लीढ्वा हिक्कां हन्त्युतान्यदपीत्याह—मध्वित्यादि । बर्हिपत्रप्रसूतं मयूरपिच्छचन्द्रिकोत्पन्नम् । मधुघृते अत्र न तुल्यभागे । उक्तं च,—"भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी"—इति । औडुम्बरं तैल्वकं वा भस्म एवं मयूरपत्रवत् मधुघृतोपेतं हिक्काघ्नम् । स्वर्जिक्षारमित्यादि । यस्माद्धिक्का श्लेष्मावरुद्धमार्गवातजा तस्मान्मार्गविशुद्ध्यर्थमेते लेहा देयाः । सुगमम् ॥ २० ॥ २१ ॥—

सर्पिःस्निग्धा घ्नन्ति हिक्कां यवाग्वः
कोष्णग्रासाः पायसो वा सुखोष्णः ॥२२॥

इदानीमाहाराश्रितं हिक्कानामौषधमाह—सर्पिरित्यादि । कोष्णग्रासाः सुखोष्णकवलाः । पायसमाह—पायसो वा सुखोष्ण इति ॥ २२ ॥

शुण्ठीतोये साधितं क्षीरमाजं
तद्वत्पीतं शर्करासंयुतं वा ।
आतृप्तेर्वा सेव्यमानं निहन्याद्-
घ्रातं हिक्कामाशु मूत्रं त्वजाव्योः ॥ २३ ॥

क्षीरमाह—शुण्ठीतोये साधितमित्यादि । शुण्ठीतोये क्षीराच्चतुर्गुणे साधितमजादुग्धं पीतं तद्वद्धिक्काहरं भवति; शर्करासंयुतं वा साधितं दुग्धमातृप्तेः सेव्यमानं हिक्कां निहन्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

सपूतिकीटं लशुनोग्रगन्धा-
हिङ्ग्वल्लमाचूर्ण्य सुभावितं तत्।

प्रेयप्रसंगेन प्रेययोगमाह—सपूतिकीटमित्यादि। लशुनादिकं अब्जान्तं आचूर्ण्य तच्चूर्णं सपूतिकीटं पूतिकीटचूर्णसहितं, पूतिकीटो भोंदुलिका तेलिनीति लोके,' सुभावितं अजाव्योरेवमूत्रेण बहून् वारान् भावितं, प्रातं हिक्कां निहन्यादित्यर्थः॥—

क्षौद्रं सितां वारणकेशरं च
पिबेद्रसेनेक्षुमधूकजेन॥ २४॥

हिक्काघ्नं पानमाह—क्षौद्रमित्यादि। वारणकेशरं नागकेशरम्। क्षौद्रादिकं इक्षुमधुकजेन रसेन पिबेदिति संबन्धः॥२४॥

पिबेत्पलं वा लवणोत्तमस्य
द्वाभ्यां पलाभ्यां हविषः समग्रम्।

योगान्तरमाह—पिबेत् पलमित्यादि। लवणोत्तमस्य सैन्धवस्य। समग्रमिति इयमुत्तममात्रेति बोधार्थं, तेन हीनबलादिकमवेक्ष्य हीनमात्रमपि पिबेदित्यर्थः॥—

हरीतकीं कोष्णजलानुपानां
पिबेद्घृतं क्षारमधुप्रपन्नम्॥ २५॥
रसं कपित्थान्मधुपिप्पलीभ्यां
पाणिप्रमाणं प्रपिबेत् सुखाय॥ २६॥

हरीतक्यादियोगत्रयमाह—हरीतकीमित्यादि। घृतं कोष्णं कृत्वा क्षीरमधुभ्यां प्रपन्नं युक्तं पिबेत्। पाणिप्रमाणमिति पाणिशुक्तिप्रमाणं, प्रसृतप्रमाणमित्यर्थः। मधुपिप्पलीप्रमाणं कर्षमात्रम्। हरीतकीमित्याद्येको योगः, पिबेद्घृतमित्यादि द्वितीयः, रसं कपित्थादित्यादितृतीयः॥ २५॥ २६॥

कृष्णां सितां चामलकं च लीढं
सशृङ्गवेरं मधुनाऽथवाऽपि।
कोलास्थिमज्जाञ्जनलाजचूर्णं
हिक्कां निहन्यान्मधुनाऽवलीढम्॥ २७॥

कृष्णादियोगमाह—कृष्णां सितामित्यादि। कृष्णां पिप्पलीं, सितां शर्करां, शृङ्गवेरं शुण्ठीं; कृष्णां सितां च मधुना लिह्यादित्येको योगः, सशृङ्गवेरमामलकं मधुनेति द्वितीयः। कार्तिककुण्डस्तु कृष्णामित्यादिकमेकमेव योगमिच्छति, विकल्पं तु पूर्वयोगापेक्षया। कोलमज्जादियोगमाह—कोलास्थिमज्जेत्यादि। कोलास्थिमज्जा बदरास्थिजातं बीजम्। अञ्जनं सौवीराञ्जनम्। लाजाः भर्जिततण्डुलाः। मधु चूर्णिताद्द्विगुणितं पातव्यम्॥२७॥

पाटलायाः फलं पुष्पं गैरिकं कटुरोहिणी।
खर्जूरमध्यं मागध्यः काशीशं दधिनाम च॥ २८॥
चत्वारो यूषयोगाः स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः।
मधुद्वितीयाः कर्तव्यास्ते हिक्कासु विजानता॥ २९॥

पाटलादियोगचतुष्टयमाह—पाटलायाः फलं पुष्पमित्यादि। एते चत्वारो योगाः प्रतिपादं पादिका योगाः प्रदर्शिता उक्ताः। पाटल्याः सफलं पुष्पं क्षौद्रेणेत्येको योगः; गैरिकं स्वर्णगैरिकं, कटुरोहिणी तिक्ता, क्षौद्रेणेति द्वितीयो योगः; खर्जूरमध्यं मागध्यः मधुयुक्तेति तृतीयो योगः, खर्जूरमध्यं खर्जूरमस्तकमज्जा, अन्ये खर्जूरास्थीन्याहुः, काशीशं स्वनामख्यातं, दधिनाम कपित्थं, मधुनेति चतुर्थो योगः, 'काशीशं दधिना सह' इति केचिद् पाठन्ति। काशीशं दधि च ना पुरुषः लिह्यादिति व्याख्यानयन्ति॥ २८॥ २९॥

कपोतपारावतलावशल्यक-
श्वदंष्ट्रगोधावृषदंशजान् रसान्।
पिबेत् फलाम्लानहिमान् ससैन्धवान्
स्निग्धांस्तथैवर्ष्यमृगद्विजोद्भवान्॥ ३०॥

रसानाह—कपोतपारावतलावेत्यादि। कपोतादिपक्षिणां रसान् मांसरसान्, फलाम्लान् दाडिमादिसंस्कृतान्, अहिमान् उष्णान्, सैन्धवयुक्तान् स्निग्धान् सघृतान् पिबेत्। वृषदंशो वनमार्जारः। गोधा पञ्चनखा। तथैव ऋष्यादिजान् रसान् पिबेत्। मृगद्विजा जाङ्गलविष्किराः, ऋष्यलावकयोः पृथगुपादानं विशेषेण तयोर्हिक्काहरत्वप्रतिपादनार्थम्॥ ३०॥

विरेचनं पथ्यतमं ससैन्धवं
घृतं सुखोष्णं च सितोपलायुतम्।
सदागतावूर्ध्वगतेऽनुवासनं
वदन्ति केचिच्च हिताय हिक्किनाम्॥ ३१॥

विस्तरोक्तां चिकित्सां संक्षेपेणाह—विरेचनं पथ्यतममित्यादि। विरेचनं वायोरनुलोमार्थं बलवत आतुरस्य योज्यम्। सदागतौ वायौ। परमतमप्यनुमतमनिषेधात्। यद्यपि हिक्कासु बस्तिर्निषिद्धस्तथाऽप्यूर्ध्वगते वायौ प्रयुज्यते, अवस्थावशात्। यद्यप्येते योगाः सामान्येनोक्तास्तथाऽपि दोषोच्छ्रायमवेक्ष्य यथावस्थं प्रयोज्याः॥ ३१॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायामुत्तरतन्त्रे हिक्काप्रतिषेधो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः।

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

अथातः श्वासप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥ १॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥
यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम्॥ ३॥

श्वासनिदानमाह—यैरेवेत्यादि। यैरेवेति विदाह्यादिभिः, कारणैर्हेतुभिः, बहुभिः अनेकैः, बहुभिरिति कथनं श्वासस्य बहुप्रकारत्वसूचनार्थम्। हिक्का संप्रवर्तते जायते, तैरेव कारणैः श्वासो देहिनां प्राणिनां भवति। किंविशिष्टः? घोरः। कार्तिककुण्डस्तु अमुं पाठमयुक्तं वदति, हिक्काप्रतिषेध एव हिक्काश्वासयोस्तुल्यहेतुत्वप्रतिपादितत्वात्; मया पुनः श्रीजेज्जटपठितत्वात्पठितः॥ १—३॥

विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥ ४ ॥

इदानीं श्वाससंप्राप्तिमाह—विहायेत्यादि । प्राणो वायुः, प्रकृतिं विहाय विगुणो भूत्वेत्यर्थः, ऊर्ध्वगो भूत्वा कफसंयुतः सन् यदा श्वासयति तं बुधाः श्वासं परिचक्षते कथयन्ति । प्राणो वायुः कफसंयुत इत्युक्तेऽपि तत्रान्येऽपि दोषा समुच्चीयन्ते; यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"क्षुद्रको वातिकः श्लेष्मभूयिष्ठस्तमकः स्मृतः। छिन्नः पित्तप्रधानः स्यादन्यौ मारुतकोपजौ"—इति॥४॥

क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥५॥

श्वासभेदानाह—क्षुद्रक इत्यादि । स श्वास एकोऽपि क्षुद्रकादिभेदात् पञ्चधा भिद्यते । संख्येयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारकत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकभेदस्य प्रतमकस्य पृथक्संख्यानिषेधार्थम् ॥ ५ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥ ६ ॥

पूर्वरूपमाह—प्राग्रूपं तस्येत्यादि । तस्य श्वासस्य हृत्पीडादिकं प्राग्रूपं भवति ॥ ६ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिं च स क्षुद्र इति संज्ञितः ॥७॥

क्षुद्रश्वासं लक्षयति—किञ्चिदारभमाणस्येत्यादि । यस्य किञ्चित् कर्म आरभमाणस्य पुरुषस्य यः श्वासः प्रवर्तते निषण्णस्य च शान्तिमेति स क्षुद्रः श्वास इति संज्ञितः ॥ ७ ॥

तृट्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः ।
विशेषादुर्दिने ताम्येच्छ्वासः स तमको मतः ॥ ८ ॥
घोषेण महताऽऽविष्टः सकासः सकफो नरः ।
यः श्वसित्यबलोऽन्नद्विट् सुप्तैस्तमकपीडितः ॥ ९ ॥
स शाम्यति कफे हीने स्वपतश्च विवर्धते ।
मूर्च्छाज्वराभिभूतस्य ज्ञेयः प्रतमकस्तु सः ॥ १० ॥

तमकलक्षणमाह—तृट्स्वेदेत्यादि । स तमकः श्वासो मतः । किंविशिष्टः? तृट्स्वेदवमथुप्रायः । तृट् तृष्णा, स्वेदः प्रस्वेदः, वमथुः थुत्कृतिः, कण्ठे घुर्घुरिकया अन्वितः युक्तः॥८—१०॥

आध्मातो दह्यमानेन बस्तिना सरुजं नरः ।
सर्वप्राणेन विच्छिन्नं श्वस्याच्छिन्नं तमादिशेत्॥११॥

छिन्नलक्षणमाह—आध्मातो दह्यमानेनेत्यादि ॥ ११ ॥

विसंज्ञः पार्श्वशूलार्तः शुष्ककण्ठोऽतिघोषवान् ।
संरब्धनेत्रस्त्वायम्य यः श्वस्यात् स महान् स्मृतः॥

महाश्वासलक्षणमाह—निःसंज्ञ इत्यादि । तथा निःसंज्ञः चेतनारहितः, संरब्धनेत्रः सशोथलोचनः, आयम्य द्विधीभूयेव, श्वस्यात् श्वासं कुर्यात्, स महान् महाश्वासः । अत्र आश्रयाश्रयिणोरभेदात् महान् श्वास एव श्वासशब्देनोच्यते । एवं सर्वत्र ॥ १२ ॥

मर्मस्वायम्यमानेषु श्वसन्मूढो मुहुश्च यः ।
ऊर्ध्वप्रेक्षी हतरवस्तमूर्ध्वश्वासमादिशेत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—मर्मस्वित्यादि । मर्मसु हृद्बस्तिशिरःसु । आयम्यमानेषु आकृष्यमाणेषु । मूढो निश्चेष्टः । मुहुः अनवरतम् । ऊर्ध्वप्रेक्षी ऊर्ध्वप्रेक्षणशीलः । हतरवः हतस्वनः॥१३॥

क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥१४॥

इदानीं श्वासानां साध्यासाध्यत्वमाह—क्षुद्र इत्यादि । कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः । त्रयः श्वासाः छिन्नश्वासमहाश्वासोर्ध्वश्वासाः । तमको दुर्बलस्य चेति दुर्बलस्य पुंसः तमकश्वासो न सिध्यतीत्यर्थः; चकारात्तन्त्रान्तरोक्तत्वज्वरमूर्च्छादियुक्तस्येत्यपि लभ्यते ॥ १४ ॥

स्नेहबस्तिं विना केचिदूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
मृदु प्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥१५॥

इदानीं चिकित्सामाह—स्नेहबस्तिं विनेत्यादि । यद्यपि श्वासे स्नेहबस्तिः प्राङ्निषिद्धः, तथाऽप्यत्र पुनर्निषेधकरणं श्वासावस्थावशेनापि तस्याप्रयोगार्थम् । विना ऋते । ऊर्ध्वं शोधनं वमनं, अधःशोधनं विरेकः । मृदु अपीडाकरं; एतद्वमनविरेकयोर्विशेषणम् । प्राणवतां बलवताम् । आदिशन्ति कथयन्ति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेव ॥ १५ ॥

श्वासे कासे च हिक्कायां हृद्रोगे चापि पूजितम् ।
घृतं पुराणं संसिद्धमभयाविडरामठैः ॥ १६ ॥

श्वासे नित्योपयोगिकं घृतमाह—श्वासे इत्यादि । अभयादिभिः संसिद्धं पुराणं घृतं श्वासादिषु पूजितमिति संबन्धः । पुराणं दशवर्षस्थितम् । रामठं हिङ्गु ॥ १६ ॥

सौवर्चलाभयाबिल्वैः संस्कृतं वा नवं घृतम् ।
पिप्पल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ १७ ॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति ।

सौवर्चलाभयाबिल्वैरित्यादि । सौवर्चलादिभिः सिद्धमनवं पुराणं घृतं श्वासादिषु योज्यमिति संबन्धः । पिप्पल्यादिप्रतीवापमित्यादि । पिप्पल्यादिप्रतिवापं पिप्पल्यादिकल्के सिद्धम् । प्रथमो गणो विदारिगन्धादिः, तस्य क्वाथेन सिद्धम् । सपञ्चलवणमिति सिद्धं सत् पञ्चलवणप्रक्षेपं पातव्यमित्यर्थः । विकल्पाभिधानं पूर्वयोगापेक्षया । केचित् पञ्चलवणेन सह सिद्धमिति मन्यन्ते; तन्नेच्छन्ति निबन्धकाराः, समानतन्त्रविरोधात् ॥ १७ ॥—

हिंस्राविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥ १८ ॥
द्विक्षीरं साधितं सर्पिश्चतुर्गुणजलाप्लुतम् ।
कोलमात्रैः पिबेत्तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ॥१९॥
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ।
कुलत्थे वृषकषाये वा पचेत् सर्पिश्चतुर्गुणे ॥ २० ॥
तन्मूलकुसुमावापं शीतं क्षौद्रेण योजयेत् ।

हिंस्राविडङ्गेत्यादि । हिंस्रा बृहदहिंस्रा, पूतीकः चिरबिल्वः । द्विक्षीरं द्विगुणक्षीरम् । सर्पिः प्रस्थप्रमाणम् । कोलमात्रैः अर्धकर्षप्रमाणैः । अन्ये कल्कस्याल्पीयस्त्वात् कोलशब्देन कर्षमिच्छन्ति । केचिदत्राग्रे कृतत्वे वृषकषाये वा पचेदित्यादि पठन्ति । तन्नेच्छति श्रीजेज्जटः, वासाघृतं षट्पलं च घृतं चात्र हितं भवेदिति वक्ष्यमाणवचनेन वासाघृतस्य कथनात् ॥ १८—२० ॥—

शृङ्गीमधूलिकाभार्गीशुण्ठीतार्क्ष्यसिताम्बुदैः ॥ २१ ॥
सहरिद्रैः सयष्ट्याह्वैःसमैरावाप्य योगतः ।
घृतप्रस्थं पचेद्धीमान् शीततोये चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
श्वासं कासं तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति ।

शृङ्गीत्यादि । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मधूलिका तृणजातिः 'मर्कट' इति लोके । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । अम्बुदो मुस्ता । आवाप्य प्रक्षिप्य । योगतः युक्तितः । यावत् प्रमाणेन कल्केन उत्कटगन्धादिकं न स्यात्तावत्प्रमाणः कल्को देयो न तु स्नेहचतुर्थांशेन, यद्यपि स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव इति सामान्यपरिभाषावशादेव जलचातुर्गुण्यं सिद्धं, तथाऽपि चतुर्गुणे इति करणं साहचर्याद्वक्ष्यमाणसुवहादियोगोक्तजलद्वैगुण्यमत्रापि माभूदिति दर्शनार्थम् । नियच्छति निवारयति ॥२१—२२॥—

सुवहा कालिका भार्गी शुकाख्या नैचुलं फलम्२३
काकादनी शृङ्गवेरं वर्षाभूर्बृहतीद्वयम् ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदभिर्जलद्विकम् ॥ २४ ॥
कदूष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम् ।

सुवहा कालिका भार्गीत्यादि । सुवहा गोधापदी, कालिका कालेयकं, शुकाख्या चर्मकारवटः, शुकशिम्बामपरे, नैचुलं फलं वेतसफलं, काकादनी वायसतिन्दुकः, वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा, बृहतीद्वयं स्थूलफला चणकफला च, कोलमात्रैः अर्धकर्षप्रमाणैः सुवहादिभिरित्यर्थः; अन्ये कर्षप्रमाणैरिति मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रविरोधात् । जलद्विकं द्विगुणजलमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥—

सौवर्चलयवक्षारकटुकाव्योषचित्रकैः ॥ २५ ॥
वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये ।
गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद्द्विगुणे घृतम् ॥ २६ ॥

सौवर्चलयवक्षारेत्यादि । व्योषं त्रिकटुकम् । सौवर्चलादीनां विडङ्गान्तानां कल्केन द्रवेण वा, अनुक्तेनापि जलेन साधितं घृतं पीतं सत् शोथश्वासशान्तये भवतीति योज्यम् । गोपवल्ल्युदके सिद्धमित्यादि । गोपवल्ल्युदके सारिवाक्वाथे । अन्यदिति घृतविशेषणम् । द्विगुणे घृतद्विगुणे गोपवल्लीक्वाथे ॥२५॥ २६ ॥

पञ्चैतानि हवींष्याहुर्भिषजः श्वासकासयोः ।

इदानीं हिंस्रादिपञ्चघृतानामत्यर्थं श्वासहिततमत्वप्रतिपादनार्थमुपसंहारमाह—पञ्चैतानि हवींष्याहुरित्यादि । पञ्चैतानीति हिंस्रादिशृङ्ग्यादिसुवहादिसौवर्चलादिगोपवल्ल्यादीनि ।—

तालीशतामलक्युग्राजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।
बिल्वपुष्करभूतीकसौवर्चलकणाग्निभिः ॥ २७ ॥
पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सर्पिर्जलचतुर्गुणम् ।
हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्वश्वासहरं परम् ॥ २८ ॥
वासाघृतं षट्पलं च घृतं चात्र हितं भवेत् ।

तालीशतामलकीत्यादि । तामलकी भूम्यामलकी, उग्रा वचा, जीवन्ती पटोलसमानपत्रा कन्दवती पश्चिमदेशे प्रसिद्धा लाटदेशे स्थूलवल्ली, पुष्करं पुष्करमूलं, भूतीकं रोहिषं, कणा पिप्पली, अग्निश्चित्रकः, तेजोवती काकमर्दनिका । हिङ्गुपादयुतामिति एकद्रव्यचतुर्थांशेन हिङ्ग्विवत्यर्थः । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः । वासाघृतं षट्पलं चेत्यादि वासाघृतं 'कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैः' इत्यादिना रक्तपित्तोक्तं, पित्तप्रधाने श्वासे हितं; षट्पलं वातव्याध्युक्तं, तच्च वातप्रधाने श्वासे ॥२७॥२८॥—

तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ॥ २९ ॥
सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ।

पित्तवातप्रधानयोः श्वासयोः स्नेहमभिधायेदानीं कफप्रधाने स्नेहमाह—तैलमित्यादि । यथान्यायं यो यो यथा न्याय्यस्तथा; एतेन यथायोग्यतया विचारणास्नेहं अच्छापानं वा योज्यमित्युक्तम् । अन्ये यथान्यायं यथाव्याधीत्याहुः । व्यपोहति नाशयति ॥ २९ ॥—

फलाम्ला विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ॥
एणादीनां शिरोभिर्वा कौलत्था वा सुसंस्कृताः ।
हन्युः श्वासं च कासं च संस्कृतानि पयांसि च३१

फलाम्ला विष्किररसा इत्यादि । फलाम्ला दाडिमबीजपूरादिना अम्लीकृताः । विष्किररसा लावादिमांसरसाः । प्रव्यक्तसैन्धवा उत्कटसैन्धवाः । एणादीनां शिरोभिर्वेति कृष्णहरिणादिमस्तकैर्वा कृता मांसरसा इत्यर्थः । आदिशब्दाद्गौरहरिणादयः । कौलत्था वा सुसंस्कृताः कुलत्थसंस्कृता यूषाः । संस्कृतानि पयांसि 'वातहरैः पञ्चमूलप्रभृतिभिः' इति शेषः ३०॥३१

तिमिरस्य[1] च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ।
दुरालभाऽथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी॥३२॥
श्वाविन्मयूररोमाणि कोला मागधिकाकणाः ।
भार्गीत्वक् शृङ्गवेरं च शर्करा शल्लकाङ्गजम् ॥ ३३ ॥
वृत्तकौण्डकबीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ।
पञ्च श्लोकार्धिकास्त्वेते लेहा ये सम्यगीरिताः ३४
सर्पिर्मधुभ्यां ते लेह्याः कासश्वासार्दितैर्नरैः ।

तिमिरस्येत्यादि । तिमिरो नवरागिपत्रः 'तिवरिया' इति प्रसिद्धः, कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी, श्वावित् सेढिका, तस्याः

१ 'घृतं वचाविडङ्गैश्च' इति पाठान्तरम् ।

१ 'त्रिनिशस्य' इति पाठान्तरम् ।

सूचय एव रोमाणि, कोला मव्यं, मागधिकाकणा पिप्पलीतण्डुलाः, शल्लकाजं शल्लकशकलम्। अन्ये 'शल्लकागजं' इति पठन्ति; तत्र शल्लका शल्लकी, गजं नागकेशरम्। नृत्तकोण्डको मर्कटकः; केचिन्नृत्तकौण्डकबीजानीत्यत्र 'नीचैःकदम्बबीजानि' इति पठन्ति, तत्र नीचैःकदम्बबीजानि लघुकदम्बबीजानि। श्लोकाधिकाः अर्धश्लोकनिर्दिष्टाः ॥ ३२—३४॥

सप्तच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्चापि मस्तुना ।
पिबेत् संचूर्ण्य मधुना धानाश्चाप्यथ भक्षयेत्॥३५॥

सप्तच्छदस्येत्यादि । सप्तच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्च संचूर्ण्य मस्तुना सह पिबेदिति योज्यम्। सप्तच्छदः सप्तपर्णः। धाना भृष्टयवाः। केचित्संचूर्ण्य मधुनेति धानाश्चाप्यथ भक्षयेदित्यत्र संबध्नन्ति ॥ ३५ ॥

अर्काङ्कुरैर्भावितानां यवानां साध्वनेकशः ।
तर्पणं वा पिबेदेषां सक्षौद्रं श्वासपीडितः ॥ ३६ ॥
शिरीषकदलीकुन्दपुष्पं मागधिकायुतम् ।
तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥ ३७ ॥

यादृशानां यवानां धाना भक्षयेत्तादृशानाह—अर्काङ्कुरैर्भावितानामित्यादि । अर्काङ्कुरैः अर्कपल्लवपुष्पकृतैः क्वाथैः। साधु शोभनं यथा भवतीत्यर्थः। अनेकश इति भावितानामित्यत्र योज्यम् । तर्पणं वा पिबेदेषामित्यादि । तर्पणं सक्तवः। एषां पूर्वोक्तानामर्काङ्कुरैर्भावितानामित्यर्थः। शिरीषेत्यादि। शिरीषादिपुष्पं पिप्पलीयुतं तण्डुलाम्बुना पीत्वा अशेषतो निःशेषान् श्वासान् जयेदिति संबन्धः। कुन्दो निर्गन्धं श्वेतपुष्पम् । तण्डुलाम्बु तण्डुलप्रक्षालनोदकम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कोलमज्जां तालमूलमृष्यचर्ममसीमपि ।
लिह्यात् क्षौद्रेण भार्गीं वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ३८॥
नीचैःकदम्बबीजं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

कोलमज्जामित्यादि । कोलमज्जा बदरमज्जा, मज्जाशब्द आकारान्तोऽप्यस्ति, तेन मज्जामिति साधुपाठः। तालमूलमित्यत्र तालमूलीमिति केचित् पठन्ति; तत्र तालमूली मुषली। नीचैःकदम्बबीजमित्यादि । नीचैःकदम्बबीजं लघुकदम्बबीजम्। तण्डुलाम्बुनेत्यत्र पेयमित्यध्याहार्यम्। केचित् 'नीपं कदम्बं रक्तं च तत्पीतं तण्डुलाम्बुना' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—नीपं बृहत्कदम्बफलं, कदम्बं लघुकदम्बवृक्षफलं, रक्तमिति विशेषणादनयोः पक्वयोर्ग्रहणं, यतः परिपक्वं रक्तं भवति। पिष्टं पाने देयमिति यावत्। अपरे तु तण्डुलाम्बुना पीतं सुदारुणान् श्वासान् हन्तीति योजयन्ति। ये पूर्वं पञ्चलेहप्रस्तावे 'नीचैःकदम्बबीजानि' इति पठन्ति तन्मतेऽपि न पुनरुक्तता, यतः पूर्वं मधुसर्पिर्भ्यां विलिहन् श्वासान् हन्तीति लेहः, अत्र तु तण्डुलाम्बुना पानम् ॥ ३८ ॥—

द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ३९
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान्।

द्राक्षां हरीतकीमित्यादि । कृष्णा पिप्पली । कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी ॥ ३९ ॥—

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ४०
लिह्यात्तैलेन[1] तुल्यानि श्वासार्तो हितभोजनः ।

हरिद्रां मरिचं द्राक्षामित्यादि । कणा पिप्पली । केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न व्याख्यातः ॥ ४० ॥—

गवां पुरीषस्वरसं मधुसर्पिःकणायुतम् ॥ ४१ ॥
द्याच्छ्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसम् ।

गवां पुरीषस्वरसमित्यादि । गोशकृद्रसपिप्पल्यौ मधुघृताभ्यां लिह्यात्, अश्वशकृद्रसपिप्पल्यौ वा मधुघृताभ्यां लिह्यात्॥४१—

पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः संप्रकीर्तिताः ॥ ४२॥
श्वासकासापहास्तेऽपि कासघ्ना ये च कीर्तिताः ।

इदानीं पाण्डुरोगाद्युक्तयोगानत्राप्यतिदिशन्नाह—पाण्डुरोगेष्वित्यादि । पाण्डुरोगादिप्रतिषेधेषु ये योगाः कथितास्तेऽपि श्वासकासापहाः, कासघ्ना ये च कीर्तितास्तेऽपि । केचिदमुं पाठं न पठन्ति ॥ ४२ ॥—

भार्गीत्वक्त्र्यूषणं तैलं हरिद्रां कटुरोहिणीम् ॥ ४३
पिप्पलीं मरिचं चण्डां गोशकृद्रसमेव च ।

भार्गीत्वगित्यादि । अत्र लिह्यादिति संबन्धनीयम्॥४३॥—

तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥ ४४ ॥
सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानाशु सुदुस्तरान् ।

तलकोटस्येत्यादि। तलकोटो अङ्कोठः। उत्कारिका लप्सिका। केचित् भार्गीत्वगित्यादिकं तलकोटस्य बीजेष्विति पर्यन्तमुत्कारिकार्थं मन्यन्ते ॥ ४४ ॥—

पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्था जाङ्गला रसाः ४५
सुरा सौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसो मधु ।
द्राक्षामलकबिल्वानि शस्तानि श्वासहिक्किनाम् ४६

इदानीं श्वासे हिक्कायां चान्यदपि यद्धितं तदाह—पुराणसर्पिरित्यादि । कौलत्थाः कुलत्थैः संस्कृताः । जाङ्गला रसा एणादीनामेव मांसरसाः। सौवीरकं विरेचनकल्पोक्तम् ॥ ४५॥ ॥ ४६ ॥

श्वासहिक्कापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।
युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥ ४७ ॥
खस्थो विलयनं याति मारुतश्च प्रशाम्यति ।

श्वासे तत्प्रसङ्गेन च हिक्कायामपि तुल्यं प्रतीकारमाह—श्वासहिक्कापरिगतमित्यादि । श्वासहिक्कापरिगतं श्वासहिक्काव्याप्तम्। स्निग्धैः स्वेदैः शाल्वणप्रभृतिभिः। लवणतैलाभ्यां सैन्ध-

[1] 'तैलेन विलिहन् हन्याच्छ्वासान् प्राणहरानपि' इति पाठान्तरम्।

वर्तितैलाभ्यां युक्तैः। तैः स्निग्धस्वेदैः। ग्रथितः घनीभूतः। खस्थः स्रोतःस्थितः। विलयनं द्रवभावम् ॥ ४७ ॥—

स्निग्धं कृत्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनम् ॥ ४८
वातश्लेष्मविबन्धे वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत्।

स्वेदे कृतेऽपि यदा वातकफानुबन्धो नोपशाम्यति तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्निग्धमित्यादि। स्विन्नं ज्ञात्वा रसौदनं भोजयित्वा वातकफानुबन्धे सति शुष्कं धूमं प्रयोजयेदिति पिण्डार्थः ॥ ४८ ॥—

मनःशिलादेवदारुहरिद्राच्छदनामिषैः ॥ ४९ ॥
लाक्षोरुबूकमूलैश्च कृत्वा वर्तीर्विधानतः।

केषां धूमं प्रयोजयेदित्याह—मनःशिलेत्यादि। छदनं पत्रकम्। आमिषं गुग्गुलुः। उरुबूकमूलं रक्तैरण्डमूलम्। विधानतः धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितोक्तविधानेन ॥ ४९ ॥—

सर्पिर्यवमधूच्छिष्टशालनिर्यासजं तथा ॥ ५० ॥

अपरमपि धूममाह—सर्पिरित्यादि। मधूच्छिष्टं मदनम्। शालनिर्यासो राला। सर्पिर्यवादिजं धूमं तथा तेनैव प्रकारेण प्रयोजयेदिति पिण्डार्थः ॥ ५० ॥

शृङ्गबालखुरस्नायुत्वक्कसमस्तं गवामपि।

अपराण्यपि धूमद्रव्याण्याह—शृङ्गबालखुरेत्यादि। गवां शृङ्गादिकं त्वक्पर्यन्तं समस्तमपि धूमार्थं प्रयोजयेत्। स्नायुः धनुर्ज्याबन्धनार्थं द्रव्यं, 'नैहार' इति लोके ॥—

तुरुष्कशल्लकीनां च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ॥ ५१ ॥

तुरुष्केत्यादि। तुरुष्कः सिल्हकः। तुरुष्कादिपद्मकान्तानां वा धूमं प्रयोजयेत् ॥ ५१ ॥

एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्या विजानता।

पूर्वोक्तधूमानामुपसंहारमाह—एत इत्यादि। एते पूर्वोक्ता धूमाः ॥—

बलीयसि कफग्रस्ते वमनं सविरेचनम् ॥ ५२ ॥

श्वासहिक्किनामवस्थायां विरेचनमाह—बलीयसीत्यादि। बलीयसि बलयुक्ते पुरुषे, वमनं सविरेचनं मृदु हितमित्यत्राध्याहार्यम् ॥ ५२ ॥

दुर्बले चैव रुक्षे च तर्पणं हितमुच्यते।
जाङ्गलोरभ्रजैर्मांसैरानूपैर्वा सुसंस्कृतैः ॥ ५३ ॥

दुर्बले इत्यादि। तर्पणं सन्तर्पणम्। कैस्तर्पणं प्रयोक्तव्यमित्याह—जाङ्गलोरभ्रजैरित्यादि। जाङ्गला एणादयो लावादयश्च। उरभ्रः मेषः। आनूपाः कच्छपादयः। सुसंस्कृतैः सूदशास्त्रोक्तविधिना ॥ ५३ ॥

निदिग्धिकां चामलकप्रमाणां
हिङ्ग्वर्धयुक्तां मधुना सुयुक्ताम्।
लिहन्नरः श्वासनिपीडितो हि
श्वासं जयत्येव बलाग्र्यहेण ॥ ५४ ॥

इदानीं श्वासे सिद्धतमं योगमाह—निदिग्धिकामित्यादि। निदिग्धिका कण्टकारी, तां कल्कीकृतामामलकप्रमाणां तदर्धप्रमाणेन हिङ्गुना मधुना च युक्तां श्वासपीडितो नरः पुरुषो लिहन् बलाच्छ्वासमाशु श्यहाज्जयेदिति संबन्धः। एतत् सर्वश्वासचिकित्सितं सामान्यमपि द्रव्यस्वरूपमभिसमीक्ष्य विशेषादुक्तमिति ॥ ५४ ॥

यथाऽग्निरिद्धः पवनानुविद्धो
वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम्।
रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः
श्वासश्च कासश्च विलम्बिका च ॥ ५५ ॥

श्वासस्य तत्प्रसङ्गेन च कासादीनामपि दुःखोपचर्यत्वख्यापनार्थमाह—यथाऽग्निरिद्ध इत्यादि। इद्धः दीप्तः। पवनानुविद्धः तत्सहितः। सुरराजमुक्तं इन्द्रमुक्तम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे हिक्काश्वासप्रतिषेधो नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

श्वासप्रतिषेधानन्तरं वातकफप्राधान्यत्वसाम्यात्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च कासप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः।
कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥ ३ ॥

इदानीमतिदेशेन कासहेतूनाह—उक्ता ये हेतवो नृणामित्यादि ॥ ३ ॥

(धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च।
विमार्गगत्वादपि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव)
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः
संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः।
निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः
कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु ॥ ४ ॥

कासस्य संप्राप्तिनिरुक्ती आह—प्राण इत्यादि। प्राणो वायुः, उदानानुगतः उदानवायुमिलितः ऊर्ध्वगतित्वादुदानस्य, प्रदुष्टः कोपमापन्नः सन्, संभिन्नकांस्यस्वरतुल्यघोष इति जर्जरितकांस्यशब्दानुकारी स्वरः। निरेति निर्गच्छति। सदोषः सदुष्टिरित्यर्थः; दुष्टिश्च श्वासस्य तादृग्विधशब्दप्राणवायुनिर्गमनात्मिकैव; केचित् सदोष इत्यत्र सघोष इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—सघोषस्तादृग्विधप्राणनिर्गमनोत्थस्वरयुक्तः। स प्राणो वायुः कास इत्युदाहृतः ॥ ४ ॥

स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथाऽन्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् ॥ ५ ॥

काससंख्यामाह—स वातपित्तप्रभव इत्यादि । स इति कासः । क्षतात् क्षतजः, क्षयजः शुक्रक्षयजः । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां पञ्चप्रकार इति संख्याकरणं नियमार्थम् । तेन वातादिकृतानेव कासस्य पञ्चप्रकारान् ब्रुवन् पुनस्तस्मादेव तदभ्यन्तरभेदः । यद्यपि क्षयादुत्पन्नकासस्य क्षयकर्तृत्वं न संभवति, तथाऽपि पूर्वावस्थातोऽधिकं क्षयं करोत्यतः क्षयजकासस्यापि क्षयकर्तृत्वं, अथवा बहुषु छत्रिषु गच्छत्सु केषुचिदच्छत्रिष्वपि छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशवत् क्षयजकासस्यापि क्षयकर्तृत्वव्यपदेशः । केचित् 'पञ्चप्रकारः पठितो भिषग्भिर्विशेषतो लक्षणतः पुराणैः' इति पठन्ति ॥ ५ ॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।
[1]स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥ ६ ॥

कासपूर्वरूपमाह—भविष्यतस्तस्येत्यादि । भोज्योपरोधः ग्रासस्य गले सङ्गः । स्वशब्दवैषम्यमिति ईषत्प्रकृतिस्वरवैकृतम् । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । केचित् कासपूर्वरूपं न पठन्ति, रूपागामेवाव्यक्तानां प्राग्रूपे सद्भावात् । तन्न, समानतन्त्रविरोधात् ॥ ६ ॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तमन्तःकफमीरणेन
कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः ॥ ७ ॥

वातकासलक्षणमाह—हृच्छङ्खमूर्धेत्यादि । क्षामाननः क्षीणमुखक्रियः । क्षीणबलस्वरौजा इति बलं कर्मनिर्वर्तनक्षमता, ओजो हृदिस्थितं प्रसिद्धमेव । प्रसक्तेत्यादि । प्रसक्तं यथा भवति तथाऽन्तः कफं यथा भवति शुष्कं च यथा भवति तथा कासेदित्यर्थः; प्रसक्तं निरन्तरं, अन्तःकफमभ्यन्तरकफं, शुष्कं श्लेष्मरहितम् । ईरणेन वायुना । स्वरभेदयुक्तो भिन्नस्वर इत्यर्थः । हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूलमिति केचित् पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः ॥ ७ ॥

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि
[2]कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ८ ॥

पित्तकासलक्षणमाह—उरोविदाहज्वरेत्यादि । अभ्यर्दितः पीडितः । तिक्तमुखो निम्बादिभक्षणेनेव । पाण्डुत्वमत्र पित्तकृतं बोद्धव्यं, तेन पाण्डुः पीतवर्णः । परिदह्यमानः दाहयुक्तः ॥ ८ ॥

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेत ना सान्द्रकफं कफेन ॥ ९ ॥

कफकासलक्षणमाह—प्रलिप्यमानेनेत्यादि । प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मणा लिप्यमानेन मुखेन । सीदन् पतन् । शिरोरुजार्तः शिरोव्यथापीडितः; यद्यपि शिरोरुजा वातजन्या अतो वातिक एव कासे संभवति, तथाऽपि कफजेऽपि कासे वायुसद्भावाच्छिरोरुजा युक्तैव । कफपूर्णदेहः श्लेष्मगुरुशरीर इत्यर्थः । अभक्तरुक् भोजनारुचिः । सादोऽङ्गग्लानिः । ना पुरुषः ॥ ९॥

वक्षोऽतिमात्रं विहतं तु यस्य
व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः ।
विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं
ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजं तमाहुः ॥ १० ॥

उरःक्षतजकासलक्षणमाह—वक्षोऽतिमात्रमित्यादि । वक्षः स्तनयोरन्तरालं, अन्ये तु जत्रुक्रोडपार्श्वानामन्तरालं वक्ष आहुः । विहतं विशेषेण पीडितम् । अभिघातो लगुडप्रहारादिः । विश्लिष्टवक्षाः अवसन्नवक्षाः । सरक्तं ष्ठीवति 'कफं' इति शेषः ॥ १० ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।

तस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—स इत्यादि । स क्षतजकासी । उरःक्षतस्य उरःक्षतजकासस्य चायं भेदः—उरःक्षती पूर्वमेव सरक्तादिकं कफं ष्ठीवति, उरःक्षतजकासी तु पूर्वं शुष्कं कासते पश्चात् सशोणितं ष्ठीवति । तथा चोक्तं—"रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्"—इति । उरःक्षते गात्रशूलादीनि लक्षणानि पूर्वमेव भवन्ति, तज्जकासे त्वसाध्यावस्थायामेवेत्यतोऽपि भेदः ॥—

शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥ ११ ॥
ससर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ।

क्षयजकासलक्षणमाह—शुष्यन्नित्यादि । 'विनिष्ठीवति' इति पदं रुधिरं सपूयमित्यत्र संबध्यते । ससर्वलिङ्गमित्यादि सह सर्वैः लिङ्गैर्वर्तते यः स ससर्वलिङ्गः सर्वदोषलिङ्गयुक्त

१. 'स्वशब्दवैषम्य॰' इति पाठान्तरम् ।

२ 'कासेत्कृशः' इति पाठान्तरम् ।

इत्यर्थः । चिकित्सितज्ञाः कायचिकित्साविदः । क्षयजं शुक्रक्षयजम् । यद्यपि सामान्यक्षयशब्देन रसादिक्षयः प्राप्तस्तथाऽप्यत्र शुक्रक्षयो ग्राह्यः, तज्जनितत्वात् क्षयकासस्य सर्वधातुक्षयस्य च । यद्यपि क्षयस्य क्षयकासस्य च भेदो नोपलभ्यते, तथाऽपि क्षये यानि ज्वरादीनि लक्षणानि भवन्ति तान्येकदोषारब्धानि, क्षयजकासे पुनस्तानि त्रिदोषजानीत्यतो भेदः । तथाच तन्त्रान्तरम्,—"क्षये कासादिकं लिङ्गमेकदोषकृतं मतम् । तदेव तत्कृते कासे सर्वदोषान्वितं बुधैः—" इति ॥ ११ ॥—

वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यं तमाहुर्भिषजस्तु कासम् ॥ १२ ॥

इदानीमवस्थायां याप्यत्वमाह—वृद्धत्वमित्यादि । वृद्धत्वं स्थविरत्वम् ॥ १२ ॥

शृङ्गीवचाकट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥ १३ ॥

इदानीं सामान्यकासचिकित्सामाह—शृङ्गीवचाकट्फलकत्तृणाब्देत्यादि । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । अब्दं मुस्ता । अमराह्वो देवदारुः । बद्धास्यं चिरकालं व्याप्य आस्ये स्थितिकरं, चिरकालानुबद्धमिति तात्पर्यार्थः । अत्र पूर्वं सामान्यचिकित्साकरणं कासे आशु चिकित्साकर्तव्येति द्योतनार्थम् ॥ १३ ॥

फलत्रिकव्योषविडङ्गशृङ्गी-
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥ १४ ॥

फलत्रिकव्योषविडङ्गेत्यादि । फलत्रिकं त्रिफला । व्योषं त्रिकटु । देवकाष्ठं देवदारु ॥ १४ ॥

पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीं चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी
ससैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥ १५ ॥

पथ्यामित्यादि । पथ्यादीनि चूर्णयित्वा मधुघृताभ्यां कासी विलिहीतेत्यर्थः । केचित् पथ्यादिकं लाजपर्यन्तमेकयोगं, समागधीं वापि विचूर्ण्य शुण्ठीमिति द्वितीयं योगं मन्यन्ते । ससैन्धवामित्यादि । कृष्णा पिप्पली । उष्णजलेनेत्यत्र 'पिबेत्' इत्यध्याहार्यं, समानतन्त्रदर्शनात् । तथा च—"पिबेत् ससैन्धवां कृष्णां कासघ्नीं कोष्णवारिणा"—इति ॥ १५ ॥

खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षां च सर्पिर्मधुनाऽवलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकां च तुल्यां
सशृङ्गवेरं मधुकं तुगां च ॥ १६ ॥

लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतं समांशं
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च
संचूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्नः ॥ १७ ॥

योगद्वयमाह—खादेद्गुडमित्यादि । नागरपिप्पलीभ्यां 'युक्तं' इति शेषः । द्राक्षां सितामित्यादि । द्राक्षामित्यादिको मागधिकां च तुल्यामित्येतत्पर्यन्त एको योगः । अत्र च खादेदिति संबन्धनीयं, समानतन्त्रदर्शनात् । तथाच,—"शर्करामागधीद्राक्षाः कासी खादेत् समांशिकाः"—इति । सशृङ्गवेरमित्यादिकः घृतक्षौद्रयुतं समांशमित्यन्तो द्वितीयो योगः । तुगा वंशलोचना । अन्ये वंशलोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यमाहुः । सितोपलामित्यादिः मरिचांशयुक्तामिति पर्यन्तस्तृतीयः । सितोपलां शर्करां, मरिचांशयुक्तां मरिचभागयुक्ताम् । अत्रापि लिह्यादिति संबन्धनीयम् । धात्रीकणेत्यादि । धात्री आमलकीफलं, कणा पिप्पली, विश्वं शुण्ठी, सितोपला शर्करा । दध्नो मण्डेन मस्तुना ॥ १६ ॥ १७ ॥

हरेणुकां मागधिकां च तुल्यां
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः ।
उभे हरिद्रे सुरदारुशुण्ठीं
गायत्रिसारं च पिबेत् समांशम् ॥ १८ ॥
बस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा
दन्तीं द्रवन्तीं च सतिल्वकांशाम् ।
भृष्टानि सर्पिष्यथ बादराणि
खादेत्पलाशानि ससैन्धवानि ॥ १९ ॥

हरेणुकामित्यादि । गायत्रीसारः खदिररसः । उभे हरिद्रे इत्यादि बस्तस्य मूत्रेणेति पर्यन्तमेको योगः । सुखाम्बुना वेत्यादि द्वितीयः । सुखाम्बु उष्णोदकम् । द्रवन्ती चीरितपत्रा दन्तीभेदः । सतिल्वकांशामिति पट्टिकालोध्रसहितामित्यर्थः । भृष्टानि सर्पिषीत्यादि । बादराणि पलाशानि बदरीपत्राणि ॥ १८ ॥ १९ ॥

कोलप्रमाणं प्रपिबेद्धि हिङ्गु
सौवीरकेणाम्लरसेन वाऽपि ।

कोलप्रमाणमित्यादि । कोलप्रमाणं कर्षप्रमाणम् । सौवीरकेण काञ्जिकेन । अम्लरसेन बीजपूरकरसेन । यद्यपि हिङ्ग्वल्पप्रमाणं हितं, तथाऽप्यर्धकर्षप्रमाणं हिङ्गु प्रयुज्यते, रोगविशेषेणाधिकप्रमाणस्यापि हितत्वात् । केचित् सौवीरकेणाम्लरसेन वाऽपीत्यत्र सौवीरकेणापि समातुलुङ्गकमिति पठित्वा बीजपूरकेण सह हिङ्गु पिबेदिति व्याख्यानयन्ति ।

क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वाऽपि
भार्गीवचाहिङ्गुकृता च वर्तिः ॥ २० ॥
धूमे प्रशस्ता घृतसंयुक्ता
वेणुत्वगेलालवणैः कृता वा ।

क्षौद्रेणेत्यादि। धूमे धूमविषये, प्रशस्ता हिता, वर्तिः 'षोडशाङ्गुलनेत्रन्यस्ता सति' इति शेषः। वेणुत्वक् वंशच्छल्ली। लवणैः सैन्धवैः॥ २०॥—

मुस्तेङ्गुदीत्वङ्मधुकालमांसी-
मनःशिलालैश्छगलाम्बुपिष्टैः॥ २१॥
विधाय वर्तीः सपयोऽनुपानं
धूमं पिबेद्वातबलासकासी।

अपराण्यपि धूमद्रव्याण्याह—मुस्तेत्यादि। इङ्गुदीत्वक् इङ्गुदीवल्कलम्। आलं हरितालम्। छगलाम्बु छागमूत्रम्। विधाय कृत्वा। पयोऽनुपानं दुग्धानुपानम्। धूमं पिबेत् पूर्वोक्तविधानेन। यद्यपि पूर्वोक्तयोगानां दोषापेक्षया विषयो नोक्तस्तथाऽपि योगानां रसादीन् बुद्ध्वा यथादोषं वैद्यः पूर्वोक्तयोगान् प्रयोजयेत्॥ २१॥—

पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं जयति प्रसह्य॥ २२॥

पिबेच्च सीधुमित्यादि। सीधुः शल्यकः। तेन मरिचान्वितसीधुना; जयति 'आतुर' इति शेषः। प्रसह्य हठात्॥ २२॥

द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराह्वयाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम्।

द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठेत्यादि। अम्बु वालकम्। पुराह्वया शल्लकी, गुग्गुलुमपरे। क्षीरमित्यत्र पिबेदिति शेषः। केचित् 'मञ्जिष्ठशुण्ठीजलगोस्तनीभिः क्षीरं घृतं माक्षिकसंयुतं वा'इतीदृशं पाठं पठन्ति॥—

निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान्मधुना सुसिद्धान्॥ २३॥

निदिग्धिकेत्यादि। सुसिद्धान् सुपक्वान् मुद्गान् निदिग्धिकादिभिश्चूर्णिताभिः सार्धं खादेदिति। तथाच,—"क्षुद्रामृतानागरपिप्पलीभिः खादेच्च मुद्गानथ साधु सिद्धान्" इति। केचित् 'निदिग्धिकामूलसमांशसिद्धान्' इति पठन्ति, तत्र कण्टकारीमूलतुल्यभागेन सह स्विन्नानित्यर्थः। अपरे 'कटुकोपगाढान्' इति पठित्वा त्रिकटुप्रगाढानिति व्याख्यानयन्ति॥२३॥

उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्यां
पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः।
एभिर्निषेवेत कृतां च पेयां
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम्॥ २४॥

उत्कारिकामित्यादि। उत्कारिकां लप्पसिकाम्। नागराढ्यां शुण्ठ्यधिकाम्। अत्रापि खादेदिति संबन्धनीयम्। त्रुटिकोलपत्रैरित्यत्र 'वटकोलपत्रैः' इत्यन्ये पठन्ति। एभिरित्यादि। एभिरिति पूर्वोक्तैः उत्कारिकादिद्रव्यैः। तन्वीं अल्पसिक्थां बहुद्रवाम्॥ २४॥

यत् क्लीहि सर्पिर्विहितं षडङ्गं
तद्वातकासं जयति प्रसह्य।
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम्॥ २५॥

सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीमतिदेशेन वातकासचिकित्सितमाह—यत् क्लीहि सर्पिरित्यादि। षडङ्गं षट्पलं, षट्पलस्य 'षडङ्गा'ख्या द्वितीया संज्ञेति प्रतिपादनार्थं षडङ्गकथनम्। तच्च षट्पलप्रमाणं पक्तव्यम्। विदारिगन्धादिगणक्वाथकल्कसंस्कृतम्। रसेन क्वाथेन॥ २५॥

विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनं चाप्यनुवासनं च।
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र॥ २६॥
हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव।

विरेचनमित्यादि। अत्र वातकासे। आस्थापनं निरूहणम्। ननु कासे बस्तिनिषेधात् कथमत्रास्थापनं? उच्यते—सत्यं, निषिद्धमप्यास्थापनं वातकासे प्रयुज्यते, दोषप्रत्यनीकत्वात्। धूमं पिबेदित्यादि। अत्र 'यथोक्तविधिना' इति शेषः। स्नैहिकं मधूच्छिष्टसर्जरसवसादिभिः कृतम्। अप्रमत्तः सावधानः। सुखोष्णं ईषदुष्णम्। घृतं असंस्कृतम्। अत्र वातकासेऽन्यदपि यद्धितं तदाह—हिता यवाग्वश्चेत्यादि। रसेषु सिद्धाः मांसरसेषु सिद्धाः। पयांसि वातहरद्रव्यसिद्धानि। लेहाः पूर्वोक्ताः॥ २६॥—

प्रच्छर्दनं कायशिरोविरेका-
स्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च॥ २७॥
उष्णाश्च लेहाः कटुकाश्च हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं च।
कटुत्रिकं चापि वदन्ति पथ्यं
घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्वम्॥ २८॥
निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्वं
सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम्।
पाठाविडव्योषविडङ्गसिन्धु-
त्रिकण्टकाक्षाहुतभुग्बलाभिः॥ २९॥
शृङ्गीवचाम्भोधरदेवदारु-
दुरालभाभार्ग्यभयाशटीभिः।
सम्यग्विपक्वं द्विगुणेन सर्पि-
र्निदिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत्॥ ३०॥
श्वासाग्निसादस्वरभेदभिन्ना-
न्निहन्त्युदीर्णानपि पञ्चकासान्।

कफकासचिकित्सितमाह—प्रच्छर्दनमित्यादि। प्रच्छर्दनं वमनम्। कायशिरोविरेका इति कायविरेको विरेचनं, शिरोविरेको नस्यभेदः; स च पिप्पल्यादिकृतः। उष्णाः लेहाः कटुद्रव्यकृता इत्यर्थः। कटुकाः कफहरकटुद्रव्यकृताः।

कफं कफकासं, कारणे कार्योपचारात् । विशोषणं लघुरूक्षाल्पभोजनं; अन्ये नानाप्रकारलङ्घनमाहुः । तथाचोक्तम्,—"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्"–इति । पथ्यं हितम् । कृमिघ्नस्वरसे विपक्कं आर्द्रविडङ्गस्वरसविपक्कं, स्वरसालाभे च पूर्वोक्तकल्पनया सविडङ्गचूर्णं रात्रिपर्युषितं जलं ग्राह्यम् । अन्ये तु कृमिघ्नशब्देन कृमिघ्नानि यानि द्रव्याणि सुरसादीनि तान्याहुः । निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्कमित्यादि निर्गुण्डिपत्रस्वरसे नीलसिन्धुवारस्वरसे, नीलसिन्धुवारश्च शेफालिकेति लोके । पाठेत्यादि । व्योषं त्रिकटुकम् । सिन्धु सैन्धवम् । त्रिकण्टो गोक्षुरकः । हुतभुक् चित्रकः । अम्भोधरः मुस्तम् । स्वरभेदभिन्नान् कांस्यपात्रादिस्वरभेदेन भिन्नान् । पञ्च कासान् हन्तीति स्तुतिवाक्यं, तस्मात्कफकासं हन्तीति ज्ञातव्यं, कफकासप्रस्तावात् । यद्यपि वातकासानन्तरं पित्तकासाभिधानं कासप्रतीकारस्य युक्तं न कफकासाभिधानं, तथाऽपि कफकासचिकित्सितस्य क्षयजहितत्वप्रतिपादनार्थं कथनम् ॥ २७–३० ॥—

विदारिगन्धोत्पलसारिवादीन्
निःक्वाथ्य वर्गं मधुरं च कृत्स्नम् ॥ ३१ ॥
घृतं पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धैः
काकोलिवर्गे च सशर्करं तत् ।
प्रातः पिबेत् पित्तकृते च कासे
रतिप्रसूते क्षतजे च कासे ॥ ३२ ॥

इदानीं पित्तजक्षयजक्षतकासानां चिकित्सितमाह–विदारिगन्धेत्यादि । आदिशब्दो विदारिगन्धादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । तेन विदारिगन्धादिः उत्पलादिः सारिवादिश्च । मधुरं वर्गं काकोल्यादिकम् । कृत्स्नं समग्रम् । अत्रापि निःक्वाथ्येति संबध्यते । द्रवप्रमाणं च प्रत्येकं स्नेहसमम् । तथा च परिभाषा—"पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक्च स्याच्चतुर्गुणम्"–इति । काकोलीवर्गे 'कल्कीकृते' इति शेषः । सशर्करं शर्कराप्रक्षेपं । प्रातः पूर्वाह्णे । पित्तादिकासे पिबेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

खर्जूरभार्गीमगधापियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं
त्रीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥ ३३ ॥

खर्जूरभार्गीत्यादि । पियालः चारः । मधूलिका मर्कटकः । समांशैः तुल्यप्रमाणैः । त्रीन् कासान् पित्तोरःक्षतक्षयजान् । खर्जूरादिभिस्तुल्यभागैः कृतं चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं लेहत्वेनोपयुज्यमानं त्रीन् कासान् हन्तीति पिण्डार्थः । पित्तकासचिकित्सितं यदत्रोरःक्षतक्षयकासाभ्यां सहैव कथितं तदुभयतुल्यचिकित्सितख्यापनार्थम् ॥ ३३ ॥

रक्ताहरिद्राञ्जनवह्निपाठा-
मूर्वोपकुल्या विलिहेत् समांशाः ।
क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे
पिबेद्घृतं चेक्षुरसे विपक्वम् ॥ ३४ ॥

रक्तामित्यादि । रक्ता मञ्जिष्ठा, अञ्जनं सौवीराञ्जनं समानतन्त्रदर्शनात्, वह्निः अजमोदा, मूर्वा चोरस्नायुः, उपकुल्या पिप्पली । समांशाः तुल्यभागाः । मञ्जिष्ठादीनि पिप्पल्यन्तानि तुल्यभागानि चूर्णीकृतानि क्षतजे क्षयोत्थे च कासे मधुना लिहेत् । चकारात् पित्तकासेऽपि । इक्षुरसे विपक्वं वा घृतं पिबेदिति पिण्डार्थः ॥ ३४ ॥

चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वाऽपि
क्षीरेण पक्वं सघृतं हिताशी ।

तेषामपरमपि चिकित्सितमाह—चूर्णमित्यादि । आमलकस्य चूर्णं सघृतं विपक्वं हिताशी क्षीरेण सह पिबेदिति संबन्धः । 'हिताशी' इत्यत्र 'हिताय' इति केचित् पठन्ति; तत्र कासशान्तये इति व्याख्यानम् ॥—

चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि
काकोलिवर्गश्च कृतः सुसूक्ष्मः ॥ ३५ ॥
कासेषु पेयस्त्रिषु कासवद्भिः
क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वाऽपि ॥ ३६ ॥

पित्तजादिकासत्रयेऽपरमपि चिकित्सितमाह–चूर्णानीत्यादि । गोधूमादिचूर्णानि चूर्णीकृतो काकोल्यादिगणश्च मधुघृतयुक्तेन दुग्धेन पित्तोरःक्षतक्षयजकासवद्भिः पुरुषैः पेय इत्यर्थः । केचिद्गोधूमचूर्णादिचूर्णत्रयं यथाक्रमं त्रिषु कासेषु त्रिभिरेव क्षीरादिभिर्द्रवैः पेयमिच्छन्ति ॥ ३५–३६ ॥

गुडोदकं वा क्वथितं पिबेद्धि
क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशम् ।

गुडोदकमित्यादि । गुडोदकं शीतकषायविधिना गृहीतं, क्वथितमिति पक्वमित्यर्थः । एतेन शीतकषायीकृतस्य गुडोदकस्य पश्चात्किंचित्पक्वस्य शीतीभूतस्य क्षौद्रेण सह पानमित्यर्थः । वेति विकल्पस्तु पूर्वयोगापेक्षया । मरिचोपदंशं समरिचभक्षणम् ॥—

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाऽर्धतुलां गुडस्य ॥ ३७ ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ।
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥ ३८ ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ॥ ३९ ॥

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तराग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥ ४० ॥
स्त्रीणां च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।

कल्याणगुडमाह—प्रस्थत्रयेणेत्यादि । शुद्धस्य निर्मलस्य । अर्धतुलां पञ्चाशत्पलानि । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, व्योषः त्रिकटु, इभकृष्णा हस्तिपिप्पली, सिन्धु सैन्धवं, अग्निश्चित्रकः । पिचुप्रमाणैः कर्षप्रमाणैः; 'पलप्रमाणैः' इत्यन्ये पठन्ति; तत्र, समानतन्त्रविरोधात् । दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टाविलत्र 'इष-तैलभृष्टानि' इति शेषः, त्रिवृतो रेचनीयतास्फोटनार्थं वृद्धपारम्पर्यस्मरणात् । यथावत् मृदुमध्यक्रूरकोष्ठकमानुरूपं खरमृदुमध्यपाकेनेत्यर्थः । अयमिति कल्याणकः । पुंस्त्वस्य शुक्रस्य, अत्रापि हतस्येति संबध्यते । कल्याणक इति कल्याणकरणात् ॥ ३७—४० ॥

द्विपञ्चमूलेभकणात्मगुप्ता-
भार्गीशठीपुष्करमूलविश्वान् ॥ ४१ ॥
पाठामृताग्रन्थिकशङ्खपुष्पी-
रास्नाग्न्यपामार्गबलायवासान् ।
द्विपालिकांश्चस्य यवाढकं च
हरीतकीनां च शतं गुरूणाम् ॥ ४२ ॥
द्रोणे जलस्याढकसंयुते च
क्वाथे कृते पूतचतुर्थभागे ।
पचेत्तुलां शुद्धगुडस्य दत्त्वा
पृथक् च तैलात् कुडवं घृताच्च ॥ ४३ ॥
चूर्णं च तावन्मगधोद्भवाया
देयं च तस्मिन्मधु सिद्धशीते ।
रसायनात् कल्कमतो विलिह्या-
द्द्वे चाभये नित्यमथाशु हन्यात् ॥ ४४ ॥
तद्राजयक्ष्मग्रहणीप्रदोष-
शोफाग्निमान्द्यस्वरभेदकासान् ।
पाण्ड्वामयश्वासशिरोविकारान्
हृद्रोगहिक्काविषमज्वरांश्च ॥ ४५ ॥
मेधाबलोत्साहमतिप्रदं च
चकार चैतद्भगवानगस्त्यः ।

अगस्त्यावलेहमाह—द्विपञ्चमूलेत्यादि । द्विपञ्चमूलं दशमूलम् । इभकणा गजपिप्पली । आत्मगुप्ता कपिकच्छूः । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । अग्निश्चित्रकः । यवासो धन्वयवासकः, पूर्वपदलोपात् । न्यस्य प्रक्षिप्य । यवाढकं चतुःषष्टिपलानि । गुरूणामतिस्थूलानाम् । जलद्रोणे द्वादशाधिकपञ्चशतपलेषु । द्विपञ्चमूलादीन् प्रत्येकं द्विपलप्रमाणान् यवाढकं च तथा हरीतकीशतं जलद्रोणे प्रक्षिप्य तावत् पचेद्यावत्पादावशेषितम् । ततश्च तस्मिन् कषाये वस्त्रपूते गुडतुलां शुद्धस्विन्नहरीतकीशतं तथा घृततैलयोः प्रत्येकमष्टौ पलानि प्रक्षिप्य पचेद्यावत्तन्तुमत्स्याज्जलपतितं न शीर्यते, ततश्च पिप्पलीचूर्णं चतुःपलं मधु चाष्टपलप्रमाणं दत्त्वा स्थापयेत्, ततः तस्माद्रसायनात् कल्कमर्धपलप्रमाणं लिह्यात्, हरीतकीद्वयं च खादेत् । एतद्रसायनं भगवता अगस्त्येन कृतम् ॥ ४१—४५ ॥—

कुलीरशुक्तीचटकैणलावा-
न्निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथाऽन्यैः ॥ ४६ ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमाणं
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजं च कासम् ।
शतावरीकल्कबलाविपक्वं
घृतं विधेयं च हिताय कासिनाम् ॥ ४७ ॥

कुलीरशुक्तीत्यादि । कुलीरः कर्कटः, शुक्तिः जलशुक्तिः, चटकः ग्रामचटकः, एणः कृष्णमृगः, मधुरवर्गः काकोल्यादिः । केचित् 'निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथाऽन्यैः' इति पठित्वा काकोल्यादिसहितानि लावादीनि निःक्वाथ्य तथा अन्यैः मधुरैः जीवनीयैः कल्कीकृतैः घृतं पचेदिति व्याख्यानयन्ति । चकारात् पित्तजकासमपि । शतावरीनागबलेत्यादि । केचित् शतावरीनागबलादिक्वाथे घृतं सिद्धमिच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे कासप्रतिषेधो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

श्वासकासप्रतिषेधानन्तरमूर्ध्वगतत्वसामान्यात् श्वासकासचिकित्सितसाध्यत्वाच्च स्वरभेदप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । स्वरभेदः स्वरोपघातः ॥ १ ॥ २ ॥

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनातिगीत-
शीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ ३ ॥

स्वरभेदहेतुसंप्राप्तिसंख्या आह—अत्युच्चभाषणेत्यादि । अध्ययनं अनवरतं वेदादिपाठः । अतिगीतं निरन्तरं मङ्गलादिगायनम् । शीतादिभिरित्यत्र आदिशब्दात् पित्तकफकोपहेतवो गृह्यन्ते । यदत्र अत्युच्चभाषणादीनां वातकोपहेतूनामेव साक्षात् कथनं कृतं न पित्तकफकोपहेतूनां तत् स्वरोपघातकर्तृत्वे वायोः प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्ये तु शीतादीत्यत्र आदिशब्देन गुरुलघुस्निग्धरूक्षादीन् गुणान् गृह्णन्ति । स्वरवहेषु स्रोतःसु शब्दवाहिनीषु धमनीषु, ते वातादयो, गताः प्राप्ताः, प्रतिष्ठां स्थितिम् । षड्विधः षट्प्रकारः; पृथक्

वातादिभिस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, मेदःक्षयाभ्यां प्रत्येकमेकः, एवं षट्प्रकारः । ननु, समानतन्त्रे 'वातात् पित्तात् कफात्कासारक्तवेगात् सपीनसात्' इत्यत्र यथा षड्विधः स्वरभेद उक्तस्तथा तेन सार्धं कथं न विरोधः । सत्यं, कासजप्रतिश्यायजयोः स्निग्धत्वेनोक्तत्वाद्ग्रहणं, रक्तजस्य तु कफग्रहणेनैव ग्रहणं, यतो रक्तं कफयुक्तं स्वरभेदं करोति समानतन्त्रत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं न संख्याधिक्यम्? सत्यं, कासजप्रतिश्यायजयोः वातिकत्वेन ग्रहणम् । अत्युच्चभाषणेत्यादिको हेतुः । प्रकुपिताः पवनादय इत्यादिका संप्राप्तिः, भवति चापि हि षड्विधः स इति संख्या ॥ ३ ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा
भिन्नं शनैर्वदति गद्गदवत् स्वरं च ।

वातिकस्वरभेदलक्षणमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णशब्दः नयनादिभिर्वर्चःपर्यन्तैः संबध्यते । भिन्नं अनवस्थितम् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—"स्वरभेदो भवेद्वाताद्रूक्षः क्षामबलस्वरः"—इति । गद्गदवत् स्वरमित्यत्र केचित् 'गर्दभवत् स्वरं' इति पठन्ति ॥—

पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो
ब्रूयाद्गलेन च विदाहसमन्वितेन ॥ ४ ॥

पित्तजस्वरभेदलक्षणमाह—पित्तेनेत्यादि । पीतशब्दो वदनादिभिर्मूत्रान्तैः संबध्यते । 'स विदाहसमन्वितेन' इति केचित् पठन्ति । तत्र स इति स्वरभेदी पुरुषः ॥ ४ ॥

कृच्छ्रात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो
मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषः ।

कफजस्वरभेदलक्षणमाह—कृच्छ्रादित्यादि । सततं अनवरतम् । कफरुद्धकण्ठः श्लेष्मावृतकण्ठः । मन्दं शनैरिति मन्दं मन्दमित्यर्थः । दिवा विशेष इति दिवसे विशेषो भवेत्, कफक्षयात् । 'दिवा विशेषात्' इति केचित् पठन्ति । रात्रौ तावत् कफरुद्धकण्ठत्वान्न वदत्येव, दिवा पुनः कफापचयाद्विशेषो भवति, तस्माच्च विशेषान्मन्दं मन्दं वदतीति व्याख्यानयन्ति ॥—

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंप-
द्व्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः ॥ ५ ॥

सान्निपातिकस्वरभेदलक्षणमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वात्मके सन्निपातोत्थस्वरभेदे । सर्वविकारसंपत् वातादिलिङ्गप्रादुर्भावः, अव्यक्तता च वचसः अस्पष्टवाक्त्वं, तं सान्निपातिकस्वरभेदम् ॥ ५ ॥

धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

क्षयजस्वरभेदलक्षणमाह—धूप्येतेत्यादि । धूप्येत मुखाद्धूममिवोद्वमति, 'ब्रुवन्' इति वाक्यशेषः । क्षयमाप्नुयात् 'वातात्' इति शेषः ।

अन्तर्गलं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
मेदश्चयाद्वदति दिग्धगलौष्ठतालुः ॥ ६ ॥
क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि
चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च
स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ७ ॥

मेदोजस्वरभेदलक्षणमाह—अन्तर्गलमित्यादि । अन्तर्गलं गलस्यान्तरे । स्वरं वदति स्वरं करोति । 'अन्तर्गतं' इति केचित् पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । यतोऽन्तर्गलं स्वरं वदति अत एव अलक्ष्यपदमिति, न लक्ष्यन्ते पदानि यस्येत्यर्थः । मेदश्चयात् मेदोवृद्धेः । दिग्धं मेदोदिग्धं गलौष्ठतालु यस्य स तथा । 'मेदोऽन्वयात्' इति केचित् पठन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान्
न्यायेन तान् वमनरेचनबस्तिभिश्च ।
नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः
संपादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च ॥ ८ ॥

स्वरभेदस्य सामान्यचिकित्सामाह—स्निग्धानित्यादि । यद्यपि कफजमेदोजयोः स्वरभेदयोरपतर्पणसाध्यत्वात् स्नेहनं न युक्तं, तथाऽपि यथादोषप्रत्यनीकैर्यथादोषप्रत्यनीकसाधितैश्च स्नेहैः स्नेहनं युक्तमेव, अथवा मेदःकफजयोरपि वायुसद्भावात् स्नेहनोपदेशः । अपकृष्टदोषान् आकृष्टदोषान् । अत्र वमनविरेचनबस्तिभिरिति संबध्यते । न्यायेन यथाविधीत्यर्थः । वमनादिभिरपकृष्टदोषान् स्वरभेदातुरान् किं कुर्यादित्याह—नस्यावपीडेत्यादि । अवपीड्य दीयते इत्यवपीडो नस्यभेदः । मुखधावनं गण्डूषादि । संपादयेत् योजयेत् । विविधैः दोषप्रत्यनीकत्वेन नानाप्रकारैः । कवलग्रहैः गण्डूषभेदैः । तथा च—"सुखं संचार्यते या तु गण्डूषे सा प्रकीर्तिता । असंचार्या तु या मात्रा कवले सा प्रकीर्तिता"—इति ॥ ८ ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्त-
स्तं चाप्यशेषमवतारयितुं यतेत ।
वैशेषिकं च विधिमूर्ध्वमतो वदामि
तं वै स्वरातुरहितं निखिलं निबोध ॥ ९ ॥

अन्यदपि स्वरभेदचिकित्सितमतिदेशेनाह—य इत्यादि । श्वासकासप्रतिषेधसामान्येन आदौ यः श्वासकासविधिरुद्दिष्टः तं विधिं समस्तमपि यथादोषं कर्तुं यतेतेति पिण्डार्थः । वैशेषिकमित्यादि । अत इति सामान्यचिकित्सानन्तरम् । तं वै स्वरातुरमिति स्वरभेदातुरहितम् । निबोध जानीहि ॥ ९ ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत् ।
कासमर्दकवार्ताकमार्कवस्वरसे शृतम् ॥ १० ॥
पीतं घृतं हन्त्यनिलं सिद्धमार्तगले रसे ।

तमेव वैशेषिकविधिमाह—स्वरोपघात इत्यादि । भुक्तोपरि भोजनोपरि । मार्कवो भृङ्गराजः, शृतं पक्वम् । अनिलं वातजस्वरभेदं, उपचारात् । आर्तगलः ककुभः ॥ १० ॥—

यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकामलकेषु वा ॥ ११ ॥
देवदार्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकम् ।

अपरमपि वातजे घृतत्रयमाह—यवक्षाराजमोदाभ्यामित्यादि । अग्निको अजमोदा । आजं 'घृतं' इति शेषः । समाक्षिकं समधु । अत्रापि पीतमिति योज्यम् ॥ ११ ॥

सुखोदकानुपानो वा ससर्पिष्को गुडौदनः ॥ १२ ॥

वातिके पथ्ययोगमाह—सुखोदकानुपान इत्यादि । सुखोदकं ईषदुष्णोदकम् । केचिदमुं योगं पैत्तिके मन्यन्ते, एष योगः समानतन्त्रेषु वातिकस्वरभेद एव प्रयुक्तः ॥ १२ ॥

क्षीरानुपानं पित्ते तु पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ।

पैत्तिकस्वरभेदचिकित्सामाह—क्षीरानुपानमित्यादि । अतन्द्रितोऽनलसः ॥—

अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ १३ ॥

पैत्तिके पथ्ययोगमाह—अश्नीयादित्यादि । यष्टीमधुकपायसमिति यष्टीमधुकसाधितक्षीरसिद्धांस्तण्डुलान्; अथवा यष्टीमधुकान्वितं पायसं यष्टीमधुकपायसम् ॥ १३ ॥

लिह्यान्मधुरकाणां वा चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ।
शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा ॥ १४ ॥

लिह्यादित्यादि । मधुरकाणां काकोलीप्रभृतीनाम् । शतावरीचूर्णयोगमिति शतावरीचूर्णस्य योगः संयोगो यत्र तत्तथा, मधुघृताप्लुतं लिह्यादिति संबन्धनीयम् ॥ १४ ॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे स्वरसंक्षये ।
लिह्याद्वा मधुतैलाभ्यां भुक्त्वा खादेत् कटूनि वा ॥

कफजस्वरभेदचिकित्सामाह—पिबेदित्यादि । कटूनि त्रिकटुकादीनि । मूत्रेण गोमूत्रेण । स्वरसंक्षये स्वरभेदे । लिह्याद्वा मधुतैलाभ्यामित्यादि मधुतैलाभ्यां वा कटूनि त्रिकटुकप्रभृतीनि लिह्यात्, भुक्त्वा वा तानि खादेत् ॥ १५ ॥

स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।

मेदोजस्वरभेदचिकित्सामतिदिशन्नाह—स्वरोपघात इत्यादि । कफवत् कफजस्वरभेदवत् ॥—

सर्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥१६

सान्निपातिकक्षयजयोरसाध्ययोरपि चिकित्सा कर्तव्येत्याह—सर्वज इत्यादि । प्रत्याख्याय असाध्यत्वेन निराकृत्य । आचरेत् कुर्यात् । क्रियामिति सान्निपातिके सर्वेषां वातादिस्वरभेदानां सर्वमेव चिकित्सितं कार्यं, क्षयजे तु क्षयोक्तमिति; केचिदुभयोरपि सामान्यचिकित्सितं कुर्यादित्याहुः ॥१६॥

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ १७ ॥

अत्युच्चभाषणोत्थस्वरभेदस्य वातात्मकत्वे सत्यपि निमित्तभेदमाश्रित्य विशिष्टां चिकित्सामाह—शर्करेत्यादि । मधुरैः काकोल्यादिभिः शृतानि पयांसि शर्करामधुमिश्राणि पिबेदिति पिण्डार्थः । पयांसीत्यत्र बहुवचनं गोमहिषादीनां क्षीरपरिग्रहार्थं ॥ १७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे स्वरभेदप्रतिषेधो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः क्रिमिरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वतिस्निग्धशीतलैः ॥ ३ ॥
माषपिष्टान्नविदलबिसशालूककसेरुकैः ।
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ॥ ४ ॥
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ।
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति ॥ ५ ॥
क्रिमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
आमपक्वाशये तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ॥ ६ ॥

केषांचित् क्रिमीणां सामान्यं हेतुमाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णं आमविदग्धादिभेदभिन्नं, अध्यशनं अजीर्णभोजनं, असात्म्यं यत् सेवितं सुखार्थं न संपद्यते, विरुद्धं हिताहितीयोक्तं, मलिनं समलम् । पिष्टान्नं तण्डुलपिष्टादि, बिदलं मकुष्ठादि, बिसं बिसाण्डकं, शालूः पद्मकन्दः । पर्णशाकं पत्रशाकं, सूक्तं संधानकविशेषः, पललस्तिलकल्कः, आनूपपिशितं आनूपमांसं, पिण्याकं यन्त्रपीडिततिलखली 'पीता' इति लोके, पृथुकश्चिपिटकः, आदिशब्दादेवंप्रकारा अन्येऽपि । बहुविधाकारान् विविधाकारान् । विविधाश्रयानिति नानाप्रकाराश्रयानित्यर्थः । प्रसवः उत्पत्तिः । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि संभवो ज्ञातव्यः । केचिदत्र अजीर्णाध्यशनादिकं हेतुगणं न पठन्ति, तेषां च हेत्ववगतिर्वक्ष्यमाणात् 'क्षीराणि मांसानि' इत्यादिप्रतिषेधात्; मया तु सुखबोधार्थं हेतुगणः पठितः । अपरे तु 'अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता । व्यायामजातानि च वर्ज्यमानः स्वप्नादिवान् वै लभते क्रिमीन्' इति पठन्ति ॥ १—६ ॥

विंशतेः क्रिमिजातीनां त्रिविधः संभवः स्मृतः ।
पुरीषकफरक्तानि, तासां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ७ ॥

इदानीं विंशतिसंख्यानामपि क्रिमिजातीनां कारणत्रैविध्यमाह—विंशतेरित्यादि । जातिग्रहणं क्रिमीणामानन्त्यख्यापनार्थं; तच्चानन्त्यं विंशत्यामेवावरुद्धं, अतो विंशतिसंख्याकरणं सार्थकम् । संभवः कारणम् । त्रिविधः संभव इत्याह—

पुरीषेत्यादि । ननु, अजीर्णाध्यशनादयो हेतव उक्ताः कथं पुरीषादय उच्यन्ते ? सत्यं, अजीर्णादयः पुरीषादीनां हेतवः पुरीषादयश्च कृमीणामिति । यद्यपि न कृम्यारम्भकाः पुरीषादयः, तथाऽप्युपचारात् पुरीषादीनामपि कृम्यारम्भकत्वम् । एतेनाजीर्णादिभिः प्रकुपिता दोषाः पुरीषादीन्यधिष्ठाय कृमीन् जनयन्ति । तासां कृमिजातीनाम् । केचित् 'विस्तरं' इत्यत्र 'लक्षणं' इति पाठान्तरं सव्याख्यानं पठन्ति; तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलत्वहेतुत्वात् परित्यक्तम् ॥ ७ ॥

अजवा विजवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥ ८ ॥

पुरीषजकृमिनामान्याह—अजवा इत्यादि । अजवादयो द्विमुखान्ताः सप्त पुरीषजाः कृमयः ॥ ८ ॥

श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥ १० ॥

पुरीषजानां लक्षणमाह—श्वेता इत्यादि । य एते पुरीषजाः कृमयः श्वेताः सूक्ष्माश्च भवन्ति, ते बाहुल्येनादृष्टवशाद्गुदं तुदन्ति प्रतिसरन्ति च । तेषामेव सप्तानां मध्ये अपरे पुच्छैः पृथवो भवन्ति । तैः पुरीषजैः सप्तभिः कृमिभिः शूलाग्निमान्द्यादयो भवन्ति । विष्टम्भो गुडगुडाशब्दः । प्रसेको लालास्रावः । विड्भेदः द्रवपुरीषता ॥ ९ ॥ १० ॥

रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥ ११ ॥

तेषामेव सप्तानां पुरीषजानां मध्ये गण्डूपदानां लक्षणं कर्म चाह—रक्तेत्यादि । पक्तिनाशकरा अग्निनाशकराः, कारणे कार्योपचारात् ॥ ११ ॥

दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥ १२ ॥

कफकृमिनामान्याह—दर्भपुष्पा इत्यादि । दर्भपुष्पादिक दारुणपर्यन्ताः कफकोपजाः षट् कृमयः ॥ १२ ॥

रोमशा रोममूर्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥ १३ ॥

तेषामाकृतिमाह—रोमशा इत्यादि । रोमशाः सर्वतो रोमान्विताः । रोममूर्धानः सरोममस्तकाः । श्यावमण्डलाः श्याममण्डलयुक्ताः ॥ १३ ॥

मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।

तेषामेव कर्मविशेषेण संज्ञान्तरमाह—मज्जादा इत्यादि ॥—

शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥ १४ ॥

तेषां सर्वेषामेव कर्माण्याह—शिरोहृद्रोगेत्यादि । रोगशब्दः शिरोहृद्भ्यां संबध्यते, तेन शिरोरोगो हृद्रोगश्च; वमथुः छर्दिः । चकारादन्यानपि कफजव्याधीन् कुर्वन्तीति । ते कफजाः कृमयः ॥ १४ ॥

केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसंभवाः ॥ १५ ॥

रक्तजकृमिनामान्याह—केशरोमेत्यादि । केशादाद्याः परीसर्पान्ताः सप्त रक्तजाः कृमयः ॥ १५ ॥

ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

तेषामाकृतिमाह—त इत्यादि । ते रक्तजाः कृमयः । पृथवः स्थूलाः ॥—

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते॥१६॥

तेषां कर्माण्याह—रक्ताधिष्ठानजानित्यादि । रक्ताधिष्ठानजान् व्याधिसमुद्देशीयोक्तान् कुष्ठविसर्पपिडकादीन् ॥ १६ ॥

माषपिष्टान्नविदलपर्णशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधितैलैः कफोद्भवाः ॥ १७ ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
(ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ १८ ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ।)

पुरीषजादिकृमीणां सामान्यकारणमभिधायेदानीं विशेषकारणमाह—माषपिष्टान्नविदलेत्यादि । पिष्टान्नं तण्डुलादिपिष्टजम् ॥ १७ ॥ १८ ॥—

दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्तिताः ॥१९
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत् ।

इदानीं कृमीणां दृश्यादृश्यत्वेन साध्यासाध्यत्वेन च विभागकरणार्थमाह—दृश्या इत्यादि । आद्यास्त्रयोदशेति अजवाद्या दारुणान्ता इत्यर्थः । केशादाद्या इति केशाद्याः परीसर्पान्ता रक्तजाः कृमय इत्यर्थः । द्वावाद्याविति रक्तजापेक्षयैव आद्यौ, तेन केशादरोमादावित्यर्थः । तथाचोक्तम्—"असाध्यौ द्वौ तु विज्ञेयौ रोमकेशादसंज्ञितौ" इति ॥ १९ ॥—

एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥ २०
सुरसादिविपक्केन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगै-

निदानमभिधायेदानीं चिकित्सावसरः—एषामन्यतममित्यादि । एषां क्रिमीणां मध्ये अन्यतमं एकतकं जिघांसुः स्निग्धमातुरं सुरसादिगणविपक्केन सर्पिषा स्निग्धमातुरं ज्ञात्वा, आदितश्च वान्तं तीक्ष्णतरैर्योगैः कफघ्नैः विरेचनकल्पोक्तैर्विरेचयेदिति पिण्डार्थः । 'दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेत्' इत्यादिना कृमियुक्तस्य पुंसो वमननिषेधः, तथाऽपि कृमियुक्तस्य प्रथमावस्थायां वमनं शस्तं, अतो वान्तमादित इत्युक्तम् ॥ २० ॥—

रास्थापयेच्च तम् ॥ २१ ॥

यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥ २२ ॥

विरेकानन्तरं किं कुर्यादित्याह—आस्थापयेदित्यादि । तमातुरं यवकोलादीनां क्वाथेन तथा सुरसादिगणस्य क्वाथेन विडङ्गसाधितस्नेहयुक्तेन सैन्धवलवणान्वितेनास्थापयेदिति पिण्डार्थः । गणस्य चेति चकारात् सुरसादिकल्कोऽपि ग्राह्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्ज्यात् क्रिमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥ २३ ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनं तु योजयेत् स्नेहबस्तिना ।

आस्थापनानन्तरं किं कुर्यादित्याह—प्रत्यागत इत्यादि । प्रत्यागते व्याघुटिते पतिते इत्यर्थः । सुखाम्बुना उष्णोदकेन । क्रिमिघ्नैरशनैः क्रिमिघ्नद्रव्यसाधितैः स्वभावतः क्रिमिघ्नैश्च । स्नेहेनोक्तेन विडङ्गसाधितस्नेहेन । स्नेहबस्तिना अनुवासनेन॥२३॥—

ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ २४ ॥

अतोऽनन्तरं कृतान्नसंसर्गः किं कुर्यादित्याह—तत इत्यादि । तत इति अनुवासनानन्तरम् । किणिही कटभी॥२४॥

केवूकस्वरसं वाऽपि पूर्ववत्तीक्ष्णभोजनः ।

पानान्तरमाह—केवूकेत्यादि । केवूकः 'केसुर' इति नाम्ना प्रसिद्धः । पूर्ववदिति क्षौद्रयुतमित्यर्थः । तीक्ष्णभोजनः तीक्ष्णद्रव्यसंस्कृताहारः ॥—

पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ॥ २५ ॥

अपरमपि पानयोगमाह—पलाशबीजेत्यादि । पलाशबीजस्वरसं कल्कं वेति पलाशबीजकल्कं वा तण्डुलाम्बुना पिबेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ।
पत्तूरस्वरसं वाऽपि पिबेद्वा सुरसादिजम् ॥ २६ ॥

अपरमपि पानयोगमाह—पारिभद्रकपत्राणामित्यादि । पारिभद्रः पर्वतनिम्बः । पत्तूरः शिरवालिका । सुरसादिकः सुरसादिगणः ॥ २६ ॥

लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं वैडङ्गं वा समाक्षिकम् ।

क्रिमिघ्नमवलेहयोगमाह—लिह्यादित्यादि । अश्वशकृच्चूर्णं घोटकपुरीषचूर्णम् । वैडङ्गं विडङ्गचूर्णम् । वैडङ्गमित्यत्र बैडालमिति केचित् पठन्ति; तत्र बिडालविट्चूर्णमिति व्याख्यानम् ॥—

पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥ २७ ॥
खादेत् पूपलिकाः पक्वा धान्याम्लं च पिबेदनु ।

क्रिमिघ्नपूपलिकामाह—पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वेत्यादि । मूषिकपर्णी दन्ती, अन्ये मूषिककर्णाह्वयं द्रव्यान्तरमाहुः । पिष्टमिश्रितैः यवपिष्टमिश्रितैः, तस्य विशेषेण क्रिमिहरत्वात् । धान्याम्लं काञ्जिकम् । अन्विति पूपलिकाभक्षणानन्तरम् यद्यपि 'क्षीराणि मांसानि घृतानि च' इत्यादिग्रन्थोक्ताद म्लवर्जनादत्र काञ्जिकस्यापि वर्जनं प्राप्नोति, तथापि काञ्जिकस्य प्रायोगिकत्वात् क्रिमिहरत्वाच्चात्र काञ्जिकानुपानं, तथाहि गुणोपवर्णने काञ्जिकं क्रिमिघ्नत्वेन दृष्टम् ॥ २७ ॥—

सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ॥ २८ ॥
विडङ्गचूर्णयुक्तैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यांस्तु कारयेत् ।

क्रिमिघ्नतैलमाह—सुरसादिगणे तैलमित्यादि । सुरसादिगणे 'क्वाथकल्कीकृते' इति शेषः । विडङ्गेत्यादि । पिष्टैर्यवादिपिष्टैः । भक्ष्यं लड्डुकादि । विकल्पविधानं पूर्वयोगापेक्षया ॥ २८ ॥—

तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ॥ २९ ॥

तत्कषायप्रपीतानामित्यादि । तत्कषायप्रपीतानां विडङ्गक्वाथभावितानाम् । अत्रापि कारयेदिति संबन्धनीयम् ॥ २९॥

श्वाविधः शकृतश्चूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ।
विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥ ३० ॥
क्षौद्रेण लिढ्वाऽनुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अक्षाभयारसं वापि

श्वाविध इत्यादि । श्वाविधः सेढायाः, शकृत् विष्ठा, तस्याश्चूर्णं सप्तवारान् विडङ्गक्वाथेन भावितं पुनस्त्रिफलाक्वाथेन तथैव भावितं क्षौद्रेण लीढ्वा, अनु पश्चात्, आमलकोद्भवं बिभीतकोद्भवं वा हरीतकीरसं वापि पिबेदिति संबन्धः ॥ ३० ॥—

विधिरेषोऽयसामपि ॥ ३१ ॥

अमुमेव विधिं लौहचूर्णानामप्यतिदिशन्नाह—विधिरित्यादि । एष विधिः श्वाविधः शकृच्चूर्णविधिः । अयसामपीति त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहानामपि । एतेनैतदुक्तं भवति—प्रत्येकं लोहादिचूर्णानां श्वावित्पुरीषचूर्णविधानवद्विधिः कार्यः ॥ ३१ ॥

पूतीकस्वरसं वाऽपि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥ ३२ ॥
सप्तरात्रं पिबेद्वृष्टं त्रपु वा दधिमस्तुना ।

पूतीकश्चिरबिल्वः । पिबेदित्यादि । अजामूत्रेण छागमूत्रेण । पिबेद्घृष्टमित्यादि । त्रपु रङ्गं, 'कथीर' इति मालवके । दधिमस्तुग्रहणमन्यमस्तुनिषेधार्थं; अन्ये दधिमस्तुनेत्यत्र दधिग्रहणं कूर्चिकामस्तुपरिग्रहार्थमिति व्याख्यानयन्ति । तत्र दधिमस्तुग्रहणेन कूर्चिकामस्तुग्रहणमसंभवं, सर्वनिबन्धविरोधात् समानतन्त्रविरोधाच्च ॥ ३२ ॥—

पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं क्रिमीन् भिषक् ॥

यत् पूर्वमेतच्चिकित्सितमुक्तं तत् पुरीषकफजानां कार्यमिति दर्शयन्नाह—पुरीषजानित्यादि । एवमिति पूर्वोक्तेन विधिनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शिरोहृद्घ्राणकर्णाक्षिसंश्रितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥ ३४ ॥

पुरीषककफजानां सामान्यचिकित्सितमभिधायेदानीं कफजानामाश्रयविशेषेण चिकित्सामाह—शिरोहृद्घ्राणेत्यादि । शिरःप्रभृतिसंश्रितान् नानाप्रकारान् कृमीन् विशेषेणाञ्जनादिभिः साधयेदिति पिण्डार्थः । चकाराद्गण्डूषकवलग्रहादिभिरपि । अन्ये तु यद्यप्यञ्जनादिकं सामान्येनोक्तं, तथाऽप्यञ्जनं नेत्रस्थे, नस्यावपीडौ घ्राणशिरःसंश्रिते च, विशेषेणाञ्जनादीनां नेत्रादिजकृमिहरत्वात् । हृद्गतानां कर्णगतानां चार्थवशादेव कृमिजहृद्रोगकृमिकर्णकचिकित्सितैश्चिकित्सा कार्या; चकारात् शिरःस्थितानां कृमीणां कृमिशिरोरोगचिकित्सितैश्चिकित्सा कार्येति गृह्यत इति व्याख्यानयन्ति । 'संश्रितान्' इत्यत्र 'व्रणजान्' इति केचित् पठन्ति, अन्ये 'संश्रितान्' इत्यत्र 'संस्रुतान्' इति पठन्ति । कर्णस्थाने च वक्ष्यति ॥ ३४ ॥

शकृद्रसं तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
निःक्काथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनं तु तत् ॥३५॥

शिरःप्रभृतिसंश्रितकृमिघ्नं प्रधमनमाह—शकृद्रसमित्यादि । शकृद्रसं तुरङ्गस्येति घोटकपुरीषस्य रसमित्यर्थः । सुशुष्कमिति पुरीषस्य विशेषणम् । प्रधमनमिति नासायां चूर्णप्रक्षेपणं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलं च नस्यं स्यात्सुरसादिके॥३६॥

अमुमेव प्रधमनविधिं लोहचूर्णेष्वतिदिशन्नाह—अयश्चूर्णानीत्यादि । अनेनेति घोटकपुरीषस्वरसप्रधमनविधानेन । सकांस्यनीलं कांस्यापमार्जनमसीसहितम् । सुरसादिके इत्यत्र 'विपक्वं' इति शेषः । तेन सुरसादिगणक्काथविपक्वं तैलं कांस्यमसीसहितं नस्यं स्यादिति । तथा चोक्तं,—"सुरसादिशृतं तैलं नस्यं कांस्यमलान्वितम्—" इति ॥ ३६ ॥

इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।

रोमादादीनामतिदेशेन चिकित्सामाह—इन्द्रलुप्तेत्यादि । रोमभोजिषु रोमनाशकेषु । चकारेण केशभोजिष्वपीन्द्रलुप्तविधिः कार्य इति समुच्चीयते ॥—

दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम्॥३७॥

दन्तादानामप्यतिदेशेन चिकित्सितमाह—दन्तादानामित्यादि । मुखरोगिकं कृमिदन्तोक्तं, विशेषेण कृमिदन्तोक्तचिकित्सितस्य दन्तानां हितत्वात् । यद्यपि रोमाददन्तादानां रक्तजत्वाद्रक्तजसामान्यचिकित्सानन्तरमिन्द्रलुप्तविध्यादिकं विशेषचिकित्सितं कर्तुमुचितं भवति, तथाऽपि कफजा अपि रोमदन्तभक्षणं कुर्वन्तीति प्रतिपादनार्थं रोमदन्तादानां प्रथमं चिकित्सितमुक्तम् ॥ ३७ ॥

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।

इदानीं सामान्यचिकित्सितं रक्तजानामतिदेशेनाह—रक्तजानामित्यादि । कुष्ठचिकित्सिते इत्यत्र पूर्वोक्तमेव समुद्दिष्टमिति पदं संबन्धनीयम् । केचित् कुष्ठचिकित्सितादिति पठन्ति ॥—

सुरसादिं तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सुरसादिं तु सर्वेष्वित्यादि । सर्वेषु पुरीषजादिषु । सर्वथैव अन्नपानस्नानादिविधिना ॥ ३८ ॥

प्रव्यक्ततिक्तकटुकं भोजनं च हितं भवेत् ॥

भोजने विध्यन्तरमाह—प्रव्यक्तेत्यादि । प्रव्यक्ततिक्तकटुकमिति तिक्तकटुकोत्कटमित्यर्थः ॥—

कुलत्थक्षारसंसृष्टं क्षारपानं च पूजितम् ॥ ३९ ॥

पानेऽपि विध्यन्तरमाह—कुलत्थेत्यादि । कुलत्थक्षारसंसृष्टं कुलत्थस्य भस्मोदकसंयुक्तम् । क्षारपानं यवक्षारपानं, तथा चोक्तं विश्वामित्रेण,—"यावशूकस्य पानं तु कुलत्थक्षारवारिणा"—इति । केचित् कुलत्थक्षारेत्यत्र विडङ्गक्षारेति पठन्ति ॥ ३९ ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान्मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ ४० ॥

प्रवृत्तिलक्षणं चिकित्सितमभिधायेदानीं निवृत्तिलक्षणं चिकित्सितमाह—क्षीराणि मांसानीत्यादि । यद्यपि 'संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनं' इति वाक्यादेव क्षीरादीनां निषेधविधिः सिद्धः, तथाऽपि क्षीरादीनां प्रतिषेधकरणं नियमार्थं; तेन कृमीणां निदानमपि क्षीरादिकं मदात्यये मद्यवद्भेषजं माभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथात उदावर्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः(सुश्रुताय)॥ २ ॥

कृमिप्रतिप्रषेधानन्तरं कृमिचिकित्सितस्य कटुतिक्तकषायादेरुदावर्तहेतुत्वादुदावर्तप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । उत् ऊर्ध्वं वातविण्मूत्रादीनां आवर्तो भ्रमणं यस्मिन् रोगे स उदावर्तः; अन्ये पुरीषं वायुना वर्तुलीकृतमुदावर्तं मन्यन्ते, लोकप्रसिद्धत्वात् ॥ १ ॥-२ ॥

अधश्चोर्ध्वं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः॥३

वेगधारणस्यैकान्तेनोदावर्तहेतुत्वाद्वेगधारणनिषेधमाह—अधश्चोर्ध्वं चेत्यादि। अधोभावा मूत्रादयः, ऊर्ध्वभावा उद्गारादयः, तेषां भावानां वातादीनां वेगान् न धारयेत्। किम्भूतानां? स्वभावतः प्रवृत्तानां, प्रकृत्यैव स्वाशयच्युतानाम्। एतेनैते अप्रवृत्ता बलान्नोदीरणीया इति सूचयति। जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः पुरुषः। केचित् 'प्राज्ञः' इत्यत्र 'प्राप्तान्' इति पठन्ति। ते च व्याख्यानयन्ति—वेगग्रहणेनैव प्राप्तानिति प्राप्तं यस्मादप्राप्तो वेगो न भवति, अतः प्राप्तग्रहणमधिकं, तेनाधिकेन प्राप्तग्रहणेन केषाञ्चित् प्राप्ता अपि वेगा धारणीया इत्यर्थाधिक्यमावेदयति; तथाच तन्त्रान्तरे—"इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च। लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां यतेन्द्रियः"—इति। तच्च व्याख्यानं न युक्तं, यस्माद्विशेषाभिधानादेव लोभादीनां वेगधारण सिद्धं; तस्मात् प्राप्तानुन्मुखीभूतानिति व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु वातादीनां प्राप्तान् युक्तान् वेगान् न धारयेत्, न तु साहसादिवेगान् न धारयेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्तो निरुच्यते ॥ ४ ॥

उदावर्तस्य निरुक्तिद्वारा कारणान्याह—वातविण्मूत्रेत्यादि। अश्रु नेत्रोदकं, क्षवश्छिक्का; इन्द्रियमत्र शुक्रमभिप्रेतं, 'शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात्। अभिधाने चेन्द्रियशब्दः शुक्रे दृष्टः। तथाच तद्वचः, "श्रोत्रवागादि सत्त्वं च शुक्रं चेन्द्रियमुच्यते"—इति। व्याहन्यमानैः अवरुध्यमानैः। उदितैरिति ऊर्ध्वगतैः ॥ ४ ॥

क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्तो विधारणात्।

अन्येषामपि विधारणादुदावर्तसंभवमाह—क्षुत्तृष्णेत्यादि। वातविण्मूत्रादिकात् क्षुत्तृष्णादीनां भिन्नपाठो वातादीनां सन्निहितकारणत्वं तथा क्षुदादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं सूचयति; अथवा अनेन भिन्नपाठेन वक्ष्यमाणं हेतुमत्र आहाराश्रितं सूचयति। यथा—'वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः' इत्यादि। केचित् क्षुदादीनां भिन्नपाठं न पठन्ति; तन्मते ईदृशः पाठः,—'वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः। क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः' इति। धृत्या धारणेनेत्यर्थः। ननु, अधोवेगरोधादपानप्रकोपे उदावर्तसंभवो युक्तः, अश्रुजृम्भादिवेगधारणात्कथं तस्योत्पत्तिः? सत्यं, अश्रुजृम्भादिवेगरोधात्कोष्ठगतो वायुर्यदा भवति तदोदावर्तोत्पत्तिः ॥—

तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणं च चिकित्सितम् ॥ ५ ॥

तस्याभिधास्ये इत्यादि। तस्य उदावर्तस्य। अभिधास्ये कथयिष्यामि। व्यासेन विस्तारेण ॥ ५ ॥

त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः।

तस्य संख्यामाह—त्रयोदशविध इत्यादि। भिन्नो भेदं गतः। एतैः कारणैः पूर्वोक्तैर्वातविण्मूत्रादिभिः ॥—

अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च तथाऽपरः ॥ ६ ॥

वातादिवेगरोधात्त्रयोदशोदावर्तानभिधायेदानीं कारणभेदादपरमप्याह—अपथ्येत्यादि। अपरो वातादिवेगरोधजेभ्योऽन्यः ॥ ६ ॥

आध्मानशूली हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम्।
कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च
बलासपित्तप्रसरं च घोरम् ॥ ७ ॥
कुर्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे
हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा।

वातजोदावर्तलक्षणमाह—आध्मानशूलावित्यादि। हृदयोपरोधं हृदयावरणम्। बलासपित्तप्रसरं श्लेष्मपित्तप्रसरणम्। अभिहतः अवरुद्धः। स्वमार्गे गुदे। हन्यात् पुरीषं पुरीषक्षयं कुर्यात्। क्षिपेद्वेत्यत्रापि पुरीषमिति संबन्धनीयम्। गलग्रहांश्चेति चकारात् क्रिम्यादीनां समानतन्त्रनिर्दिष्टानां ग्रहणम्। अपानरोधेन प्राणादीनामपि प्रकोपात् शिरोरुक्कासादिसंभवो युक्तः ॥ ७ ॥—

आटोपशूलौ परिकर्तनं च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ॥ ८ ॥
पुरीषमास्यादपि वा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य।

पुरीषजोदावर्तलक्षणमाह—आटोपशूलावित्यादि। आटोप उदरापूरः। परिकर्तनं गुदमेढ्रबस्त्यादिषु कृन्तनमिव वेदना। ऊर्ध्ववातो बहूद्गारता। आस्यात् मुखात्। निरेति निर्गच्छति। परिकर्तनं चेति चकारात् पिण्डिकोद्वेष्टनादयः ॥ ८ ॥—

मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ॥ ९ ॥
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणबस्तिमुष्क-
नाभिप्रदेशेष्वथवाऽपि मूर्ध्नि।
आनद्धबस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्तेः ॥ १० ॥

मूत्रोदावर्तलक्षणमाह—मूत्रस्येत्यादि। वङ्क्षणं उदरोरुसन्धिः। मुष्कौ अण्डौ। मूर्ध्नि उत्तमाङ्गे। आनद्धबस्तिः आध्मातमूत्राधारः। आनद्धबस्तेरिति केचित् पठन्ति, ते च आनद्धबस्तेर्मूर्ध्नि शूला भवन्तीति योजयन्ति। तन्न, समानतन्त्रविरोधात्। भिन्नमूर्तेः भिन्नशरीरस्य[1] ॥ ९ ॥ १० ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः।
श्रोत्राननघ्राणविलोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ११ ॥

[1] 'भिन्नशरीरस्य' इति पाठान्तरम्।

जृम्भोदावर्तलक्षणमाह—मन्येत्यादि । स्तम्भशब्दो मन्यागलाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते। गलस्तम्भो गलग्रहः । शिरोविकाराः सूर्यावर्तादयः। पवनात्मकाः कम्पशुप्त्यादयः, अरुचिविभ्रमादयश्च ॥ ११ ॥

आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ १२ ॥

अश्रुजोदावर्तलक्षणमाह—आनन्दजमित्यादि । नेत्रोदकमश्रु, प्राप्तं प्रवृत्त्युन्मुखम्। पीनसोऽत्र प्रतिश्यायः, समानतन्त्रदर्शनात्। चकारात् प्रतिश्यायादयः ॥ १२ ॥

भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः
कूजश्च वायोरुतवाऽप्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

छिक्काजोदावर्तलक्षणमाह—भवन्तीत्यादि । क्षवथोर्विघातात् छिक्कावरोधात् । कण्ठास्यपूर्णत्वं चेति कण्ठमुखे वायुना पूर्णे इव भवतः। अतीव तोदः अतीव व्यथा, कण्ठमुखयोरेव। केचित् 'कण्ठस्य' इति पठन्ति, तन्मते कण्ठस्यैव पूर्णत्वं तोदश्च । कूजोऽव्यक्तवचनं, वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासावरोधः । उत वा अथवेत्यर्थः। चकारात् मन्यास्तम्भादयः ॥ १३ ॥

उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ।

उद्गारजोदावर्तलक्षणमाह—उद्गारवेग इत्यादि । घोरा कष्टतराः। 'घोराः' इत्यत्र 'जन्तोः' इति केचित् पठन्ति। पवनप्रसूताः कम्पहिक्काहृद्विबन्धादयः ॥—

छर्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ १४ ॥

छर्दिजोदावर्तलक्षणमाह—छर्देर्विघातेनेत्यादि। कुष्ठग्रहणमत्र शीतपित्तकोठाद्युपलक्षणार्थम्। येनैव दोषेण विदग्धमन्नमिति येनैव वाताद्यन्यतमेन दोषेण विदग्धं दुष्टमन्नं भवेत्तद्दोषाधिकमेव कुष्ठं स्यादित्यर्थः। चकारादरोचकादयः ॥ १४ ॥

मूत्राशये पायुनि मुष्कयोश्च
शोफो रुजो मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ १५ ॥

शुक्रजोदावर्तलक्षणमाह—मूत्राशय इत्यादि । मूत्राशये बस्तौ, पायुनि गुदे। शोफः श्वयथुः । रुजोऽपि मूत्राशयादिष्वेव भवन्ति । मूत्रविनिग्रहो मूत्राप्रवृत्तिः । तत्स्रवणं शुक्रस्रवणं, समानतन्त्रप्रत्ययात् । ते ते विकारा इति हृत्पीडाङ्गमर्दादयः शुक्रवेगविघातजाः समानतन्त्रोक्ताः ॥ १५ ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाः स्युः
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

क्षुज्जोदावर्तलक्षणमाह—तन्द्रेत्यादि । तन्द्रा वैकारिकी निद्रा; अङ्गमर्दोऽङ्गोद्वेष्टमिव वेदना, स्फुटनमित्यन्ये, विभ्रमो अत्यर्थं चक्रारूढस्येव भ्रमणम्। कृशता च दृष्टेः दृष्ट्यान्ध्यम्। चकाराद्दौर्बल्यादयस्तन्त्रान्तरोक्ता ग्राह्याः ॥—

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ॥ १६ ॥

तृष्णाजोदावर्तलक्षणमाह—कण्ठास्यशोष इत्यादि । श्रवणावरोधः बाधिर्यम् । चकाराच्छ्रमश्वासादयः समानतन्त्रोक्ताः ॥ १६ ॥

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवाऽपि गुल्मः ।

उच्छ्वासजोदावर्तलक्षणमाह—श्रान्तस्येत्यादि । श्रान्तस्य द्रुतगमनादिना खिन्नस्य । श्रान्तस्येत्यनेन अश्रान्तस्य श्वासधारणादपि पीडा न भवतीति सूच्यते। मोहो वैचित्त्यम् ॥—

जृम्भाऽङ्गमर्दोऽङ्गशिरोक्षिजाड्यं
निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा ॥ १७ ॥

निद्राजोदावर्तलक्षणमाह—जृम्भेत्यादि । जाड्यशब्दोऽङ्गादिभिः संबध्यते; जाड्यं अपाटवं, गौरवमिति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ १८ ॥

परित्याज्योदावर्तलक्षणमाह—तृष्णार्दितमित्यादि । परिक्लिष्टं अत्यर्थमवसन्नं, क्रियारहितमिति यावत्। अन्ये समन्ततो भावेन क्लेशमुपगतं परिक्लिष्टं मन्यन्ते। अभिद्रुतं पीडितम्। उत्सृजेत् परित्यजेत् ॥ १८ ॥

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १९
सामान्यतः, पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।

सर्वेदोदावर्तेषु वायोः सद्भावात् सामान्येन वातहरीं क्रियामाह—सर्वेष्वेतेष्वित्यादि। विधिवत् यथाविधि, कृत्स्नशः सामस्त्येन, क्रियाः स्नेहस्वेदादिकाः, स्वमार्गप्रतिपत्तये वायोः स्वमार्गप्रवर्तनाय, सामान्यतः सामान्येन । 'सर्वेषु' इत्यत्र 'नवसु' इति पठित्वा वातजोदावर्तादिषु नवसंख्येषु वायोः क्रिया विधातव्येति व्याख्यानयन्ति; तन्न, बुभुक्षोद्भवादिष्वपि चतुर्षूदावर्तेषु वायोः सद्भावाद्वातहरी क्रिया क्रियत इति। पृथक्त्वेन क्रियामित्यादि। पृथक्त्वेन प्रत्येकम् ॥ १९ ॥—

आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्ने विधीयते ॥ २० ॥

आस्थापनमित्यादि। आस्थापनं निरूहः, तच्चानुलोमिक-

वातहरद्रव्यकृतम् । स्निग्धस्विन्ने 'आतुरे' इति शेषः । विशिष्यते विशिष्टं भवति, विशेषेण क्रियत इति तात्पर्यार्थः ॥२०॥

पुरीषजे तु कर्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ।

पुरीषज इत्यादि । आनाहिको विधिः फलवर्त्यादिको वातव्याध्युक्तो विसूच्यां वक्ष्यमाणो वा । तुशब्दादनुक्तमन्यदपि पुरीषानुलोमनं कर्तव्यम् ॥—

सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत्॥२१॥
एलां वाऽप्यथ मद्येन क्षीरं वाऽपि पिबेन्नरः ।
धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वा पिबेत्त्र्यहम् ॥ २२
रसमश्वपुरीषस्य गर्दभस्याथवा पिबेत् ।
मांसोपदंशं मधु वा पिबेद्वा सीधु गौडिकम् ॥२३
भद्रदारु घनं मूर्वां हरिद्रां मधुकं तथा ।
कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरिक्षेण वारिणा ॥२४॥
दुःस्पर्शास्वरसं वाऽपि कषायं कुङ्कुमस्य च ।
एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वाऽलवणीकृतम् ॥ २५ ॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सौवर्चलाढ्यामित्यादि । सौवर्चलाढ्यां सौवर्चलोत्कटाम् । मदिरां मद्यम् । तुशब्दात् सर्पिषोऽवपीडनादिकं समानतन्त्रोक्तं ग्राह्यम् । किं मदिरामेव पिबेदथवाऽन्यदपीत्याह— एलामित्यादि । धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वेति न केवलं दुग्धं पिबेदामलकरसं सोदकं पिबेदित्यर्थः । गर्दभस्येत्यत्रापि पुरीषरसमिति संबध्यते । मांसोपदंशं मांसभक्षणसहितं, मधु मद्यम् । तच्च द्राक्षोद्भवं, समानतन्त्रदर्शनात् । तथाच तद्वचः,–"द्राक्षोद्भवं चापि पिबेन्मद्यं मांसोपदंशकम्"– इति । गौडिकं सीधु गुडकृतं सत्यकं; अत्रापि मांसोपदंशमिति संबध्यते । भद्रदार्वित्यादि । भद्रदारु देवदारु । घनं मुस्ता । मूर्वा चोरस्नायुः । मधुकं यष्टीमधु । कोलप्रमाणानि अर्धकर्षप्रमाणानि । दुःस्पर्शा दुरालभा । एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका । अलवणीकृतं ईषत्सैन्धवयुक्तम् । पञ्चमूली लघुपञ्चमूलं, समानतन्त्रसंवादात्; तथाचोक्तम्—"लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः"—इति ॥ २१–२५ ॥—

योगांश्च वितरेदत्र पूर्वोक्तानश्मरीभिदः ॥ २६ ॥
मूत्रकृच्छ्रक्रमं वाऽपि कुर्यान्निरवशेषतः ।
भूयो वक्ष्यामि योगान् यान् मूत्राघातोपशान्तये॥

इदानीं मूत्रजोदावर्ते अश्मरीमूत्रकृच्छ्रकमूत्राघातचिकित्सितान्यतिदिशन्नाह—योगांश्च वितरेदित्यादि । वितरेत् दद्यात् । अत्र मूत्रजोदावर्ते । पूर्वोक्तान् 'कुशः काशः शरः' इत्यादिना अश्मरीचिकित्सितोक्तान् । भूयोऽतिशयेन । वक्ष्यामि यान् योगानित्यत्रापि तान् कुर्यादिति संबध्यते ॥ २६ ॥२७ ॥

स्नेहैः स्वेदैरुदावर्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ।

जृम्भणजोदावर्तचिकित्सितमाह—स्नेहैरित्यादि । स्नेहैः स्वेदैरिति पदद्वयेऽपि बहुवचनाच्चतुर्भिः स्नेहैश्चतुर्भिश्च स्वेदैरित्यर्थः ॥—

अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः२८

अश्रुजोदावर्तचिकित्सामाह—अश्रुमोक्ष इत्यादि । अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसारणम् । अत्र लुप्तचकारनिर्देशात्तीक्ष्णमञ्जनादिकं वक्ष्यमाणमत्रापि संबन्धनीयम् ॥ २८ ॥

तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिङ्घनैः ।
वर्तिप्रयोगैरथवा क्षवसक्तिं प्रवर्तयेत् ॥ २९ ॥
(तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवाऽऽदित्यरश्मिभिः ।)

क्षवजोदावर्तचिकित्सितमाह–तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यामित्यादि । तीक्ष्णशब्दोऽञ्जनावपीडाभ्यां सह संबध्यते । अवपीडः नस्यभेदः । तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः मरिचादिचूर्णघ्राणैः । वर्तिप्रयोगाः धूमवर्तिप्रयोगाः । अत्र लुप्तादिशब्दादर्करश्मिविलोकनादयो गृह्यन्ते । तथाच,—"तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः । प्रवर्तयेत् क्षुतिं सक्ताम्"–इत्यादि क्षवसक्तिं छिक्काया अप्रवर्तनम् केचित्तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यामिति पदमश्रुजोदावर्त एव मन्यन्ते न क्षवजे, अनार्षेयिकत्वात् तन्त्रान्तरविरोधाच्च ॥ २९ ॥—

उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥ ३० ॥
सुरां सौवर्चलवतीं बीजपूररसान्विताम् ।

उद्गारजे क्रमोपेतमित्यादि । क्रमोपेतं धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितोक्तक्रमसंयुक्तम् । किमुद्गारजे स्नैहिकं धूममेवाचरेदुतान्यदपीत्याह—सुरामित्यादि ॥ ३० ॥—

छर्द्याघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ३१
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं चात्र दापयेत् ।

छर्द्याघातमित्यादि । छर्द्याघातं छर्द्याघातजमुदावर्तं, कारणे कार्योपचारात् । यथादोषं दोषस्थानतिक्रमेण । आदिशब्दात् वमनादयः । सक्षारलवणोपेतमीषद्यवक्षारसैन्धवसंयुक्तं, यद्यपि तन्त्रान्तरे तैलाभ्यङ्ग उक्तस्तथाऽप्यत्र वृद्धसंप्रदायाद्घृताभ्यङ्गः कार्यः । चकाराद्व्यायामोपवासादयो गृह्यन्ते । 'वम्याघातं' इति केचित् पठन्ति ॥ ३१ ॥—

बस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ॥ ३२ ॥
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरम् ॥३३॥

बस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि । बस्तिशुद्धिकरावापं कूष्माण्डकतृणपञ्चमूलादिप्रक्षेपम् । प्रक्षेपद्रव्यप्रमाणं क्षीराष्टांशेन । पयः क्षीरम् । प्रकामतः स्वेच्छया नार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरं रमयेयुः भजेयुः । यदत्र रमणे स्त्रीणां कर्तृत्वेनाभिधानं तच्छुक्रोदावर्तिनो हर्षाधिक्यसंजननार्थम् । प्रियाः मनोऽनुकूलाः । लुप्तचकारात्ताम्रचूडादयस्तन्त्रान्तरोक्ता ग्राह्याः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।

क्षुद्विघाते हितमित्यादि । चकारात् लघ्वपि ॥—

तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ३४

तृष्णाघाते पिबेन्मन्थमित्यादि । मन्थः सघृतशीतलजलप्लुताः सक्तवः । यवागूरत्र पेया । अपिशब्दाच्छीतलजलावगाहपानादिकं ग्राह्यम् ॥ ३४ ॥

भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ।

भोज्यो रसेनेत्यादि । भोज्यो भोजयितव्यः । रसेन मांसरसेन ॥—

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथा नरः॥३५॥

निद्राघाते पिबेत् क्षीरमित्यादि । क्षीरं गोक्षीरं न माहिषं, प्रधानकल्पनाश्रयणात् समानतन्त्रदर्शनाच्च । तथाच तन्त्रान्तरम्,–"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोस्तनादथवा नरः–" इति । इष्टकथा अनुकूलकथाः, 'शृणुयात्' इति शेषः । 'इष्टकथारतः' इति पाठान्तरम् । स्वप्यात् निद्रां गच्छेत् ॥३५॥

आध्मानाद्येषु रोगेषु यथास्वं प्रयतेत हि ।
यच्च यत्र भवेत्प्राप्तं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत् ॥३६॥

उदावर्तचिकित्सितमभिधायेदानीं तदुपद्रवचिकित्सितमाह—आध्मानाद्येषु रोगेष्वित्यादि । आध्मानाद्येषु वेगावरोधजातेषु । आदिशब्दाच्छूलपरिकर्तिकापुरीषसङ्गादीनां ग्रहणम् । यथास्वं यस्याध्मानादेर्यदात्मीयमौषधं वातव्याध्यादिचिकित्सितोक्तं तेन, प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत । अन्यदप्युचितं चिकित्सितमाध्मानादिषु कार्यमित्याह—यच्चेत्यादि । यदौषधं यस्मिन् आध्मानादौ प्राप्तं युक्तम् ॥ ३६ ॥

वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि ॥३७॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ ३८ ॥
ततो हृद्बस्तिशूलार्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥ ३९ ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥४०॥
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।

'अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च तथाऽपरः' इति यदुक्तं तस्यावसरः—वायुरित्यादि । कोष्ठानुगो वायुरत्रापानः, समानतन्त्रदर्शनात् । तस्य लक्षणमाह—वातेत्यादि । उदावर्तयति ऊर्ध्वमावर्तयति, अधोवहानि स्रोतांसि ऊर्ध्ववहाणि करोतीत्यर्थः । पुरीषं चातिवर्तयेदिति उष्ट्रादिपुरीषवत् कठिनं कुर्यादित्यर्थः । ततस्तस्माद्धेतोः । विभ्रमो व्यापद्विशेषः । अन्यान् आध्मानप्रत्याध्मानादीन् ॥ ३७—४० ॥—

तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत्॥४१
दोषतो भिन्नवर्चस्कं भुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।

तस्य चिकित्सितमाह—तं तैलेत्यादि । तं उदावर्तिनम् । दोषत इत्यादि । भिन्नवर्चस्कं निरूहभिन्नपुरीषं दोषमपेक्ष्य भुक्तवन्तमनुवासयेदिति संबन्धः । केचिदत्रानुवासनं निरूहातियोगव्यापत्प्रशमनार्थं मन्यन्ते; तन्न, समानतन्त्रविरोधात्; तथा च,—"उदावर्ते त्वपथ्योत्थे सुनिरूढं ततो भिषक् । यथादोषं भुक्तवन्तमाशु चैवानुवासयेत्"—इति । केचित् 'भिन्नवर्चस्कं' इत्यत्र 'भिन्नवर्चांसि' इति पठित्वा अनुलोमनीयानि भुक्तवन्तमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ४१ ॥

न चेच्छान्तिं व्रजत्येवमुदावर्तः सुदारुणः॥४२॥
अथैनं बहुशः स्विन्नं युञ्ज्यात् स्नेहविरेचनैः ।

निरूहानुवासनाभ्यामप्यप्रशाम्यत्युदावर्ते चिकित्सितमाह–न चेच्छान्तिमित्यादि । एवं पूर्वोक्तविधिना, एनमुदावर्तिनं; स्विन्नं स्निग्धस्विन्नं, आदिलोपात् । स्नेहविरेचनैः एरण्डतैलादिभिः ॥ ४२ ॥

पाययेत त्रिवृत्पीलुयवानीरम्लपाचनैः ॥ ४३ ॥
हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जिविडङ्गं वा द्विरुत्तरम् ।
योगावेतावुदावर्तं शूलं चानिलजं हतः ॥ ४४ ॥

अपथ्योजोदावर्ते योगद्वयमाह—पाययेतेत्यादि । पीलुः उष्ट्रप्रियो गुडफलो भादानके 'पीलु' इति प्रसिद्धः । अम्लपाचनैः अम्लं काञ्जिकं, पाचनानि चित्रकादीनि, तैः सह पाययेदित्यर्थः । त्रिवृदादिरेको योगः, हिङ्ग्वादिस्तु द्वितीयः । स्वर्जी स्वर्जिकाक्षारः । द्विरुत्तरं आद्याच्च द्रव्यादुत्तरोत्तरं द्रव्यं द्विगुणं ग्राह्यम् । द्विरुत्तरमिति पदं न पूर्वयोगे संबन्धनीयं, 'द्विरुत्तरा हिङ्गुवचा सकुष्ठा' इत्यादिना तन्त्रान्तरे दर्शितत्वात् । यवानीरित्यत्र यवागूमिति केचित् पठन्ति । अपरे अम्लपाचनैरित्यत्र अम्लपानकैरिति पठित्वा अम्लद्रवैरिति व्याख्यानयन्ति ॥ ४३—४४ ॥

देवदार्वग्निकौ कुष्ठं शुण्ठीं पथ्यां पलङ्कषाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्धाढके पचेत्४५
पादावशिष्टं तत् पीतमुदावर्तमपोहति ।

देवदार्वग्निकमित्यादि । अग्निकोऽजमोदा । पथ्या हरीतकी । पलङ्कषा गुग्गुलुः । अर्धाढकं द्वात्रिंशत्पलानि, पादावशिष्टं अष्टपलप्रमितं, वृद्धवैद्यव्यवहारात्तन्त्रान्तरदर्शनाच्च । तथाच तन्त्रान्तरे उक्तम्,–"कुष्ठं पलङ्कषां पथ्यां शुण्ठीं दार्वग्निपुष्करम् । द्वात्रिंशता तोयपलैः पक्त्वा पादावशेषितम् । पाययेत्"—इत्यादि । यद्यपि 'क्वाथस्याञ्जलिरिष्यते' इति परिभाषा विद्यते, तथाऽपि मानानुक्तौ परिभाषाश्रयणं न पुनरुक्ते माने । केचिदर्धाढकं चतुःषष्टिपलानि मन्यन्ते, ते च षोडशपलोन्मितं क्वाथं पाययन्ति; अपरे

---

१ 'मनुरञ्जनकथाः' इति पाठान्तरम् ।

क्वाथबाहुल्यात् कथं? क्वाथपानमिच्छन्ति न पुनरेकस्मिन्नेव दिवसे; तत्र, समानतन्त्रविरोधात् ॥ ४५ ॥—

मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥४६॥
आरेवतफलं चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
तत्पीयमानं शास्त्युग्रमुदावर्तमशेषतः ॥ ४७ ॥

उदावर्ते पानार्थं घृतमाह—मूलकमित्यादि । शुष्कमिति मूलार्द्रकयोर्विशेषणम् । वर्षाभूः पुनर्नवा । पञ्चमूलकं बिल्वादिपञ्चमूलम् । आरेवतफलं किरमालकफलम् । पक्त्वेति क्वाथपाकपरिभाषया । तेन क्वाथेन । शास्ति हन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वचामतिविषां कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम् ।
कृष्णां निर्दहनीं चापि पिबेदुष्णेन वारिणा॥४८॥

वचामतिविषामित्यादि । निर्दहनी अग्निमन्थः, गणिकारिकेत्यन्ये ॥ ४८ ॥

इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् ।
कुष्ठं किण्वाग्निकौ चैव पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्॥४९॥
मूत्रेण देवदार्वग्नित्रिफलाबृहतीः पिबेत् ।

इक्ष्वाकुमूलमित्यादि । इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । विशल्या काष्ठपाटला, इन्द्रवारुणीत्यन्ये । किण्वं सुराबीजं; अग्निकोऽजमोदा । पूर्ववदिति उष्णोदकेनेत्यर्थः । मूत्रेण गोमूत्रेण । अग्निश्चित्रकः ॥ ४९ ॥—

यवप्रस्थं फलैः सार्धं कण्टकार्या जलाढके ॥५०॥
पक्त्वाऽर्धप्रस्थशेषं तु पिबेद्धिङ्गुसमन्वितम् ।

यवप्रस्थमित्यादि । कण्टकारीफलयवयोः समुदितेन समभागेन प्रस्थं षोडशपलानि । जलाढकं तोयस्य चतुःषष्टिपलानि, वृद्धवैद्यव्यवहारादत्र तोयद्वैगुण्यपरिभाषा नाद्रियते । अर्धप्रस्थशेषं अष्टौ पलानि । अत्र क्वाथस्याष्टौ पलानि बहुत्वात् कथं पातव्यानीति नाशङ्कनीयं, "ऋषयस्त्वेव जानन्ति योगसंयोगजं फलम्"—इत्युक्तेः । ये तु पूर्वोक्तदेवदार्वादिपानवदत्रापि तोयस्य मानाधिक्यमिच्छन्ति, ते कण्टकारीफलान्यपि प्रस्थप्रमितानि गृह्णन्ति । केचित् 'यवप्रस्थं पले द्वे च कण्टकार्या' इति पठन्ति ॥ ५० ॥—

मदनालाबुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् ५१
संचूर्ण्य प्रधमेन्नाड्या विशत्येतद्यथा गुदम् ।

मदनालाबुबीजानीत्यादि । मदनं मदनफलं, तस्य बीजानि वैतरणसंवादात् । तथा च तद्वचः,—"मदनालाबुनोबीजं कण्टकारीकणान्वितम्"—इत्यादि । निदिग्धिका कण्टकारी । एतानि संचूर्ण्य नाड्या प्रधमेत् मुखादिवायुना कृत्वा गुदे प्रेरयेत् ॥ ५० ॥—

चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लश्यामेक्ष्वाकग्निकोद्भवम् ५२
कृतवेधनमागध्योर्लवणानां च साधयेत् ।
गवां मूत्रेण तां वर्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः ।
सद्यः शर्मकरावेतौ योगावमृतसंमितौ ॥ ५३ ॥

चूर्णमित्यादि । निकुम्भः दन्तीवृक्षः, कम्पिल्लः रोचनिका । श्यामा अरुणमूला त्रिवृत्, इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी, अग्निकोऽजमोदा । कृतवेधनं कोशातकीभेदः, मागधी पिप्पली । लवणानि सैन्धवादीनि । गुदानुगा गुदप्रवेशयोग्यप्रमाणा । शर्मकरौ सुखकरौ । एतौ योगाविति मदनादिचूर्णप्रधमनयोगवर्तियोगौ । अमृतसंमितौ अमृततुल्यौ, जीवनीयात्मकत्वात्, निकुम्भादीनां चूर्णं गोमूत्रेण पक्त्वा घने शीतिभूते च सति वर्तीः कारयेत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विसूचिकाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

उदावर्तप्रतिषेधानन्तरमुदावर्ताश्रितवातप्रातिलोम्यकृतमन्दाग्नेर्विसूचिकाहेतुत्वाद्विसूचिकाप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि । विसूचिकेत्यत्र आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेनालसकविलम्बिकाग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥३॥

विसूच्यादीनां कारणमाह—अजीर्णमाममित्यादि । यदीरितमिति 'अन्नपानविधौ' इति शेषः । अस्मादजीर्णाद्यदत्र चतुर्थाजीर्णस्य रसशेषस्योपादानं न कृतं तदपरिणाममात्रत्वादेकीयमतत्वेनोक्तत्वाच्च । विसूच्यलसकाभ्यां यत् विलम्बिकायाः पृथग्विभक्तिनिर्देशः कृतः, तत्तस्या असाध्यत्वावबोधनार्थं, इतरयोश्च प्रायः कृच्छ्रसाध्यत्वबोधनार्थम् ॥३॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते ति विसूचिका ॥४॥

विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । वैद्यैराचार्यैरित्यर्थः । उच्यते तीति वर्णागम इत्यादिना इकारलोपात्साधुः । तुदन्नित्यत्र भिन्दन्निति केचित् पठन्ति । यदत्र विसूच्यादीनां प्राग्रूपं न भणितं तद्रूपाण्येवाल्पान्यासां प्राग्रूपं, न तु प्राग्रूपान्तरमस्तीति बोधयति ॥ ४ ॥

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥५॥

इदानीमजीर्णपरिवर्जने यत्नातिशयः कार्य इति प्रति-

पादनार्थमाह—न तामित्यादि *। परिमिताहारा अनिषिद्धाशनं भुञ्जानाः । विदितागमा ज्ञातभोजनोपदेशाः । मूढा पशुतुल्याः सेव्यासेव्याहारानभिज्ञा इत्यर्थः । अजितात्मानः अजितेन्द्रियाः । कलुषाशयाः प्रदुष्टामाशयाः । आमाशयदुष्टिश्च दुष्टान्नसंपर्काद्वातादिकोपाच्च । केचित् 'अशनलोलुपा' इति पठन्ति ॥ ५ ॥

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा
शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ६ ॥

विसूचिकालक्षणमाह—मूर्च्छातिसारावित्यादि । वमथुः छर्दिः । उद्वेष्टनं जङ्घादीनां मोटनं, खल्लीति लोके । तस्यां विसूचिकायाम् । शिरसश्च भेदः शिरोविदारणमिव वेदना ॥६॥

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति विकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्षौ विपरिधावति ॥ ७॥
वातवर्चोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशं भवेत् ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारावरोधकौ ॥ ८ ॥

अलसकलक्षणमाह—कुक्षिरित्यादि । कुक्षिः उदरम् । आनह्यते आध्मानयुक्तो भवति । अत्यर्थं अतिशयं यथा तथा । ताम्यति तमसि प्रविशतीव । विकूजति अव्यक्तशब्दं करोति । विपरिधावति विशेषेण समन्ताद्गच्छति ॥ ७॥ ८ ॥

दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्या-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ ९ ॥

विलम्बिकालक्षणमाह—दुष्टमित्यादि । भुक्तं भोजनम् । दुष्टमित्यत्र कफमारुताभ्यामिति संबन्धनीयम् । यद्यपि विलम्बिका बाहुल्येन विदग्धाजीर्णाज्जायते, विदग्धाजीर्णाच्च पित्तं दुष्टं न वायुर्दुष्टो भवति न वा श्लेष्मा, तथापि पित्तदुष्ट्या इतरयोरपि दुष्टिः, तस्मात्कफमारुताभ्यां दुष्टमित्युक्तम् । एवं बाहुल्येन आमाविशिष्टत्वोत्थितयोर्विसूच्यलसकयोः कफवाताधिकयोरपीतरदोषसद्भावो ज्ञेयः । दुष्टमित्यत्र लीनमिति केचित् पठन्ति । इयमेव विलम्बिका तन्त्रान्तरे दण्डालसक इति नाम्ना कथ्यते ॥ ९ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं स्वलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥

इदानीं पूर्वोक्तलक्षणविशेषमतिदेशेनाह—यत्रस्थमाममित्यादि । यत्रस्थं यस्मिन् देशे स्थितं, येन च दोषेणावततं व्याप्तं आमं स्यात्, तमेव देशं यस्माद्विशेषेण रुजेत्तस्मात् कारणात्तं देशं तद्दोषलक्षणैर्विकारजातैस्तोदादिभिः आमसमुद्भवैश्च लिङ्गैः स्तम्भाध्मानादिभिर्लक्षयेदिति पिण्डार्थः । ननु, यत्रस्थमित्यनेन स्थानकथनेन किं प्रयोजनं ? यस्माद्यत्र स्थितो विकृतो दोषो भविष्यति तत्रैव रुजं करिष्यति, सत्यं, नैवं सर्वत्र, यथा गण्डमालादौ चिकित्सा-स्थितस्यापि दोषस्य ग्रीवादौ विकारकर्तृत्वदर्शनात् । आमपीडितदेशावबोधश्चात्र सुखचिकित्साकरणार्थमुक्तः । [illegible] येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनानुगतमामं तं दोषं स्वलिङ्गैः वाताद्यन्यतमदोषलिङ्गैर्लक्षयेदिति व्याख्यानयति । अपरे अन्यथा पठित्वा व्याख्यानयन्ति, तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलकर्तृत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च परिहृतम् ॥ १० ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञ-
श्छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥ ११ ॥

असाध्यलक्षणमाह—य इत्यादि । श्यावशब्दो दन्तादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । अल्पसंज्ञो मन्दचेतनः । अभ्यन्तरयातनेत्रः क्षीणदृष्टिः । अपुनरागमाय अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

साध्यासु पार्ष्ण्योर्दहनं प्रशस्त-
मग्निप्रतापो वमनं च तीक्ष्णम् ।
पक्के ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्
संपाचनं चापि विरेचनं च ॥ १२ ॥

इदानीं चिकित्सितमाह—साध्यास्वित्यादि । साध्यासु विसूचिकासु । पार्ष्णिदहनमत्र संज्ञाप्रबोधनार्थमधोनिर्वृत्तिवारणार्थं च । अग्निप्रतापनमामपाचनार्थम् । तीक्ष्णं वमनशेषनिर्हरणार्थम् । साध्यास्विति पदमसाध्यपरिहारार्थं, साध्यज्ञाने यत्नातिशयप्रतिपादनार्थं च । पाकाभिमुखेऽन्ने दोषशेषनिर्हरणार्थमाह—पक्क इत्यादि । पक्के पाकाभिमुखे । विलङ्घनं विविधलङ्घनं; तच्च यथावस्थं योज्यं; अन्ये विशिष्टं लङ्घनमाहुः, तच्चोपवासः । संपाचनमत्र स्वेदादिभिः । विरेचनमत्र फलवर्त्यादिभिः । यद्यपि विरेचनमत्र सामान्येनोक्तं, तथाऽपि विष्टम्भे सति ज्ञातव्यम् । अन्ये तु पठन्ति 'वान्ते ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात् संपाचनं रोचनदीपने च' इति । ते च विसूच्यां वमने प्रयुक्ते पश्चाद्विलङ्घनादिकं योज्यमिति मन्यन्ते । पाचनमतीसारोक्तं देवदार्वभयेत्यादिकं, दीपनं पिप्पल्यादिकं, शेषं पूर्ववत् । अन्ये 'पक्षे ततोऽन्ये तु' इति पठन्ति । ते च पक्षाद्विरेचनं देयमिति केचिन्मन्यन्ते व्याख्यानयन्ति; तत्र टीकाकृद्भिर्बहु व्याहृतं, तच्च ग्रन्थगौरवभयात्परित्यक्तम् ॥ १२ ॥

विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव
मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम् ।

कस्माद्विसूच्यां वमनविरेचने प्रयोक्तव्ये इत्याह—विशुद्धदेहस्येत्यादि । हि यस्मात् । उपैति गच्छति ॥—

आस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं
सर्वासु योगानपराश्च बोध ॥ १३ ॥

इदानीमास्थापनस्यापि हितत्वं दर्शयितुमाह—आस्थापनमित्यादि । यद्यपि तत्र 'उन्मादभयशोकपिपासाजीर्णार्शः' इत्यादिनाऽजीर्णे आस्थापननिषेध उक्तस्तथाऽप्यत्र पाकाभिमुखेऽन्ने विष्टम्भनाशनाय पाचनपूर्वकमास्थापनमपि शस्यते । सर्वासु विसूचीषु; केचित् सर्वासु विसूच्यलसकविलम्बिकासु इति मन्यन्ते । 'सर्वासु' इत्यत्र केचित् 'सर्वांश्च' इति पठन्ति, ते वक्ष्यमाणयोगविशेषणं कुर्वन्ति । योगानित्यादि । अपरान् वक्ष्यमाणान् । निबोध जानीहि । 'अपक्वस्य शोधनार्थं पक्वस्य चानुलोमनार्थं' इति शेषः ॥ १३ ॥

पथ्यावचाहिङ्गुकलिङ्गगृञ्ज-
सौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णम् ।
सुखाम्बुपीतं विनिहन्त्यजीर्णं
शूलं विसूचीमरुचिं च सद्यः ॥ १४ ॥

तानेव योगानाह—पथ्येत्यादि । कलिङ्ग इन्द्रयवः । गृञ्जनो रसोनभेदः । अजीर्णमामशेषः, न तु तरुणाजीर्णं; तत्रौषधनिषेधात् ॥ १४ ॥

क्षारागदं वा लवणं बिडं वा
गुडप्रगाढानथ सर्षपान् वा ।
अम्लेन वा सैन्धवहिङ्गुयुक्तौ
सबीजपूर्णौ सघृतौ त्रिवर्गौ ॥ १५ ॥
कटुत्रिकं वा लवणैरुपेतं
पिबेत् स्नुहीक्षीरविमिश्रितं तु ।
कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु
यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥ १६ ॥

क्षारागदमित्यादि । क्षारागदं धवाश्वकर्णशिरीषेत्यादिना दुन्दुभिस्वनीयोक्तम् । लवणं विड्लवणम् । अत्राप्युष्णाम्बुना पिबेदिति संबन्धनीयम् । गुडप्रगाढानित्यादि । गुडप्रगाढान् गुडाढ्यान् । अम्लेनेत्यादि । अम्लेन काञ्जिकेन । सबीजपूरौ बीजपूरसहितौ । सघृतौ तुल्यप्रमाणौ । त्रिवर्गौ त्रिफलात्रिकटुकौ । 'सबीजपूरौ' इत्यत्र केचित् 'सशाकबीजौ' इति पठित्वा शाकवृक्षबीजसहिताविति । व्याख्यानयन्ति । कटुत्रिकमित्यादि । यदुक्तमादाविति । गण्डीरपलाशेत्यादिना वातव्याधिचिकित्सिते यदुक्तमित्यर्थः । 'आमेष्वनिलामयेषु' इति केचित् पठित्वा आमवाते इति व्याख्यानयन्ति । अत्रापि अम्लेनेति संबध्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

कृष्णाजमोदक्षवकाणि वापि
तुल्यौ पिबेद्वा मगधानिकुम्भौ ।
दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां
कल्कं पिबेत् कोषवतीरसेन ॥ १७ ॥
उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां
कल्कं पिबेन्नागरकल्कयुक्तम् ।

कृष्णाजमोदेत्यादि । क्षवः फणिज्झकाकारः प्रायशः पारियात्रे भवति । 'क्षवकाणि वापी'त्यत्र 'क्षवकाभिकान्वा' इति केचित् पठन्ति । अत्रापि अम्लेनेति संबध्यते । तुल्यौ पिबेद्वेत्यादि । निकुम्भो दन्ती । अत्राप्यम्लेनेति संबध्यते । मगधानिकुम्भपानं विष्टम्भे सति विरेकार्थम् । केचिदुष्णोदकेन पानमिच्छन्ति । दन्तीयुतमित्यादि । कोषवती घोषकः । केचित् "उष्णाभिरद्भिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिबेन्नागरचूर्णयुक्तम्" ईदृशं पठन्ति ॥ १७ ॥—

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समं चाप्यथ मातुलुङ्ग्याः ॥ १८ ॥
छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ।

विसूच्यां प्रमीलकादिशान्त्यर्थमञ्जनमाह—व्योषमित्यादि । केचिन्मातुलुङ्गीं मधुकर्कटीमाहुः । विसूचीशब्देन विसूचीजनिताः प्रमीलकशिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्योपचारात्; अथवा विसूचीमेवाञ्जनप्रभावात् हन्युः ॥ १८ ॥—

सुवामितं साधुविरेचितं वा
सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ॥ १९ ।
पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः
सम्यक् क्षुधार्तं समुपक्रमेत ।

शुद्धस्य सुलङ्घितस्य पथ्यदानार्थमाह—सुवामितमित्यादि । केचिदत्र "कुष्ठं चागुरु पत्रं च रास्ना शिग्रु वचा त्वचम् । पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनम् ॥ चित्रकं पूतिपिण्याकं कुष्ठं भल्लातकानि च । द्वौ क्षारौ सैन्धवं चैव शुक्तं तैलं विपाचयेत् ॥ एतदुद्वर्तनं कुर्यात् प्रदेहं वा विचक्षणः ।" इति योगद्वयं पठन्ति । तच्च पठितव्यं, समानतन्त्रदर्शनात् ॥ १९ ॥—

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ॥ २० ॥
प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति ।

इदानीं विसूचिकातुल्यचिकित्सितत्वाद्विसूचिकोत्तरमनन्तरमुक्तमप्यानाहमाह—आममित्यादि । आममपक्वान्नरसः, शकृत् पुरीषं, निचितं वृद्धिंगतं, विबद्धमवरुद्धं, विगुणानिलेन उन्मार्गवायुना, न प्रवर्तमानमिति नाधःप्रवर्तमानमित्यर्थः, यथास्वं यथामार्गमित्यर्थः । एवमामं निचितं विगुणानिलेन विबद्धं सत् स्वमार्गेऽप्रवर्तमानं शकृद्वा एवंभूतमानाहं विकारमुदाहरन्तीति पिण्डार्थः । केचिदाममिति शकृद्विशेषणं मन्यन्ते । तन्न, समानतन्त्रे आमादप्यानाहस्य दर्शितत्वात् । तथाच तद्वचः—"आमाद्वे शकृतो वाऽपि [illegible] तेऽपि वा [illegible]"—इत्यादि ॥ २० ॥—

तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु
तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ॥ २१ ॥
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं
हृल्लास उद्गारविघातनं च ।

आमजानाहलक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् आनाहे । गुरुत्वमपि आमाशये आमजानाहे प्रायशो भवति । केचित् 'हृल्लास' इत्यत्र 'हृत्स्तम्भ' इति पठित्वा हृदयस्य विबन्धमिति व्याख्यानयन्ति । उद्गारविघातनं उद्गारस्यासम्यक्प्रवृत्तिः । केचिदामसमुद्भवे आमाशयसमुद्भवे इति व्याख्यानयन्ति, पदेष्वपि पदैकदेशप्रयोगात्; ते च आमाशयसमुद्भवं आमादेवेच्छन्ति; तत्रापि स एव तात्पर्यार्थः॥२०॥

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
शूलोऽथ मूर्च्छा सशकृद्वमेश्च ॥ २२ ॥
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
लिङ्गानि चात्रालसकोद्भवानि ।

पुरीषजानाहलक्षणमाह—स्तम्भ इत्यादि । स्तम्भशब्दः कट्यादिभिर्मूत्रान्तैः सह प्रत्येकं संबध्यते । शूलोऽप्यत्र कट्यादिष्वेव । स पुरुषः । पक्वाशयजे आनाहे इत्यर्थः । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदुपचारात् पक्वाशयशब्देनात्र पूरीषमभिप्रेतं, अथ च बाहुल्येन पक्वाशये भवति । केचित् पक्वाशयजे पक्वाशयस्थे आनाहे इति व्याख्यानयन्ति । ते च पक्वाशयोद्भवत आनाहः पुरीषाद्भवतीतीच्छन्ति । तथाऽपि स पूर्वोक्त एव परिफलितार्थः ॥ २२ ॥—

आमोद्भवे वान्तमुपक्रमेत
संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ॥ २३ ॥

संप्रत्यामोत्थानाहचिकित्सामाह—आमोद्भव इत्यादि । आमोद्भवे अविपक्वरसजे आनाहे । केचिदामोद्भवे आमाशयोद्भवे, पदेष्वपि पदैकदेशप्रयोगात् । एष पक्षश्चानन्तरमेव विवृतः । वान्तं कृतवमनं नरम् । संसर्गभक्तक्रमः पेयादिक्रमः । दीपनीयानि पिप्पल्यादिसाधितानि ॥ २३ ॥

अथेतरं यो न शकृद्वमेत्त-
मामं जयेत् स्वेदनपाचनैश्च ।

पुरीषजानाहचिकित्सामाह—अथेतरमित्यादि । यः पुमान् शकृत् पुरीषं न वमेत्, तस्य पुंसस्तमानाहमितरं पुरीषजमामान्वितं स्वेदनादिभिर्जयेदिति संबन्धः । यस्तु शकृद्वमेत्तस्य आमं न जयेत्, तथा सत्यसाध्यत्वादिति भावः । कार्तिककुण्डस्तु इतरं पक्वाशयजानाहवन्तं नरं, मत्वर्थीयप्रत्ययान्तत्वात् । अत्रावपि पक्षोऽनन्तरं विवृतः । 'स्वेदनपाचनीयैः' इत्यत्र च कार्तिककुण्डः 'स्वेद्य यथाविधानं' इति पठित्वा व्याख्यानयति—स्वेद्य स्वेदयित्वा, उपसर्गलोपात्वाच्च । यथाविधानमिति विण्मूत्रानुलोमनविधानेन ॥—

विसूचिकायां परिकीर्तितानि
द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि ॥ २४ ॥
तान्येव वर्तीर्विरचेद्विचूर्ण्य
महिष्यजावीभगवां तु मूत्रैः ।
स्विन्नस्य पायौ विनिवेश्य ताश्च
चूर्णानि चैषां प्रधमेत्तु नाड्या ॥ २६ ॥

अतिदेशेनानाहचिकित्सामाह—विसूचिकायामित्यादि । विसूचिकायां परिकीर्तितानि कथितानि यानि वैरेचनिकानि द्रव्याणि दन्त्यादीनि, तानि विचूर्ण्य महिष्यादीनां मूत्रैर्विपाच्य वर्तीः विरचेत् कुर्यात् । ताश्च वर्तीः स्विन्नस्य नरस्य गुदे विनिवेश्य, एषां वैरेचनिकानामेव चूर्णानि नाड्या प्रधमेदिति संबन्धः । इभो हस्ती ॥ २४ ॥ २५ ॥

मूत्रेषु संसाध्य यथाविधानं
द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च यान्ति ।
क्वाथेन तेनाशु निरूहयेच्च
मूत्रार्धयुक्तेन समाक्षिकेण ॥ २६ ॥
त्रिभण्डियुक्तं लवणप्रकुञ्चं
दत्त्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च ।

आनाहे निरूहमाह—मूत्रेण संसाध्येत्यादि । यानि द्रव्याणि ऊर्ध्वमधश्च यान्ति तानि मूत्रेषु यथाविधानं संसाध्य तेन क्वाथेनार्धमूत्रान्वितेन समाक्षिकेण त्रिभण्डियुक्तलवणं प्रकुञ्चं दत्त्वा निरूहयेदिति पिण्डार्थः । मूत्रेष्विति अनन्तरोक्तेषु महिष्यादिषु । संसाध्य पक्त्वा । यथाविधानं क्वाथपाकविधिना । द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च यान्ति संशोधनसंशमनीयोक्तानि कोशातक्यादीनि । आशु शीघ्रम् । मूत्रार्धयुतेन अर्धमूत्रान्वितेन क्वाथेन । कार्तिककुण्डस्तु मात्रार्धयुक्तेनेति पठति, व्याख्यानयति च—अर्धमात्रिकेणेति । माक्षिकं मधु । त्रिभण्डियुक्तं लवणप्रकुञ्चमिति त्रिवृत्सहितमेव सैन्धवपलमित्यर्थः । विरिक्तक्रमं सम्यक् विरिक्तस्य यः क्रमस्तमाचरेदित्यर्थः; केचिदाचरेदित्यन्तर्भावितकारितार्थं मन्यन्ते; तेन, आचरेत् वैद्येनाचारयेदित्यर्थः । इदमास्थापनमानाहे पाचनोत्तरकाले देयं, न त्वामावस्थायाम् ॥ २६ ॥—

एष्वेव तैलेन च साधितेन
प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च ॥ २७ ॥

आनाहेऽनुवासनमाह—एष्वेवेत्यादि । एष्विति अन्तराभिहितनिरूहोक्तेषु कोशातक्यादिषु । प्राप्तं प्राप्तकालं प्राप्तावस्थमित्यर्थः । एतेन परिपक्वामं सुनिरूढं वातकोपे सत्यनुवासयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे विसूचिकाप्रतिषेधो
नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

---

१ 'वितरेत् दद्यात्' इति पाठान्तरम् ।

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽरोचकप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

विसूचिकाप्रतिषेधानन्तरं रसदोषजत्वसाम्यादग्निमान्द्यहेतुत्वसाम्याच्चारोचकप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि । अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । तेनाविपाकस्यापि ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च
भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् ।
नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥ ३ ॥

संप्राप्तिद्वारेण संख्यामाह—दोषैरित्यादि । दोषैः पृथगिति त्रयः, सह चेति समस्तैरेकः, चित्तविपर्ययात् कामशोकभयादिभिर्विलुप्तचित्तत्वात् चित्तविपर्ययात्त्वेकः; केचित् 'चित्तविपर्ययात्' इत्यत्र 'शोकसमुच्छ्रयात्' इति पठन्ति, तन्मते कामादिजानामसंग्रहः । भक्तायनेषु अन्नवहेषु स्रोतःसु । भक्तायनमिति जिह्वोपलक्षणं, समानतन्त्रदर्शनात् । तथाच "पृथग्दोषैः समस्तैश्च जिह्वाहृदयसंस्तैः । जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरन्यैश्च मानसैः"—इति । अवतते इति भक्तायनेष्वित्यत्रापि वचनविपरिणमात्संबन्धनीयम् । अवतते व्याप्ते । भक्तोपघातमरोचकं; अरोचकाभक्तच्छन्दान्नद्वेषाः पर्याया बोद्धव्याः । कैश्चिदेषां परस्परं भेदोऽङ्गीक्रियते । तथाच वृद्धभोजः,—"प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा च भोजनम् । द्वेषमायाति यज्जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्य नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते—" इत्यादि । इह अस्मिन् शास्त्रे । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां पञ्चविधमिति संख्याकरणं नियमार्थं; तेन कामादिजा अरोचकाः पृथङ् गणनीयाः ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं
वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।

वातिकारोचकलक्षणमाह—हृच्छूलपीडनयुतमित्यादि । हृच्छूलपीडनयुतमिति विरसाननत्वमित्येतस्य विशेषणम् । अपरे तु हृत् हृदयं शूलपीडनाभ्यां युक्तं भवतीति व्याख्यानयन्ति । अरोचकानां प्राग्रूपानभिधानं रूपाणामेवाव्यक्तानां प्राग्रूपत्वात् ॥—

हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च
मूर्च्छा सतृड् भवति पित्तकृते तथैव ॥४॥

पित्तजारोचकलक्षणमाह—हृद्दाहचोषेत्यादि । हृद्दाहचोषबहुतेति हृदि हृदये दाहचोषयोर्बाहुल्यमित्यर्थः । चोष आचूष्यत इव वेदना । अन्ये 'हृद्दाहचोषबहुलं' इति पठित्वा हृदयं दाहचोषबहुलं भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ ४ ॥

कण्डूगुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्राः
श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।

कफजारोचकलक्षणमाह—कण्डूगुरुत्वेत्यादि । कफसंस्रवः श्लेष्मस्रुतिः । सादोऽङ्गग्लानिः । आस्यं मुखम् । केचित् 'सादतन्द्रा' इत्यत्र 'कण्ठसादा' इति पठित्वा अभ्यवहरणाशक्तिरिति व्याख्यानयन्ति ॥—

सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि
रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥ ५ ॥

सान्निपातिकारोचकलक्षणमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वात्मके सान्निपातिकारोचके पवनादयो दोषा बहूनि रूपाण्यस्य हृदये समुदीरयन्ति कुर्वन्तीति पिण्डार्थः । यद्यपि सान्निपातिके हृद्रोगे सर्वजारोचके च बाहुल्येन समान्येव लिङ्गानि भवन्ति तथाऽपि संप्राप्तिभेदात् किञ्चिल्लक्षणभेदाच्च तयोर्भेदः । सान्निपातिकारोचकोऽसाध्यः, "सर्वात्मकं चापि विवर्जयेत्" इति समानतन्त्रोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु
चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ।

अवशिष्टं पञ्चममरोचकमाह—संरागशोकेत्यादि । संरागः कामः । विप्लुतचेतसः विकृतचित्तस्य । स अरोचकः । अशुचिदर्शनात् अमेध्यवस्तुदर्शनात् बीभत्सादिदर्शनादित्यर्थः । चिन्ताकृतस्यारोचकस्य भिन्नलक्षणनिर्देशाच्छेषेषु यथादोषं लक्षणानि ज्ञातव्यानि, कामादिभिः सर्वैर्वातादिप्रकोपात् । तथाच "कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं च कुप्यति । श्लेष्मा तु हर्षणात्"—इति । अन्ये तु चिन्ताकृतारोचकस्य वातादिभेदेन लक्षणानि पठन्ति; तद्यथा,—"वातात्मके विरसमास्यमरोचके तु पित्तेन तिक्तकटुकं मधुरं कफेन । सर्वैरुपेतमथ सर्वजमेव विद्याद्दैन्यं भृशं भवति शोकसमुद्भवे तु"—इति । अयं पाठो न पठनीयः, अनार्षत्वात् ॥—

वाते वचाम्बुवमनं कृतवान् पिबेच्च
स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णम् ॥६॥
कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ।

इदानीं वातिकारोचकचिकित्सामाह—वात इत्यादि । वाते वातजे अरोचके, कारणे कार्योपचारात् । वचाम्बुवमनं कृतवानिति वचाक्वाथेन कृतवमनो नरः । केचित् एलजलेन एलवालुकं मन्यन्ते, पदेपि पदैकदेशप्रवृत्तेः । 'एलजलेन' इत्यत्र 'उष्णजलेन' इति पाठान्तरम् । लवणोत्तमं सैन्धवम् । इदं चूर्णं वमनैः शुद्धाशयस्य देयम् । कार्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स चाभावाच्च लिखितः ॥ ६ ॥—

१ 'पवनादीनामेव' इति पाठान्तरम् ।

पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं
लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥ ७ ॥

पित्तजारोचकचिकित्सामाह—पित्ते इत्यादि । पित्ते पित्तजारोचके, उपचारात् । मधुरं काकोल्यादि । अत्रापि पूर्ववद्वचरणम् ॥ ७ ॥

निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं
राजद्रुमाम्बु मधुना तु सदीप्यकं स्यात् ।

कफारोचकचिकित्सामाह—निम्बाम्बुवामितवत इत्यादि । निम्बाम्बु निम्बक्काथः, निम्बाम्बुना वामितवतः पुंसः किरमालकक्काथः समधुः साजमोदश्चानुपानं स्यात् । 'कृतभोजनस्य' इति शेषः, समानतन्त्रदर्शनात् । केचिद्दीप्यकशब्देन यवानीमाहुः ॥—

चूर्णं यदुक्तमथवाऽनिलजे तदेव

कफजारोचकेऽतिदेशेन चिकित्सामाह—चूर्णमित्यादि । चूर्णं यदुक्तमिति 'कृष्णाविडङ्गयवभस्म' इत्यादिकम् । तच्चूर्णं कफजे वातानुबन्धे सति देयम् ॥—

सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥ ८ ॥

सान्निपातिकारोचकचिकित्सामाह—सर्वैरित्यादि । सर्वैरिति वातादिजारोचकहरैः पूर्वोक्तैरेव । सर्वकृतं सान्निपातिकमरोचकम् । एवमिति पूर्ववत् वमनादि कारयित्वेति यावत् । उपक्रमेत 'प्रत्याख्याय' इति शेषः, असाध्यत्वात्तस्य ॥ ८ ॥

द्राक्षापटोलबिडवेत्रकरीरनिम्ब-
मूर्वाभयाक्षबदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
बीजैः करञ्जनृपवृक्षभवैश्च पिष्टै-
र्लेहं पचेत् सुरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥ ९ ॥
मुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयं च
भार्गीं च कुष्ठमथ निर्दहनीं च पिष्ट्वा ।
मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा
पाठां तुगामतिविषां रजनीं च मुख्याम् ॥१०॥
मण्डूकिमर्कममृतां च सलाङ्गलाख्यां
मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्वा ।
एताश्च सन्ति चतुरो लिहतस्तु लेहान्
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयाश्च ॥ ११ ॥

इदानीं चतुर्णामप्यरोचकानां यथासंख्येन चतुरो लेहानाह—द्राक्षापटोलेत्यादि । द्राक्षादिः सुरभिमूत्रयुतं यथावदित्यन्त एको लेहः । मुस्तादिः मूत्रेऽविजे इति पर्यन्तो द्वितीयः । द्विरदमूत्रादि रजनीं च मुख्यामित्यन्तस्तृतीयः । मण्डूक्यादिश्चतुर्थः । करीरो गूढपत्रो मरुदेशेऽतिप्रसिद्धः कण्टकिवृक्षः, मूर्वा चोरस्नायुः, अभया हरीतकी, केचिदभयं मन्यन्ते, तन्मते उशीरं, अक्षं बिभीतकं, इन्द्रवृक्षः कुटजः, नृपवृक्षः किरमालकः । सुरभिमूत्रयुतं कल्कचतुर्गुणमूत्रयुतं, "मूत्रेण चतुर्गुणेन" इत्यादिकाश्यपीयसंवादात् । यथावदिति लेहं पचेदित्यत्र योज्यं, तेन यथावल्लेहं पचेत्; कोऽर्थः? यावल्लेहपाकलक्षणं तन्तुमुद्रादि जायते तावत्पचेदित्यर्थः । निर्दहनी चित्रकः, अजमोदा इत्यन्ये । अविजे मेषोत्थे । असावपि पूर्ववल्लेहवत् पक्तव्यः । द्विरदमूत्रं हस्तिमूत्रम् । तुगा वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यमाहुः । रजनीं च मुख्यां पिण्डहरिद्राम् । अयमपि पूर्वविधिनैव पक्तव्यः । मण्डूकी ब्राह्मी, अमृता गुडूची, लाङ्गली कलिकारिका । असावपि पूर्ववत् पक्तव्यः । 'एताश्च सन्ति चतुरोऽम्बसतश्च' इति केचित् पठन्ति । 'एतान् वदन्ति भिषजश्चतुरश्च लेहान् गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु' इत्यपरे पठन्ति ॥ ९—११ ॥

सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्
पानानि मूलफलषाडवरागयोगान् ।
अद्याद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
र्भुञ्जीत वाऽपि लघुरूक्षमनःसुखानि ॥ १२ ॥

सात्म्यानित्यादि । सात्म्यान् सुखकरान् । 'सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधैः प्रकारैर्भुञ्जीत वापि लघुरूक्षमनाः सुखेन' इत्यन्ये पठन्ति । स्वदेशरचितान् यस्मिन् देशे ये भक्ष्या बाहुल्येनोपयुज्यन्ते तानित्यर्थः । पानानीत्यत्रापि विविधानीति योज्यं, तेन यथारुचि फलाम्लानि शर्करान्वितानि कर्पूरचतुर्जातकसुगन्धीनि गृह्यन्ते । मूलं पिप्पलीमूलादि । फलं दाडिमादि । षाडवा रसालाद्याः । रागाः कपित्थरागादयः । केचित् "सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया कृतः ॥ मधुराम्लकटूनां तु संस्काराः षाडवा मताः" इत्याहुः; अपरे तु षाडवशब्देन यवानीषाडवमाहुः, तन्त्रान्तरसंवादात्; रागशब्देन च रागषाडवं द्राक्षादाडिमाद्यन्वितं मुद्गयूषमिति च व्याख्यानयन्ति । रसान् विविधान् मांसरसान् मधुरादिरसांश्च । लघुरूक्षभोजनं श्लेष्मस्थानगतत्वादरोचकस्य । मनःसुखं मनोनुकूलम् । केचित् सात्म्यानिति सात्म्यदेशर्तुप्रकृत्यादीन्यवेक्ष्य भक्ष्यादि कुर्यादिति मन्यन्ते ॥ १२ ॥

आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनं च
कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।

निषिद्धस्यापि निरूहस्यारोचके प्रयोगमाह—आस्थापनमित्यादि । आस्थापनं निरूहः । विधिवत् यथाविधि । अत्र रोचके । यद्यपि 'तत्रोन्मादभयशोक'—इत्यादिना अरोचके आस्थापननिषेधः, तथाऽपि वमनादिकर्मोत्तरकाले वातानुबन्धे सति देयं न आदौ ॥—

श्रीप्यूषणानि रजनीत्रिफलायुतानि
चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥ १३ ॥
क्षौद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थं
मन्थानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।

त्र्यूषणमित्यादि। त्र्यूषणानीति त्रिकटुकं, यवक्षारः, वितरेत् दद्यात्। मुखबोधनार्थमिति मुखबोधे सत्यरोचकहानिरित्यर्थः। अवलेहप्रयोग एषः॥ १३॥—

मुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः
क्वाथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः॥ १४॥
मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथा त्वरिष्टैः
क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः।

अनुक्तसंग्रहार्थमाह—अन्यानीत्यादि। मुस्तादीत्यादि। मुस्तादि मुस्ताकुष्ठहरिद्रेत्यादि। राजतरुवर्गः आरग्वधमदनगोपघोण्टेत्यादिः। दशाङ्गं दशमूलम्। जयेत् 'अरोचकं' इति शेषः। मधुयुता लेहा मुस्ताद्यादिकृता एव ग्राह्याः। केचित् 'विविधैश्च योगैः' इति पठित्वा वातश्लेष्महरैरिति व्याख्यानयन्ति। मूत्रासवैरित्यादि मूत्रेण आसूयन्ते इति मूत्रासवाः। तैश्च किम्भूतैः? गुडकृतैः कुष्ठचिकित्सितोक्तविधिना गुडमध्वादिकृतैरित्यर्थः। अरिष्टैः अभयारिष्टादिभिः। क्षारासवैरिति मध्वादिभिः पलाशक्षारपानीयेन सह निष्पादितैर्महाकुष्ठाभिहितैः। मधुमाधवतुल्यगन्धैरिति मधु क्षौद्रं, माधवं मधुकृतं मद्यं, तयोस्तुल्यगन्धैरित्यर्थः॥ १४॥—

स्यादेष एव कफवातहते विधिश्च
शान्तिं गते हुतभुजि प्रशमाय तस्य॥ १५॥

पूर्वोक्तमेव विधिमविपाकेऽतिदिशन्नाह—स्यादेष इत्यादि। एष एव विधिरनन्तरोक्त एव। यदत्र कफवातयोरुपादानं न पित्तनिमित्तस्य तत्पित्तादविपाको न भवतीति दर्शयति। शान्तिं गते हुतभुजि अविपाके इत्यर्थः, कारणे कार्योपचारात्। उपचारेण यदत्र अविपाकग्रहणं कृतं, न साक्षात्तदप्यग्निमान्द्यमविपाकस्य कारणमिति सूचयति। शान्तिं गते मन्दतां प्राप्ते, हुतभुजि जाठराग्नौ। तस्येत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन तस्य च प्रशमनाय; कोऽर्थः? अरोचकस्यापि। कार्तिक ईदृशं व्याख्यानं न मन्यते, तस्याविपाकस्यैव प्रशमायेति प्रतिपादयति। ये चाग्निमान्द्य एवैनं विधिमिच्छन्ति नत्वरोचकाविपाके, तन्मतेऽस्मिन्नध्यायेऽविपाको नोक्तव्यः॥ १५॥

इच्छाभिघातभयशोकहतेऽन्तरग्नौ
भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान्।
अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय
पौराणिकैः श्रुतिशतैरनुमानयेत्तम्॥ १६॥
दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं
यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु॥ १७॥

इदानीं पञ्चमारोचकचिकित्सामाह—इच्छाभिघातेत्यादि। इच्छाभिघातः वाञ्छितस्याप्राप्तिः। भावान् पदार्थान्। भवाय अर्थवशात् रुच्युत्पादनाय। वितरेत् दद्यात्। कीदृशान् भावान्? शक्यरूपान् प्राप्यानित्यर्थः। ये तावत् प्राप्या भावास्तान् इच्छाविघाताद्यरोचके वितरेत्। ये पुनरप्राप्या-स्तद्विषये किं कुर्यादित्याह—अर्थेष्वित्यादि। अर्थेषु चापचितेषु अपचितेषु नष्टेषु अप्राप्तेष्वित्यर्थः। पुनरिति अपचितेष्वित्यत्र योज्यम्। भवाय रुच्युत्पादनायेत्यर्थः। पौराणिकैः श्रुतिशतैर-नुमानयेदिति नलरामाद्युपाख्यानैरन्यैश्च तथाविधैरनुमानयेत् प्रबोधयेदित्यर्थः। केचित् पौराणिकैः श्रुतिपथैरिति पठन्ति; पौराणिकैः पुराणोक्तैः, श्रुतिपथैः वाक्यैः, श्रुतिः श्रवणं सैव पन्था मार्गो येषां तानि तथोक्तानीति व्याख्यानयन्ति। दैन्यं गते मनसि क्लिष्टचेतसीत्यर्थः। बोधनं आश्वासनैर्हितोपदेशैश्च। केचिदमुं पाठं न पठन्ति॥ १६॥ १७॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रेऽरोचकप्रतिषेधो नाम
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः समाप्तः।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अरोचकप्रतिषेधानन्तरं पारिशेष्यान्मूत्राघातप्रतिषेधारम्भः; परिशेषत्वं च मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोरेकत्वेन विवक्षितत्वात् कायचिकित्सायां चापरस्याध्यायस्याभावात्। अथात इत्यादि। मूत्राघातो मूत्रावरोधः। केचिदाघातशब्देन दुष्टिमाहुः न त्ववरोधं, मूत्रशुक्रमूत्रसादयोर्मूत्रावरोधासंभवात्॥ १॥ २॥

वातकुण्डलिकाऽष्ठीला वातबस्तिस्तथैव च।
मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा॥ ३॥
मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च।
मूत्रौकसादौ द्वौ चापि रोगा द्वादश कीर्तिताः॥४॥

इदानीं सुखबोधार्थं मूत्राघातान्नामभिः प्राह—वातेत्यादि। अष्ठीलेति वाताष्ठीलेत्यर्थः। या निदानस्थाने वाताष्ठीला भणिता सा भिन्ना, आध्मानादिलक्षणहेतुत्वात्। संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां द्वादशेति संख्याकरणं तन्त्रान्तरोक्ताधिकसंख्यानिवारणार्थम्॥ ३॥ ४॥

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुरन्तरमाश्रितः।
मूत्रं चरति संगृह्य विगुणः कुण्डलीकृतः॥ ५॥
सृजेदल्पाल्पमथवा सरुजस्कं शनैः शनैः।
वातकुण्डलिकां तं तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम्॥६॥

वातकुण्डलिकाया हेतुसंप्राप्तिलक्षणान्याह—रौक्ष्यादित्यादि। अन्तरमाश्रित इति बस्तिमध्यमाश्रित इत्यर्थः। मूत्रं चरति संगृह्येति। मूत्रं गृहीत्वा वायुश्चरति भ्रमतीत्यर्थः। कुण्डलीकृत

---

१ 'अक्षमरहितत्वात्' इति पाठान्तरम्।

इति । कुण्डलाकृत्या वर्तुलीभूतः । सृजेत् प्रवर्तयेत् । सरुजस्कं सवेदनं मूत्रम् । रौक्ष्यात् वेगविघातादिति व्यवहितः समभिहितश्च हेतुरुक्तः, वायुरन्तरमाश्रित इत्यादि संप्राप्तिः, कुण्डलीकृत इत्यादि लक्षणम् । 'मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते' इति केचित् पठन्ति । अपरे 'सरुजं संप्रवर्तयेत्' इति पठन्ति । सर्वेषां मूत्रघातानां वायुरेव प्रायशः कारणं बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ।
अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ॥ ७ ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राध्मानं च जायते ।
वेदना च परा बस्तौ वाताष्ठीलेति तां विदुः ॥८॥

अष्ठीलाया हेतुसंप्राप्तिलक्षणान्याह—शकृन्मार्गस्येत्यादि । शकृन्मार्गो गुदः, बस्तिर्मूत्राधारः, वायुरत्रापानः गुदबस्तिस्थरोगकरत्वात्, अन्तरं मध्यं, अष्ठीला उत्तरापथे दीर्घवर्तुलपाषाणविशेषः, अन्ये चर्मकाराणां लौहीं भाण्डीमाहुः । अचलमीषच्चलं, आध्मानं बस्तौ बोद्धव्यम् । अपानो वायुरत्र हेतुः, शकृन्मार्गस्येत्यादिसंप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥९॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः॥१०

वातबस्तेर्हेतुसंप्राप्तिलक्षणान्याह—वेगमित्यादि । अकुशली मूर्खः । तस्य मूर्खस्य । मूत्रसङ्गो मूत्रस्याप्रवृत्तिः । तेन व्याधिना । बस्तिकुक्षिनिपीडित इति बस्तिकुक्षेर्निपीडितं विद्यते यस्य स तथा; निपीडितं निपीडनं वेदनेत्यर्थः । कृच्छ्रप्रसाधनः कष्टसाध्यः । वेगं विधारयेदिति हेतुः, निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेरिति संप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

सन्धार्य वेगं मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति ।
तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित्संप्रवर्तते ॥ ११॥
प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ।
मूत्रातीतं तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजम्॥ १२ ॥

मूत्रातीतस्य हेतुं संप्राप्तिं लक्षणं चाह—सन्धार्येत्यादि । वेगं प्रवृत्त्युन्मुखत्वं, सन्धार्य सम्यग्धृत्वा, भूयः पुनः, स्रष्टुमिच्छति मोक्तुं वाञ्छति । नाभ्येति मूत्रं न आगच्छतीत्यर्थः । प्रवाहत इति निकुन्थनादित्यर्थः । यद्यपि वेगं सन्धार्य मूत्रस्येत्यनेनैव मूत्रविघातजत्वमस्य व्याधेः प्राप्तं तथापि पुनर्मूत्रवेगविघातजमिति कथनं मूत्रविघातोत्थवातजत्वप्रतिपादनार्थम् । वेगं सन्धार्येत्यादि हेतुः, यो भूयः स्रष्टुमिच्छतीत्यादि संप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्तहेतुना ॥
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम्॥ १३ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
तं मूत्रजठरं विद्यादधःस्रोतोनिरोधनम् ॥ १४ ॥

मूत्रजठरस्य हेत्वादिकमाह—मूत्रस्येत्यादि । तदुदावर्तहेतुनेति तदुदावर्तो मूत्रोदावर्तः स एव हेतुस्तेनेत्यर्थः । एतेन मूत्रवेगेऽवरुद्धे सति तदुदावर्तहेतुनाऽपानो वायुः कुपितः सन् उदरं पूरयेत्, ततश्च नाभेरधोभागे सतीव्रपीडमाध्मानं जनयेत्; तं मूत्रजठरमधःस्रोतोनिरोधनं विद्यात् मूत्रपुरीषमार्गावरोधकं जानीयादित्यर्थः । केचित् 'अधोबस्तिनिरोधजम्' इति पठन्ति । ये तु 'अपानः कुपितो वायुः' इत्यादिकमेव मूत्रजठरं पठन्ति, ते 'मूत्रस्य वेगे विहते तदुदावर्तहेतुना' इति पाठं मूत्रातीतपाठमध्ये पठन्ति । तथाच सति ते प्रकोपकारणानुक्तावपानप्रकोपकारणं बलवद्विग्रहादिकं मन्यन्ते । तादृशश्च पाठो न वृद्धचित्ताह्लादकरः । मूत्रस्य वेगे विहते इत्यादिहेतुः, उदरं पूरयेद्भृशमित्यादिसंप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १५ ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः॥१६

मूत्रोत्सङ्गस्य हेत्वादिकमाह—बस्तावित्यादि । नाले मेढ्रस्रोतसि । मणौ मेढ्राग्रदेशे । यद्यपि नाले इत्यनेनैव मणेरपि ग्रहणं संजातं, तथापि मणेरुपादनं मणावत्यन्तमूत्रोत्सङ्गप्रतिपादनार्थम् । सज्जेत अवरुध्येत । सरक्तमित्यत्र संसक्तमिति पाठे संसक्तं संबद्धम् । प्रवाहतः निकुन्थनादित्यर्थः । सरुजं अतिवातप्रकोपात्, नीरुजं हीनवातप्रकोपात् । विगुणानिलज इति विमार्गवायुजः, वायोर्विमार्गगमनं मार्गावरोधात् स्वहेतुभिश्च; केचित् मार्गावरोधमेव विमार्गगमने कारणमिच्छन्ति । विगुणानिलजो व्याधिरिति हेतुः, बस्तावित्यादिसंप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
सदाहवेदनं कृच्छ्रं कुर्यातां मूत्रसंक्षयम् ॥ १७ ॥

मूत्रक्षयस्य हेत्वादिकमाह—रूक्षस्येत्यादि । क्लान्तदेहस्य ग्लानदेहस्य । यद्यपि ग्लानदेहत्वं न पित्तप्रकोपकारणं तथापि वातान्वितपित्तस्य प्रकोपकं ज्ञेयम् । कुर्यातामुत्पादयेताम् । कृच्छ्रं कष्टजननम् । मूत्रसङ्क्षयमिति मूत्रशोषणात् मूत्रसङ्क्षयो रोगः । रूक्षस्येत्यादि हेतुः, बस्तिस्थावित्यादि संप्राप्तिः, शेषं लक्षणम् । 'बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ' इत्यत्र 'बस्तौ तिष्ठन् सदागतिः' इति केचित्पठन्ति । स चानार्षः पाठः ॥ १७ ॥

अभ्यन्तरे बस्तिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिर एव च ।
वेदनावानतिसदा मूत्रमार्गनिरोधनः ॥ १८ ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः ।
स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥ १९ ॥

मूत्रग्रन्थेर्हेत्वादिकमाह—अभ्यन्तर इत्यादि । अभ्यन्तरे बस्तिमुखे इति बस्तिद्वारस्याभ्यन्तरे इत्यर्थः । वृत्तो वर्तुलः । स्थिरोऽचलः । मूत्रमार्गनिरोधनः मूत्रवाहिस्रोतोनिरोधकारीत्यर्थः । सहसा झटिति । अश्मरीलक्षण इत्यत्र वेदनाभिरिति संबध्यते । तेन वेदनाभिः कृत्वा अश्मर्यास्तुल्यलक्षणो मलविष्टम्भादिभिरश्मरीतुल्यलक्षणः, एष एवाश्मरीमूत्रग्रन्थ्योर्भेदः; तथा अश्मर्यां रक्तसंबन्धो नास्ति, मूत्रग्रन्थौ तु तन्त्रान्तरदर्शनाद्रक्तसंबन्धो ज्ञेय इत्यपि वा भेदः । तथाच तद्वचः,—"रक्तं वातात् कफाद्दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम् । ग्रन्थि कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥ अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थि प्रचक्षते"—इति । अभ्यन्तर इत्यादिसंप्राप्तिः, वेदनावानित्यादिलक्षणं, हेतुरत्रानुक्तोऽपि उष्णवातहेतुसाहचर्यात् पित्तं ज्ञेयः । यद्येवं तर्हि उष्णवाते वायुरपि हेतुरुक्तः सोऽत्र किमिति न गृह्यते? सत्यं, मूत्रग्रन्थेर्व्यतिक्रमपाठादेव वायुरत्र कारणं न भवतीति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु मैथुनं योऽभिनन्दति ।
तस्य मूत्रयुतं रेतः सहसा संप्रवर्तते ॥ २० ॥
पुरस्ताद्वाऽपि मूत्रस्य पश्चाद्वाऽपि कदाचन ।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ २१ ॥

मूत्रशुक्रस्य हेत्वादिकमाह—प्रत्युपस्थितेत्यादि । प्रत्युपस्थितमूत्र इति संजातमूत्रवेग इत्यर्थः । यः पुरुषः, मैथुनमभिनन्दति इच्छति करोतीति तात्पर्यार्थः । रेतः शुक्रम् । पुरस्ताद्वाऽपि मूत्रस्य आदावित्यर्थः । भस्मोदकप्रतीकाशं भस्ममिश्रितपानीयतुल्यम् । एतच्च रेतोविशेषणं, यः पुरुषः संजातमूत्रवेगः सन् मैथुनं करोति तस्य पुंसो भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रयुतं रेतो मूत्रस्यादौ कदाचित्पश्चाद्वा वायोर्विचित्रक्रियाकरत्वात् प्रवर्तते, तन्मूत्रशुक्रमुच्यत इति फलितोऽर्थः । अत्र हेतुसंप्राप्त्यादिकं स्वयमप्यूह्यं ज्ञेयम् ॥ २० ॥ २१ ॥

व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलावृतम् ।
बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहन् स्रावयेदधः ॥ २२ ॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
कृच्छ्रात् प्रवर्तते जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् २३

व्यायामाध्वातपैरित्यादि । अनिलावृतं वातान्वितं पित्तम् । हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । सरक्तं ईषद्रक्तवर्णं ईषच्छोणितं वा । रक्तं वेति केवलं शोणितं, अत्यन्तरक्तवर्णं मूत्रं वेत्यर्थः । नन्वत्रोद्देशसूत्रपाठात् मूत्रग्रन्थिमूत्रशुक्रयोरुपादानं प्राप्नोति नोष्णवातस्य, तत् कथमत्रोष्णवातो निर्दिष्टः? उच्यते—यथा मूत्रक्षयस्य वातपित्ते हेतू तथाऽत्रापि त एव हेत्विति हेतुसाम्याद्व्यतिक्रमेणोष्णवातो निर्दिष्टः । यद्येवं तर्हि उद्देशेऽप्युष्णवातो मूत्रक्षयानन्तरमेव किमिति न पठितः? सत्यं, मूत्रग्रन्थौ केवलपित्तस्यानुवर्तनार्थमुष्णवातो मूत्रक्षयानन्तरं पठितः । व्यायामादिको हेतुः, बस्तिं प्राप्येत्यादिसंप्राप्तिः शेषं लक्षणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहुलं तथा ।
शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभम् ॥ २४ ॥
मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।
पिच्छिलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्रप्रवर्तनम् ॥ २५ ॥
शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं द्वादशं कफात् ॥ २६ ॥

मूत्रौकसादलक्षणमाह—विशदमित्यादि । विशदं पिच्छिलविपरीतम् । पीतकं पीतवर्णम् । बहलं स्थूलं घनमित्यर्थः । शुष्कमिति आतपादिना शुष्कम् । रोचना गोरोचना । द्वितीयमूत्रौकसादलक्षणमाह—पिच्छिलमित्यादि । पिच्छिलमिति विशदविपरीतम् । श्वेतं श्वेतवर्णम् । कृच्छ्रप्रवर्तनं दुःखेन प्रवर्तत इत्यर्थः । द्वादशेति पुनरुपादानं मूत्रौकसादयोरेकनामत्वादेव मन्दमतीनां चेतस्येकत्वं माभूदिति द्योतनार्थम् ॥ २४—२६ ॥

कषायकल्कसर्पींषि भक्ष्यान् लेहान् पयांसि च ।
क्षारमद्यासवस्वेदान् बस्तींश्चोत्तरसंज्ञितान् ॥ २७ ॥
विदध्यान्मतिमांस्तत्र विधिं चाश्मरिनाशनम् ।

मूत्रघातानां चिकित्सामाह—कषायेत्यादि । कषायः क्वाथः, कल्को दृषदि पेषितः सद्रवः । भक्ष्यान् लड्डुकप्रभृतीन् । पयांसि क्षीराणि । आसवो मद्यभेदः । स्वेदा उपनाहाद्याः । बस्तींश्चोत्तरसंज्ञितानिति उत्तरबस्तीनित्यर्थः । चकारात् स्नेहविरेचनमपि । विदध्यात् कुर्यात् । मतिमानिति ऊहापोहविद्वैद्यः । तत्र मूत्राघातरोगे । विधिमश्मरीसाधनं अश्मरीचिकित्सितोक्तम् । ननु, यथा वातादिभेदेन भिन्ना मूत्राघाता दर्शिताः, तथैव चिकित्साऽपि भिन्ना वक्तुमुचिता, तत् कथमत्र सामान्येन चिकित्सोक्ता? उच्यते, सर्वेषु मूत्राघातेषु यतो वातः कारणं, अतः सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमुचितं भवति; एवं यदि तत्र वायुरेव कारणं किं तर्हि तत्र पित्तकफावप्यारम्भकत्वेन निर्दिष्टौ, तत् कथमेकैव चिकित्सा सर्वेषु? उच्यते—ऊहापोहविद्वैद्यो दोषादिबलाबलं द्रव्यतत्त्वं च वीक्ष्य सामान्यचिकित्सितमेव विभज्य कुर्यात्; अत एव मतिमानित्युक्तवानाचार्यः । केचिदत्र 'अतः परं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषस्य भेषजम्' इत्यादिपाठं पठन्ति, स च कषायकल्कमित्यनेनोपसंगृहीत इति न दर्शितः । अपरे तु 'क्षीणामतिप्रसङ्गेन' इत्यादिपाठं पठन्ति, स च नार्षः ॥ २७ ॥—

मूत्रोदावर्तयोगांश्च कार्त्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

मूत्राघातेषु मूत्रोदावर्तचिकित्सितमतिदेशेनाह—मूत्रोदावर्तेत्यादि । मूत्रोदावर्तयोगानिति 'सौवर्चलाढ्यां मदिरां' इत्यादिमूत्रोदावर्तप्रतिषेधोक्तान् । कार्त्स्न्येन, सामस्त्येन ।

एतेन यस्यामवस्थायां ये मूत्रोदावर्त्तयोगा उचिता भवन्ति तेऽत्र योज्या इत्यर्थः। कात्स्न्येनेत्यत्र कार्त्तिककुण्डेन बहुधा प्रजल्पितं, तत्तु शिष्यबुद्धिव्याकुलहेतुत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च परिहृतम्। अत्र मूत्राघाते॥ २८॥

कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम्।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते॥२९॥

कल्कमित्यादि। एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका। अक्षमात्रं कर्षप्रमाणम्। धान्याम्लं काञ्जिकम्। केचिदमुं पाठमन्यथा पठन्ति, स चाभावान्न लिखितः॥ २९॥

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्रकृच्छ्री पिबेन्नरः।
मधु मांसोपदंशं वा पिबेऽद्वाप्यथ गौडिकम्॥३०॥

सुरामित्यादि। सुरा पिष्टकृता। मधु मद्यं; तच्च मधुकृतं, समानतन्त्रदर्शनात्। तथाच,—"मांसोपदंशं मधुना मद्यं वापि पिबेन्नरः—" इति। मांसोपदंशं मांसभक्षणयुतम्। गौडिकं गुडकृतं मद्यम्॥ ३०॥

पिबेत् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतम्।
रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात्॥ ३१॥

पिबेदित्यादि। मधूदकं मधुयुक्तमुदकम्। प्रातरिति पिबेदित्यत्र योज्यं; तेन प्रभाते पिबेदित्यर्थः॥ ३१॥

दाडिमाम्लां युतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते॥३२॥

दाडिमाम्लामित्यादि। दाडिमाम्लां दाडिमेनाम्लीकृताम्। युतामित्यत्र एलाजीरकनागरैरिति योज्यम्। सुरां मुख्यां पैष्टीमित्यर्थः। सलवणां सैन्धवयुक्ताम्॥ ३२॥

पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च।
अर्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम्॥ ३३॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिबेत्।
नरो मारुतपित्तोत्थमूत्राघातनिवारणम्॥ ३४॥

पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्येत्यादि। पृथक्पर्ण्यादिवर्गो विदारिगन्धादिकः॥ ३३॥ ३४॥

निष्पीड्य वाससा सम्यग्वर्चो रासभवाजिनोः।
रसस्य कुडवं तस्य पिबेन्मूत्ररुजापहम्॥ ३५॥

निष्पीड्येत्यादि। वर्चः पुरीषम्। रासभो गर्दभः। वाजी घोटकः। कुडवं चत्वारि पलानि॥ ३५॥

मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणां मधुकस्य च।
पिबेदक्षसमं कल्कं मूत्रदोषनिवारणम्॥ ३६॥

मुस्तेत्यादि। मूर्वा चोरस्नायुः। मधुकं यष्टीमधु। अक्षसमं कर्षप्रमाणम्॥ ३६॥

अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदरसंमितम्।
अम्भसाऽलवणोपेतं पिबेन्मूत्ररुजापहम्॥ ३७॥

अभयेत्यादि। अक्षो बिभीतकः। बदरसंमितं अर्धकर्षप्रमाणम्। अम्भसा पानीयेन। अलवणोपेतं किंचित्सैन्धवयुतम्॥ ३७॥

उदुम्बरसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतम्।
पिबेत् पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहम्॥ ३८॥

उदुम्बरसमं कर्षप्रमाणं, द्राक्षायाः कल्कमुदुम्बरसमं जलान्वितं रात्रिपर्युषितं पिबेदिति पिण्डार्थः॥ ३८॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडवसंमितम्।
मूत्रदोषहरं कल्यमथवा क्षौद्रसंयुतम्॥ ३९॥

निदिग्धिका कण्टकारिका। कुडवसंमितं चतुष्पलोन्मितम्। कल्यं प्रातरित्यर्थः॥ ३९॥

प्रपीड्यामलकानां तु रसं कुडवसंमितम्।
पीत्वाऽगदी भवेज्जन्तुर्मूत्रदोषरुजातुरः॥ ४०॥

प्रपीड्येति। वाससा गालयित्वेत्यर्थः। कुडवं चत्वारि पलानि। अगदी भवेत् नीरोगो भवेत्॥ ४०॥

धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मैलां वा पिबेन्नरः।

धात्रीफलरसेनैवमित्यादि। धात्रीफलरसेन आमलकरसेन। एवमिति क्षौद्रयुतामित्यर्थः॥—

पिष्ट्वाऽथवा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा॥ ४१॥
तालस्य तरुणं मूलं त्रपुसस्वरसं तथा।

पिष्ट्वेत्यादि। तालस्याभिनवं मूलं पिष्ट्वा शालितण्डुलोदकेन पिबेत्, त्रपुसस्वरसमथवा पिबेत्। त्रपुसः सुधावासः॥ ४१॥—

श्वेतं कर्कटकं चैव प्रातस्तु पयसा पिबेत्॥ ४२॥

श्वेतमित्यादि। श्वेतं कर्कटकं त्रपुसम्। पयसा क्षीरेण, समानतन्त्रदर्शनात्; 'त्रपुसं वाऽथ दुग्धेन मूत्रदोषहरं पिबेत्' इति॥ ४२॥

शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिनाशनम्॥ ४३॥

शृतमित्यादि। मधुरैः काकोल्यादिभिः। अयं योगो मूत्रशुक्रस्य बाहुल्येन बोद्धव्यः॥ ४३॥

बलाश्वदंष्ट्राक्रौञ्चाख्यिकोकिलाक्षकतण्डुलान्।
शतपर्वकमूलं च देवदारु सचित्रकम्॥ ४४॥
अक्षबीजं च सुरया कल्कीकृत्य पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिशोधनम्॥ ४५॥

बलाश्वदंष्ट्रेति बला स्वनामख्याता, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, क्रौञ्चः पक्षिविशेषः, कैरंजदवकू' इति लोके, कोकिलाक्षकः खरगली। अक्षबीजं बिभीतकमज्जा। एतद्बलादिकं कल्कीकृत्य मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं पिबेदित्यर्थः। शतपर्वको जलगण्डीरः। तथाऽश्मरीचिकित्सितोक्तमपि मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं पिबेदित्यर्थः। अश्मरी-

चिकित्सितं यदत्र वारंवारं भणितं, तदत्यन्तहितत्वापादनार्थम् । केचित् भोजसंवादात् बलादिकं योगचतुष्टयं मन्यन्ते; तन्न, वृद्धानामसंमतत्वात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पाटलाक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिस्रुतम् ।
पिबेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ॥ ४६ ॥

पाटलाक्षारमित्यादि । सप्तकृत्वः सप्तवारान् । परिस्रुतं गालितम् । संसृष्टं संयुक्तम् । तैलमात्रया स्तोकेन तैलेन । अत्र मात्राशब्दोऽल्पवाची । यथा—"मात्रां खादेद्बुभुक्षितः" इत्यादिषु । अत्र क्षारस्य तोयस्य च प्रमाणं क्षारकल्पोक्तं ज्ञातव्यम् । तेन चतुर्गुणेन जलेन क्षारः परिस्रावणीयः ॥४६॥

नलाश्मभेददर्भेक्षुत्रपुसैर्वारुबीजकान् ।
क्षीरे परिश्रुतान् तत्र पिबेत् सर्पिःसमायुतान् ॥

नलेक्षुदर्भाश्मेत्यादि । नलः स्वनामप्रसिद्धः शुषिरपर्वा, अश्मभेदः पाषाणभेदः, एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटिका, बीजको असनसारः । कार्तिककुण्डस्तु वृद्धकाश्यपीयसंवादात् त्रपुसैर्वारुबीजान्येवाचक्षते, बीजकानित्यत्र स्वार्थिकाश्च प्रकृतिलिङ्गवचनान्यतिकामन्तीत्युक्त्वाऽत्र पुंलिङ्गतेति च कथयति । तत्र मूत्राघाते ॥ ४७ ॥

पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ।
क्षारोदकेन मतिमान् त्वगेलोषणचूर्णकम् ॥ ४८ ॥
पिबेद्गुडेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक् ।

पाटल्या इत्यादि । यावशूको यवक्षारः । पारिभद्रः पर्वतनिम्बः, अन्ये पारिभद्रशब्देन कण्टकिवृक्षं रक्तकुसुमं फलभद्रवासंज्ञकं वदन्ति । ऊषणं पिप्पली । पाटल्यादीनां क्षारोदकेन सह त्वगेलोषणचूर्णं पिबेत्, पाटल्यादिक्षारोदकगुडकृतान् लेहान् वा लिह्यात् । कार्तिककुण्डस्तु 'त्वगेलोषणचूर्णकं' इत्यत्र 'त्वगेलोषणसंयुतं' इति पठति । तत्र पाटल्यादितिलान्तानां द्रव्याणां पृथक् पृथक् लेहान् त्वगेलोषणसंयुतान् गुडमिश्रितान् लिह्यादिति व्याख्यानयति । तथाच विश्वामित्रः—"पाटल्याः पारिभद्राद्वा तिलाद्वाऽपि यवाग्रजात् । कणैलात्वग्युतं चूर्णं मुष्ककक्षारवारिणा ॥ पिबेद्गुडेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक्"—इति । 'मतिमान्' इत्यत्र 'मदिरां' इति केचित् पठन्ति, तथा 'गुडेन मिश्रं वा' इत्यत्र 'गुडोपदंशं वा' इति च पठन्ति । तच्च पाठद्वयमनार्षम् ॥ ४८ ॥—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ॥ ४९ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितं तेषु विरेचनम् ।
ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरबस्तयः ॥ ५० ॥

सामान्येन च क्रियाक्रमार्थमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । तेषु मूत्रदोषेषु । 'तेषु विरेचनं' इत्यत्र 'स्नेहविरेचनं' इति केचित् पठन्ति । कार्तिककुण्डस्तु इमं पाठं न पठति, कषायकल्कसर्पींषीत्यादिनैव गतार्थत्वात् । जेज्जटाचार्यस्तु स्निग्धशुद्धदेहानां पूर्वोक्ता योगाः प्रयोक्तव्या इत्यावेदनाय पठति । तत्पठितत्वान्मयापि पठितः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य दृश्यते ।
मैथुनोपरमस्तस्य बृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥ ५१ ॥

अत्र च केचिन्मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रवृत्तरक्तस्यापि विधानं कथयन्ति—स्त्रीणामित्यादि । अतिप्रसङ्गेन अत्यन्तसेवया । मैथुनोपरमः मैथुननिवृत्तिः । बृंहणश्च विधिः मांसक्षीरघृतादिसेवनम् । अमुमपि पाठं कार्तिककुण्डो न पठति, शुक्रक्षयलिङ्गेनैवोक्तत्वात् संख्यातिरेकभयाच्च; जेज्जटस्तु प्रकरणात् तथा शिष्यसुखबोधार्थं पठति; तत्पठितत्वान्मयाऽपि पठितः ॥ ५१ ॥

ताम्रचूडवसा तैलं हितं चोत्तरबस्तिषु ।
विधानं तस्य पूर्वं हि व्यासतः परिकीर्तितम् ॥ ५२

किमेतदेव तत्र रक्ते हितमुतान्यदपीत्याह—ताम्रचूडेत्यादि । ताम्रचूडवसा कुक्कुटवसा । विधानं विधिः । उत्तरबस्तिषु उत्तरबस्तिचिकित्सिते । तस्य उत्तरबस्तेः । 'व्यासतश्च' इत्यत्र 'व्यापदश्च' इति केचित् पठन्ति ॥ ५२ ॥

क्षौद्रार्धपात्रं दत्त्वा च पात्रं तु क्षीरसर्पिषः ।
स्वयङ्गुप्ताफलं चैव तथैवेक्षुरकस्य च ॥ ५३ ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्धभागं प्रदापयेत् ।
तदैकध्यं समानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत् ॥ ५४ ॥
ततः पाणितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ।
एतत् सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥ ५५ ॥
मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ।
जयेच्छोणितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत च ॥ ५६ ॥
नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात्प्रमुच्यते ।

क्षौद्रार्धपात्रमित्यादि । क्षौद्रार्धपात्रं मध्वर्धाढकं, क्षीरसर्पिषः क्षीरसंमथनोत्थघृतस्य । स्वयंगुप्ताफलादीनां पिप्पल्यन्तानां चूर्णमर्धभागं प्रकल्पयेदित्यर्थः । स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । खजेन मन्थनदण्डेन । पाणितलं चूर्णमिति अङ्गुलिरहितं हस्ततलं चूर्णमित्यर्थः; अन्ये पाणितलशब्देन कर्षं वदन्ति ॥ ५३—५६ ॥—

बला कोलास्थि मधुकं श्वदंष्ट्राऽथ शतावरी ॥ ५७ ॥
मृणालं च कशेरुश्च बीजानीक्षुरकस्य च ।
सहस्रवीर्याऽंशुमती पयस्या सह कालया ॥ ५८ ॥
शृगालविन्नाऽतिबला बृंहणीयो गणस्तथा ।
एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत् ॥ ५९ ॥
चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ।
द्रोणावशिष्टं तत् पूतं पचेत्तेन घृताढकम् ॥ ६० ॥
तत् सिद्धं कलसे स्थाप्यं क्षौद्रप्रस्थेन संयुतम् ।
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात् प्रमुच्यते ॥ ६१ ॥

१. 'परमतेन' इति पाठान्तरम् ।

अगर्भे बलाघृतमाह—बलेत्यादि । कोलास्थि बदरमज्जा, मधुकं यष्टिमधु, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः, सहस्रवीर्या दूर्वा, अंशुमती शालपर्णी, पयस्या अर्कपुष्पी, दुग्धिकामन्ये, काला कालानुसारिवा, श्रीपर्णिकामन्ये, शृगालविन्ना पृश्निपर्णी, बृंहणीयो गणो गुडूचीवर्जितः काकोल्यादिः "गुडूचीरहितो वर्गः काकोल्यादिरुदाहृतः । बृंहणीयः" इत्यादिसमानतन्त्रसंवादात्, चतुर्गुणेन पयसा दुग्धेन, जलेनेत्यन्ये, पूतं वस्त्रगालितं, पचेत्तेन घृताढकमिति अकल्कमेव । कार्तिककुण्डस्त्वमुं योगमन्यथा पठति, व्याख्यानयति च, स च ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितः । केचिदेतमनार्षं वदन्ति; तन्न, सुवीरसुधीरादिभिष्टीकाकृद्भिरार्षत्वेन वर्णितत्वात् ॥ ५७—६१ ॥

चित्रकः सारिवा चैव बला कालानुसारिवा ।
द्राक्षा विशाला पिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत् ६२
तथैव मधुकं पथ्यां दद्यादामलकानि च ।
घृताढकं पचेदेभिः कल्कैः कर्षसमन्वितैः ॥ ६३ ॥
क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् ।
शीतं परिस्रुतं चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥ ६४ ॥
तुगाक्षीर्याश्च तत्सर्वं मतिमान् परिमिश्रयेत् ।
ततो मितं पिबेत्काले यथादोषं यथाबलम् ॥ ६५ ॥
वातरेताः श्लेष्मरेताः पित्तरेतास्तु यो भवेत् ।
रक्तरेता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगताम् ॥ ६६ ॥
जीवनीयं च वृष्यं च सर्पिरेतद्बलावहम् ।
प्रजाहितं च धन्यं च सर्वरोगापहं शिवम् ॥ ६७ ॥
सर्पिरेतत्प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ।
असृग्दोषान् जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान् ।
मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ ६८ ॥

महाबलं घृतमाह—चित्रक इत्यादि । चित्रफला गुडदुग्धिका । तुगाक्षीर्याश्चेत्यत्रापि प्रस्थसंयुतमिति संबध्यते । मितं मात्रोपेतम् । यथाबलमित्यस्य प्रागग्निशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन यथाग्निबलमित्यर्थः । केचिदिदं घृतं न पठन्ति ॥ ६२—६८ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे मूत्राघातप्रतिषेधो
नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

मूत्राघातप्रतिषेधानन्तरं बस्तिजातत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि । मूत्रकृच्छ्रं दुःखेन मूत्रप्रवृत्तिः । मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधमित्यत्र 'मूत्रोपघातप्रतिषेधं' इत्यन्ये पठन्ति, तेऽप्युपघातशब्देन कृच्छ्रतां वदन्ति; अपरे मूत्रदोषप्रतिषेधं' इति पठन्ति, तत्रापि तादृगेवाभिप्रायः । ननु, अश्मरीमूत्राघातोदावर्तादिषु मूत्रकृच्छ्रस्योक्तत्वात् किमर्थं पुनरत्र तदभिधानं? सत्यं, चिकित्सालक्षणकार्यभेदात् तथा समानतन्त्रेऽपि पृथङ्निर्दिष्टत्वाच्च पुनस्तेषामुपादानम् । केचिच्च पुनरुक्तिभयादेवामुमध्यायं न पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

वातेन पित्तेन कफेन सर्वै-
स्तथाऽभिघातैः शकृदश्मरीभ्याम् ।
तथाऽपरः शर्करया सुकष्टो
मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥ ३ ॥

वातेनेत्यादि । मूत्रोपघातो मूत्रकृच्छ्र एवेत्यर्थः । अष्टम इति संख्याकरणं नानाप्रकारस्याप्यश्मरीजस्य मूत्रकृच्छ्रस्यैकत्वेन ग्रहणमिति प्रतिपादनार्थम् । केचिदुत्तरार्धमीदृशं पठन्ति,—'शुक्रोद्भवं शर्करया च कष्टं मूत्रस्य कृच्छ्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः' इति । स चानार्षः पाठः ॥ ३ ॥

अल्पमल्पं समुत्पीड्य मुष्कमेहनबस्तिभिः ।
फलद्भिरिव कृच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥ ४ ॥

वातकृच्छ्रलक्षणमाह—अल्पमल्पमित्यादि । अल्पमल्पं स्तोकं स्तोकं, समुत्पीड्य अर्थवशात् मुष्कमेहनादिकमेव पीडयित्वा । मुष्कोऽण्डं, मेहनं लिङ्गं, बस्तिर्मूत्राधारः । फलद्भिरिव स्फुटद्भिरिव । कृच्छ्रेण दुःखेन । एतत् पदं मेहतीत्यत्र संबन्धनीयम् । वाताघातेन वातकृच्छ्रेणेत्यर्थः । मेहति मूत्रयति । कार्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स च्छायाभावान्न दर्शितः ॥ ४ ॥

हारिद्रमुष्णं रक्तं वा मुष्कमेहनबस्तिभिः ।
अग्निना दह्यमानाभैः पित्ताघातेन मेहति ॥ ५ ॥

पित्तकृच्छ्रलक्षणमाह—हारिद्रमुष्णमित्यादि । हारिद्रं हरिद्रावर्णं, रक्तं रक्तवर्णं, एतद्द्वयं न्यूनाधिकपित्तप्रकोपवशात् । दह्यमानाभैरत्यन्तदाहपरीतैः । पित्ताघातेन पित्तकृच्छ्रेण ॥५॥

स्निग्धं शुक्लमनुष्णं च मुष्कमेहनबस्तिभिः ।
संहृष्टरोमा गुरुभिः श्लेष्माघातेन मेहति ॥ ६ ॥

कफकृच्छ्रलक्षणमाह—स्निग्धमित्यादि । अनुष्णमीषदुष्णम् । संहृष्टरोमा उद्धर्षितरोमा । गुरुभिः भारिकैः । श्लेष्माघातेन श्लेष्मकृच्छ्रेण ॥ ६ ॥

दाहशीतरुजाविष्टो नानावर्णं मुहुर्मुहुः ।
ताम्यमानस्तु कृच्छ्रेण सन्निपातेन मेहति ॥ ७ ॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—दाहशीतेत्यादि । आविष्टो युक्तः । नानावर्णं पीतरक्तशुक्लादिवर्णम् । ताम्यमानः "अत्यर्थं तमः प्रविशन् । कृच्छ्रेणातिकष्टेन ॥ ७ ॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।
स्रोतःसु मूत्राघातस्तु जायते भृशवेदनः ॥ ८ ॥
वातबस्तेस्तु तुल्यानि तस्य लिङ्गानि लक्षयेत् ।
शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ॥ ९ ॥
आध्मानं च सशूलं च मूत्रसङ्गं करोति हि ।

मूत्रवाहिषु शल्येनेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥—

अश्मरीहेतुकः पूर्वं मूत्राघात उदाहृतः ॥ १० ॥

अश्मरीत्यादि । पूर्वं निदानस्थानेऽश्मरीहेतुको मूत्राघात उदाहृतः ॥ १० ॥

अश्मरी शर्करा चैव तुल्ये संभवलक्षणैः ।
शर्करायां विशेषं तु शृणु कीर्तयतो मम ॥ ११ ॥
पच्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना ।
श्लेष्मणोऽवयवा भिन्नाः शर्करा इति संज्ञिताः ॥ १२
हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वह्निः सुदुर्बलः ।
ताभिर्भवति मूर्च्छा च मूत्राघातश्च दारुणः ॥ १३॥
मूत्रवेगनिरस्तासु तासु शाम्यति वेदना ।
यावदन्या पुनर्नैति गुडिका स्रोतसो मुखम् ॥ १४॥
शर्करासंभवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणम् ।

यद्यपि शर्कराकृच्छ्रमश्मरीजकृच्छ्रं च तुल्यं तथापि किञ्चिद्भेदमाश्रित्य शर्कराकृच्छ्रं भिन्नमाह—अश्मरीत्यादि । पच्यमानस्येति पक्वस्येत्यर्थः, अर्थवशात् श्लेष्मण एव; भिद्यमानस्येति भिन्नस्येत्यर्थः, भाविनि भूतवदुपचारात् । वेपथुः कम्पः । सुदुर्बलः मन्दः । ताभिः शर्कराभिः । मूत्रवेगनिरस्तासु मूत्रस्याधोवेगेन निःसृतास्वित्यर्थः । नैति नागच्छति । कार्तिककुण्डस्त्वमुं पाठं बहुधा व्याकुलीकृत्य पठति, स तु ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तः । यद्यपि अश्मरी-शर्करामूत्रकृच्छ्रे निदानस्थाने भणिते, तथापि प्रकरणवशात् किञ्चिल्लक्षणाधिक्याच्चात्रापि भणिते ॥ ११—१४ ॥—

चिकित्सितमथैतेषामष्टानामपि वक्ष्यते ॥ १५ ॥

इदानीं मूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—चिकित्सितमित्यादि । एतेषां मूत्रकृच्छ्राणाम् ॥ १५ ॥

अश्मरीं च समाश्रित्य यदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत् ।
यथादोषं प्रयुञ्जीत स्नेहादिकमपि क्रमम् ॥ १६ ॥

तदेव चिकित्सितमतिदेशेनाह—अश्मरीमित्यादि । अश्मरीमाश्रित्य यत् प्राक् चिकित्सितमुक्तं स्नेहादिकमथ, तद्यथादोषं प्रसमीक्ष्य प्रयुञ्जीत । एतेनैतदुक्तं—अश्मरीचिकित्सिते वातादिभेदेन यो विधिरुक्तः तं, तथा स्नेहादिकमपि च क्रमं प्रयुञ्जीत कुर्यात् । चकारात् प्रागुक्तमूत्राघातचिकित्सितमपि ॥ १६ ॥

श्वदंष्ट्राश्मभिदौ कुम्भीं हपुषां कण्टकारिकाम् ।
बलां शतावरीं रास्नां वरुणं गिरिकर्णिकाम् ॥ १७॥
तथा विदारिगन्धादिं संहृत्य त्रैवृतं पचेत् ।
तैलं घृतं वा तत्पेयं तेन वाऽप्यनुवासनम् ॥ १८ ॥
दद्यादुत्तरबस्तिं च वातकृच्छ्रोपशान्तये ।

इदानीं वातकृच्छ्रचिकित्सितमाह—श्वदंष्ट्रेत्यादि । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । अश्मभित् पाषाणभेदः । कुम्भी स्वल्पकुम्भी यस्यास्त्वक् वक्रा भवति । गिरिकर्णिका अपराजिताभेदः । विदारिगन्धादिः प्रथमो गणः । संहृत्य एकीकृत्य । त्रैवृतं तैलं घृतं वेति तत्र त्रिभिर्घृतवसामज्जभिर्वृतं तैलं तैलवसामज्जभिर्वृतं घृतं वा त्रैवृतम् । तैलं घृतं वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षया वातादिबलापेक्षया वा ज्ञेयः ॥ १७ ॥ १८ ॥—

श्वदंष्ट्रास्वरसे तैलं सगुडक्षीरनागरम् ॥ १९ ॥
पक्त्वा तत्पूर्ववद्योज्यं तच्चानिलरुजापहम् ।

अपरमपि वातकृच्छ्रचिकित्सितमाह—श्वदंष्ट्रेत्यादि । [illegible] द्रव्यमध्ये पठितमपि क्षीरं द्रवत्वेन बोद्धव्यम् । योज्यं पानानुवासनोत्तरबस्तिषु । अनिलरुजापहं वातोत्थकृच्छ्रनाशनमित्यर्थः ॥ १९ ॥—

तृणोत्पलादिकाकोलीन्यग्रोधादिगणे कृतम् ॥ २०॥
पीतं घृतं पित्तकृच्छ्रं नाशयेत् क्षीरमेव वा ।

पित्तोत्थकृच्छ्रभेषजमाह—तृणोत्पलादीत्यादि । घृतं तृणादिसंस्कृतं ग्राह्यं; क्षीरमेव वेति विकल्पः सात्म्यापेक्षया अग्निबलापेक्षया च भवति ॥ २० ॥—

दद्यादुत्तरबस्तिं च पित्तकृच्छ्रोपशान्तये ॥ २१ ॥

अन्यदपि पित्तकृच्छ्रभेषजमाह—दद्यादित्यादि । दद्यादुत्तरबस्तिमिति 'तृणादिसंस्कृतस्नेहेन' इति शेषः । यद्यपि वक्ष्यमाणत्रिविधबस्तिग्रहणेनोत्तरबस्तिर्गृहीतस्तथाऽपि पित्तकृच्छ्रे उत्तरबस्तिरत्यन्तं हित इति ज्ञापनार्थं पृथगप्युत्तरबस्तिर्निर्दिष्टः ॥ २१ ॥

एभिरेव कृतः स्नेहस्त्रिविधेष्वपि बस्तिषु ।
हितं विरेचनं चेक्षुक्षीरद्राक्षारसैर्युतम् ॥ २२ ॥

अपरमपि पित्तकृच्छ्रविधिमाह—एभिरित्यादि । एभिरेव अनन्तरोक्तैस्तृणोत्पलादिप्रभृतिभिरेव । त्रिविधेषु बस्तिषु निरूहानुवासनोत्तरबस्तिषु । अन्ये निरूहस्थाने शिरोबस्तिं मन्यन्ते । तन्न, समानतन्त्रविरोधात् । रसशब्दः इक्षावपि संबन्धनीयः ॥ २२ ॥

सुरसोषकमुस्तादौ वरुणादौ च यत्कृतम् ।
तैलं तथा यवाग्वादि कफकृच्छ्रे प्रशस्यते ॥ २३ ॥

कफकृच्छ्रचिकित्सितमाह—सुरसोषकेत्यादि । सुरसादौ ऊषकादौ मुस्तादौ वरुणादौ च यत् कृतं तैलं, तथा यवाग्वादि, तत् कफाघाते प्रशस्यते । यवाग्वादिरित्यत्रादिशब्दाद्विलेप्यादयः; ते च सुरसादिसंस्कृता एव बोद्धव्याः । कफाघाते कफकृच्छ्रे ॥ २३ ।

यथादोषोच्छ्रयं कुर्यादेतानेव च सर्वजे।

सन्निपातोत्थमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—यथादोषोच्छ्रयमित्यादि। यथादोषाधिक्यम्। एतानेवेति अनन्तरोक्तवातादिकृच्छ्रहरयोगान्। सर्वजे सान्निपातिके कृच्छ्रे। एतेनैतदुक्तं भवति—सान्निपातिके कृच्छ्रे यस्य दोषस्याधिक्यं दृश्यते तद्दोषोक्तकृच्छ्रहरयोगोत्कटान् पूर्वोक्तवातादिकृच्छ्रयोगानेकीकृत्य कुर्यादिति॥—

फल्गुवृश्चीवदर्भाश्मसारचूर्णं च वारिणा॥ २४॥
सुरेक्षुरसदर्भाम्बुपीतं कृच्छ्ररुजापहम्।

अपरमपि सान्निपातिककृच्छ्रयोगमाह—फल्गुवृश्चीवेत्यादि। फल्गुवृश्चीवादीनां चूर्णं वारिणा पीतं यथादोषं सुरेक्षुरसादिभिश्च पीतं कृच्छ्ररुजापहं, अर्थवशात् सान्निपातिककृच्छ्ररुजापहं भवतीति पिण्डार्थः। फल्गुः काकोदुम्बरिका। वृश्चीवः शुक्लपुनर्नवा। अश्मसारं शिलाजतु॥ २४॥—

तथाऽभिघातजे कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् २५

अभिघातजकृच्छ्रस्यातिदेशेन चिकित्सितमाह—तथेत्यादि। अभिघातजे अभिघातजमूत्रकृच्छ्रे, सद्योव्रणचिकित्सितमित्यत्र लुप्तचकारनिर्देशाद्वा तच्छान्तिक्रिया कार्या॥ २५॥

मूत्रकृच्छ्रे शकृज्जाते कार्या वातहरी क्रिया।
स्वेदावगाहावभ्यङ्गा बस्तिचूर्णक्रियास्तथा॥ २६॥

पुरीषकृच्छ्रेऽतिदेशेन चिकित्सितमाह—मूत्रेत्यादि। शकृज्जे तामेव वातहरीं क्रियां विवृणोति—स्वेदावगाहावित्यादि। स्वेदादयश्चात्र वातव्याध्युक्ता ग्राह्याः॥ २६॥

ये द्वेऽन्ये तु तथा कृच्छ्रे तयोः प्रोक्तः क्रियाविधिः २७

अश्मरीशर्करोत्पन्नयोः कृच्छ्रयोश्चिकित्सामाह—ये इत्यादि। ये द्वे अन्ये कृच्छ्रे अश्मरीशर्करोत्थे तयोः क्रियाविधिः प्रोक्तः अश्मरीशर्कराचिकित्सिते। अपरे 'द्वौ तथाऽन्यौ यौ कृच्छ्रौ' इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः॥ २७॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९॥

षष्टितमोऽध्यायः।

अथातोऽमानुषोपसर्गप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २॥

कायचिकित्सापरिशिष्टत्वाद्भूतविद्यामारब्धुकाम आदौ मूत्रकृच्छ्रानन्तरं मूत्रकृच्छ्रे प्रतिक्षणमल्पाल्पं मेहतः पुरुषस्य असम्यगाचमनेनाशौचादमानुषोपसर्गसंभावनया अमानुषजन्यव्याधिप्रतिषेधारम्भो युक्त इत्यत आह—अथात इत्यादि। अथेति कायचिकित्सानन्तरम्। अत इति हेतौ। हेतुश्चापातनिकायामेव प्रकटीकृतः। अमानुषा देवादिग्रहाः, तेषामुपसर्ग उपद्रवः, तस्य प्रतिषेधः चिकित्सितं, तद्विविधप्रकारं आभिमुख्येन शिष्याणां व्याख्यास्यामः। अन्ये तु 'अमानुषोपसर्ग' इत्यत्र 'अमानुषाबाध' इति पठन्ति। अमानुषाणि भूतानि तेषामाबाधा पीडेति व्याख्यानयन्ति॥ १॥ २॥

निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः।
इति यत्प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते॥ ३॥

निशाचरेभ्य इत्यादि। अत्र निशाचरा देवादिग्रहा उच्यन्ते, निशाविहारित्वादसृगादिभोजनत्वाच्च। यद्व्रणितोपासनीये रक्षांसीत्युक्तं तद्रक्षसां विशेषेण तथास्वरूपख्यापनाय। प्रागिति द्विव्रणीये। अन्ये तु निशाचरशब्देन राक्षसानेवाहुः॥ ३॥

गुह्यानागतविज्ञानमनवस्थाऽसहिष्णुता।
क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् सग्रहः परिकीर्त्यते॥ ४

इदानीं सामान्यग्रहलक्षणमाह—गुह्येत्यादि। गुह्यं गुप्तं, अनागतं भावि, तयोर्विज्ञानम्। अनवस्था अनवस्थितिः। असहिष्णुता क्रोधनत्वम्। अमानुषी क्रिया वरदानादिका, लङ्घनप्लवनादिकेत्यन्ये, अमानुषी या मानुषैः कर्तुं न शक्यते। यस्मिन् आतुरे। सग्रहो ग्रहसहितः॥ ४॥

अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम्।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा॥ ५॥

यादृशं भूतानि हिंसन्ति, यादृशं वा जिघृक्षन्ति, तमाह—अशुचिमित्यादि। भिन्नमर्यादं त्यक्तोचितकर्मं, अभक्ष्यभक्षणे अगम्यागमने तथा हिंसादौ च प्रवृत्तत्वात्; क्षतं व्रणितं, अक्षतं व्रणरहितमपि शौचादिहीनं हिंस्युः। हिंसाविहारो वधक्रीडा, तदर्थं; अन्ये विहारशब्देन रतिं मन्यन्ते, तत्र हिंसायां या रतिस्तदर्थम्॥ ५॥

असङ्ख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये।
व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाऽष्टधा॥६॥

ग्रहाणामसंख्येयत्वं ग्रहाधिपानां चाष्टत्वं दर्शयन्नाह—असंख्येया इत्यादि। ग्रहाधिपतयो देवदैत्यादयः। तुशब्दः पुनरर्थे। व्यज्यन्ते पृथक् प्रतीयन्ते। विविधाकारा विविधलक्षणाः। ते पुनरष्टधा भिद्यन्ते। अन्ये तु 'ग्रहाधिपतिभिर्हि ते। व्यञ्जनैः, इति पठित्वा, व्याख्यानयन्ति—ते ग्रहगणा यद्यप्यसंख्येयास्तथाऽपि ग्रहाधिपतिभिः स्वस्वामिभिः कृत्वा अष्टधा भिद्यन्ते अष्टभेदभिन्ना भवन्तीत्यर्थः; किंविशिष्टास्ते? व्यञ्जनैर्विविधाकारा विलक्षणाः॥ ६॥

देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टको देवगणो ग्रहाख्यः॥ ७॥

तेषामष्टविधत्वमाह—देवास्तथेत्यादि। दीव्यन्तीति देवाः। तेषां देवानां शत्रुगणा दैत्यसमूहाः। गन्धर्वा देवगायना हाहा-हूहू-प्रभृतयः। यक्षाः कुबेरादयः। पितरोऽभिष्वात्तादयः। भुजङ्गा वासुकिप्रभृतयः। रक्षांसि मनुष्यभक्षणकारीणि हेतिप्रहेतिकुलजातानि। पिशाचाः पिशिताशनाः, तेषां जातिः॥ ७॥

संतुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो
निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः॥ ८॥

देवादिग्रहगृहीतानां प्रत्येकं लक्षणमाह—सन्तुष्ट इत्यादि। शुचिः शौचयुक्तः। इष्टानि अभिलषितानि गन्धमाल्यानि यस्य सः; गन्धाः कुङ्कुमचन्दनादिकाः, माल्यानि पुष्पाणि। अवितथसंस्कृतप्रभाषी अवितथप्रभाषी संस्कृतप्रभाषी च, अवितथं यथार्थम्। स्थिरनयनो निमेषरहितः॥ ८॥

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः॥ ९॥

संस्वेदीत्यादि। संस्वेदी प्रस्वेदयुक्तः। जिह्माक्षो वक्रलोचनः। विमार्गदृष्टिः विमार्गदर्शनो नास्तिक इत्यर्थः। अन्नं भक्तादि, पानं जलादि, तेषां जातैः समूहैः। दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः। देवशत्रुजुष्टः दैत्यग्रहजुष्ट इत्यर्थः॥ ९॥

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥ १०॥

हृष्टात्मेति। हृष्टात्मा हर्षयुक्तः। पुलिनवनान्तरोपसेवी पुलिनवनमध्ये क्रीडनशीलः; पुलिनं जलमध्योत्थितभूप्रदेशः। स्वाचारः शोभनाचारः। प्रियाणि परिगीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा। चारु यथा भवति एवं नृत्यन् अल्पशब्दं यथा तथा प्रहसति ईषद्धसतीत्यर्थः। एवंभूतो मनुष्यो गन्धर्वग्रहजुष्टो ज्ञेयः॥ १०॥

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥ ११॥

ताम्राक्ष इत्यादि। ताम्राक्षो रक्तनेत्रः। प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी कमनीयसूक्ष्मरक्तवस्त्रपरिधानशीलः। गम्भीरः गम्भीरशीलः प्रचुरसत्त्व इत्यर्थः। द्रुतमतिः उद्भ्रान्तमनाः। अल्पवाक् अल्पवक्ता। सहिष्णुः क्षमायुक्तः॥ ११॥

प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः।
मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः॥ १२॥

प्रेतेभ्य इत्यादि। प्रेतेभ्यो मृतेभ्यः। विसृजति ददाति। संस्तरेषु दर्भसंस्तरेषु। पिण्डान् अन्नमयान्। शान्तात्मा शान्तस्वभावः। जलमपि चेति न परं दर्भसंस्तरेषु पिण्डान् ददाति अपितु अपसव्यहस्तो दक्षिणहस्तः जलमपि ददाति चेत्यर्थः। पायसः क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः। अभिकामोऽभिलाषुकः। तद्भक्तस्तिलादिभोजनः॥ १२॥

भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्किण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसक्तम्।
निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सु-
र्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः॥ १३॥

य इत्यादि। यो भूमौ सर्पवत् प्रसरति उरसा भ्रमति स भुजङ्गमेन जुष्ट इति संबन्धः। सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ। विलिहति विलेढि, धातूनामनेकार्थकत्वात्। तथैवेति सर्पवत्। अन्ये तु 'सृक्किण्यौ' इत्यत्र 'प्रसक्तं' इति पठन्ति, तत्र प्रसक्तं सन्ततं विलेढीत्यर्थः॥ १३॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड् भवति च रक्षसा गृहीतः॥ १४॥

मांसासृगित्यादि। विविधाः सुराविकारा माध्वीकादयः। लिप्सुः आस्वादयितुमिच्छुः। शौचद्विद् शौचं द्वेष्टि, अशुचिरित्यर्थः॥ १४॥

उद्ध्वस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः।
बह्वाशी विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी
व्याविग्नो भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः॥ १५॥

उद्ध्वस्त इत्यादि। उद्ध्वस्तः विकृतदर्शनः। कृशो दुर्बलः। परुषः कर्कशः। चिरप्रलापी चिरकालं बहुक्षणं व्याप्य प्रलापी। अतिलोलः अतिचपलः। अन्ये तु अतिलोलशब्देन अतिलोलुप इति व्याख्यानयन्ति, यथा—भीमो भीमसेन इति। बह्वाशी प्रचुरभोक्ता। विजनं निर्जनस्थानं, हिमाम्बुसेवी शीताम्बुसेवी, रात्रिसेवी रात्रिविहारीत्यर्थः। व्याविग्न उद्विग्नः। अन्ये त्वत्र 'व्याचेष्टं' इति पठन्ति, विरुद्धचेष्टं यथा तथा भ्रमतीत्येवं व्याख्यानयन्ति॥ १५॥

स्थूलाक्षस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्
संसृष्टो न भवति वार्धकेन जुष्टः॥ १६॥

असाध्यलक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि । सफेनकेहीति एतेनास्य मुखे कफागमनमप्युक्तम् । यो ग्रहेण संसृष्टः स्थूलाक्ष इत्यादिलक्षणयुक्तः स्यात् स न भवतीति विनश्यतीत्यर्थः । यश्च अद्यादेः विच्युतः पतितः सन् ग्रहेण संसृज्यते सोऽपि विनश्यति । अद्रिः पर्वतः, द्विरदो हस्ती, नगो वृक्षः, आदिशब्दात् श्वभ्रनदीतटादयः । वार्धकेन जुष्टः वृद्धभावेन गृहीत इत्यर्थः; अन्ये 'वर्धकेन' इति पठन्ति, वर्धकेन छेदकेन हिंसार्थिना केनचिद्ग्रहेण जुष्ट इति व्याख्यानयन्ति ॥ १६ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥१७॥
कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥१८॥

इदानीं देवादिग्रहाणां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि । असुरा असुरग्रहाः । सन्ध्ययोरपीत्यत्र अपिशब्दः पादपूरणे । प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायःशब्दात् सन्ध्ययोरपि गन्धर्वा विशन्तीति लभ्यते । पितरः पितृग्रहाः । कृष्णपक्षे कृष्णपक्षक्षये अमावस्यायामित्यर्थः । पञ्चम्यामपीति अपिशब्दात् कृष्णपक्षक्षयेऽपि । उरगा नागग्रहाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करस्योस्रा यथा देहं च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम् ॥१९॥

ननु, देहं विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्ते इत्याह—दर्पणादीनित्यादि । दर्पण आदर्शः, आदिशब्दाज्जलस्नेहखड्गादिग्रहणम् । स्वमणिं सूर्यकान्तं, भास्करस्योस्राः सूर्यरश्मयः । देहं गर्भशरीरं, देहधृक् जीवः । अन्ये देहधृक्शब्देन मनः प्रतिपादयति । ननु, भूतैः शरीरे अनुप्रवेशः क्रियते न तु शरीरिणि, तत् कथं शरीरिणमिति? उच्यते—अत्र शरीरिशब्देन शरीरमभिप्रेतं, स्थानिनि स्थानोपचारात् । यथा छायाशीतोष्णादयः दर्पणप्राणिप्रभृतीन् विशन्तो न दृश्यन्ते तद्वद्ग्रहा अपीत्यर्थः । छायादिदृष्टान्तचतुष्टयेन आद्यैर्हेतुभिः शरीरं क्षोभयित्वैवानुप्रविश्य लिङ्गैरात्मानं दर्शयन्तीत्यर्थः । यथा देहं च देहधृगित्यनेन स्वमूर्तिमन्तर्निधाय विशन्तीति प्रदर्शितम् ॥ १९ ॥

तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या
व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥ २० ॥

इदानीं ग्रहाणां तीव्रतपोनियमादियुक्तत्वं प्रभाववत्तां च दर्शयितुमाह—तपांसि तीव्राणीत्यादि । तपस्तपनलक्षणमुपवासादि । व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादिनियमनादि । धर्मः कायवाङ्मनसा सुचरितम् । गुणास्तथाऽष्टाविति अणिमा, लघिमा, महिमा, गरिमा, प्राकाम्यं, प्राकाश्यं, ईशित्वं, वशित्वं, इत्यष्टौ; अन्येतु—"आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दनक्रिया [1] । दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम्"—इत्यष्टविधमैश्वर्यमाहुः । तेषु ग्रहेषु एते गुणा नित्याः न कादाचित्काः । व्यस्ता द्वित्रास्त्रिचतुरा इत्यादि । समस्ताः सर्वे । यो यस्य प्रभाव इति यथाप्रभावम् । तत्र व्यस्ता गुणा असुरादिग्रहाणां, समस्ता देवग्रहाणाम् ॥२०

न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहा-
त्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥ २१ ॥

तपोनियमादियुक्ता हि देवादिग्रहाः कथंचिदप्यशुचिं देहं नाविशन्तीत्याह—न ते मनुष्यैरित्यादि । ते देवयोनयो मनुष्यैः सह न संविशन्ति एकत्र न भवन्तीत्यर्थः । न वा मनुष्यान् मानुषदेहान् क्वचिदाविशन्ति अनुप्रविशन्तीत्यर्थः । ये पुनर्वैद्या आविशन्तीति मोहात् अज्ञानात् प्रवदन्ति ते वैद्या भूतविद्याविषयात् अपोह्या अपसारणीयास्त्याज्या इत्यर्थः । 'अपोह्या' इत्यत्र 'अपेता' इत्यन्ये पठन्ति, तत्र ग्रहज्ञानाद्बाह्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।
असृग्वसामांसभुजः सुभीमा
निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥ २२ ॥

के तर्हि गृह्णन्तीत्याह—तेषामित्यादि । तेषां देवादीनां, परिचारकाः प्रेष्याः कर्मकरा इत्यर्थः । कोटी शतलक्षप्रमाणं, अयुतं दशसहस्रं, एतेन कोट्याः शतलक्षपरिमिताया यत् सहस्रं तादृशैर्दशभिः सहस्रैरत्रायुतं बोद्धव्यं, तेषां पद्मं दशार्बुदप्रमाणं तदेव संख्या येषां ते तथा । प्राक् 'असंख्येया ग्रहगणा' इत्यभिधाय अत्र कोट्यादिसंख्याया अभिधानं ग्रहगणानामन्योन्यवैसादृश्यख्यापनार्थम् । सुभीमा अत्यर्थं भयङ्कराः । निशाविहारा रात्रौ भ्रमणशीलाः ॥ २२ ॥

निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंश्रिताः ।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥ २३ ॥

देवाद्यनुचराणां स्वप्रभूणामिवानुकारो भवतीत्याह—निशाचराणामित्यादि । तेषां निशाचराणामनुचराणां मध्ये ये अनुचरा यं देवगणमाश्रितास्ते तद्रूपजनाः तल्लक्षणा विज्ञेया इति संबन्धः । कुत इत्याह—तत्सत्त्वसंसर्गात् देवादिसत्त्वसंयोगादित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत् ॥ २४ ॥

देवग्रहा इत्यादि । ये पुनरनुचराः शुचयस्ते देवग्रहा

१ 'च स्वतः क्रिया' इति पाठान्तरम् ।

इति प्रोच्यन्ते । कुतः ? यतः शुचयः, शुचित्वं पुनस्तत्संसर्गादेव । देववच्च नमस्यन्ते देववत् नमस्क्रियन्ते । प्रत्यर्थ्यन्ते देववदित्यर्थः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—तदजनास्तद्देवाकारास्तथाविधा एव भवन्तीत्याह—अशुचयस्तु ते; ते पुनरशुचयो मोहान्धत्वादशुद्धाः, अत एव गृह्णन्ति । देववन्नमस्कारः पूजा च तदजनत्वादेव ॥ २४ ॥

स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रम एष सुरादिषु ।
निर्ऋतेर्या दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥ २५ ॥

स्वामिशीलक्रियाचारा इत्यादि । शीलं स्वभावः । क्रमश्चायं पूर्वोक्तदेवग्रहशुचित्वादिकः । सुरादिषु देवग्रहेषु, यतस्तेऽपि स्वामिशीलक्रियाचाराः । देवग्रहा इत्यादिकं च श्लोकं कार्तिककुण्डो न पठति । तदजनत्वेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् । ननु, यदि तत्सत्त्वसंसर्गाच्छुचयस्तत् कथं मांसादिभुज इत्याह—निर्ऋतेर्या दुहितर इत्यादि । निर्ऋती रक्षसां पितामहः, तस्य या दुहितरः पुत्र्यः, तासां स देवानुचरगणः प्रसवः, अतः प्रसूतिभावं न त्यजति ॥ २५ ॥

सत्यत्वादपवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृता ।

तेषां वृत्तिविषयमाह—सत्यत्वादित्यादि । सत्यत्वात् शास्त्रोक्तानुष्ठानात् । अपवृत्तेषु विपरीतानुष्ठानपरेषु । गणैः ग्रहगणैः । तेषामनुचराणां वृत्तिः कृता । केचित् 'गणैः' इत्यत्र 'ग्रहैः' इति पठित्वा ग्रहैः कृता वृत्तिरिति च व्याख्यानयन्ति ॥—

हिंसाविहारा ये केचिद्देवभावमुपाश्रिताः ॥ २६ ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।

अतो ग्रहाणां भूतसंज्ञत्वं दर्शयन्नाह—हिंसाविहारा इत्यादि । हिंसाविहारा वधक्रीडनाः । देवभावं देवरूपम् । तेषां हिंसाविहाराणां भूतानीति संज्ञा कृता ॥ २६ ॥—

ग्रहसंज्ञानि भूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् ॥ २७ ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमत एव निरुच्यते ।

भूतविद्याया निरुक्तिमाह—ग्रहसंज्ञेत्यादि ॥ २७ ॥—

तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥ २८
जपैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितुम् ।

इदानीं चिकित्सितमाह—तेषामित्यादि । तेषां देवाद्यनुचराणाम् । सुसमाहितः सुष्ठु सावधानः, आत्मानं परिरक्षन्नित्यर्थः । जपैरित्यादि । जपैरोङ्कारपूर्वकगायत्र्याद्यावर्तनैः । सनियमैर्होमैरिति अयुतलक्षकोटिप्रयुतोपलक्षितैः । एतेन दैवव्यपाश्रयं चिकित्सितमुक्तम् ॥ २८ ॥—

रक्तानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ॥ २९ ॥
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

सर्वग्रहणां सामान्यचिकित्सामाह—रक्तानीत्यादि । रक्तानि गन्धमाल्यानि कुङ्कुमरक्तकरवीरादीनि । बीजानि सर्षपयवप्रभृतीनि । भक्ष्याश्च सर्वे लड्डुकफेनकपुकादयः ॥ २९ ॥—

१ 'बीजानि यन्त्रलिखितानि बीजाक्षराणि' इति पाठान्तरम् ।

वस्त्राणि गन्धमाल्यानि मांसानि रुधिराणि च ॥ ३०
यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।

सर्वेषां देवादिग्रहाणां विशेषचिकित्सितमाह—वस्त्राणीत्यादि । यानि वस्त्रादीनि येषां देवाद्यनुचराणां यथा यादृशानि इष्टानि तानि वस्त्रादीनि तेभ्यः प्रदापयेदिति संबन्धः । इष्टत्वं च वस्त्रादिवस्तूनां विविधानां 'सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यः' इत्यादिग्रहलक्षणतोऽपि ज्ञातव्यम् । 'वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि' इति क्वचित् पाठः ॥ ३० ॥—

हिंसन्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ॥ ३१ ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।

वस्त्रादिप्रदानकालमाह—हिंसन्ति मनुजानित्यादि । देयानि वस्त्रादीनि ॥ ३१ ॥—

देवग्रहे देवगृहे हुत्वाऽग्निं प्रापयेद्बलिम् ॥ ३२ ॥
कुशास्वस्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससंभृतम् ।

बलिप्रदानाय व्याख्यानमाह—देवेत्यादि । देवगृहे देवायतने । कुशा दर्भाः । स्वस्तिको यवादिचूर्णैः कृतोऽधोभागे विस्तीर्ण ऊर्ध्वभागे तीक्ष्णो मध्ये बलित्रयमुद्राङ्कितो भक्ष्यविशेषः । पूपः पूपलिका । आज्यं घृतम् । एतैः संभृतं बलिं दापयेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु ॥ ३३ ॥

असुराय यथाकालमित्यादि । असुराय असुरग्रहाय । यथाकालमिति सन्ध्याकाले । विदध्यात् दद्यात्, बलिमित्यर्थः । चत्वरादिषु चतुष्पथादिषु ॥ ३३ ॥

गन्धर्वस्य गवां मध्ये मद्यमांसाम्बुजाङ्गलम् ।

गन्धर्वस्येत्यादि । अम्बु पानीयं; जाङ्गलं मांसं, तच्च मांसोपादानाल्लब्धं, अतः पृथगुपादानं तस्य विशेषपरिग्रहार्थं; अन्ये 'मद्यमांसाम्बुजाकुलं' इति पठन्ति, मद्यमांसाम्बुजाकुलं मद्याद्याकुलं संभृतं बलिमित्यर्थः । पुष्पप्रियत्वाद्गन्धर्वाणामम्बुजं कमलोत्पलादि ॥—

हृद्ये वेश्मनि यक्षस्य कुल्माषासृक्सुरादिभिः ॥ ३४ ॥
अतिमुक्तककुन्दाब्जपुष्पैश्च वितरेद्बलिम् ।

यक्षस्येत्यादि । कुल्माषासृक्सुरादिभिः कुल्माषा यवपिष्टकृताः शृङ्गाटकादयः, असृक् रक्तं, आदिशब्दाद्भक्ष्यादयः । अतिमुक्तककुन्दाब्जैः अतिमुक्तको माधवीलता 'अचेतक' इति लोके, अम्बुजानि उत्पलादीनि । कुल्माषादिभिः अतिमुक्तकादिपुष्पैश्च मनोज्ञे गृहे यक्षस्य बलिं दद्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥—

नद्यां पितृग्रहायेष्टं कुशास्तरणभूषितम् ॥ ३५ ॥

नद्यामित्यादि । इष्टं बलिं तिलगुडपायसादिकम् ॥ ३५ ॥

तत्रैवोपहरेच्चापि नागाय विविधं बलिम् ।

तत्रैवेत्यादि । तत्रैव नद्यां, विविधं गुडमद्यासवपायसैर्नानाप्रकारम् ॥—

चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ॥ ३६ ॥

चतुष्पथ इत्यादि । अत्रापि 'वितरेद्बलिं' इति संबध्यते । विविधं मांसासृक्सुराविकारैरनेकप्रकारं चतुष्पथे एव बलिं दद्यादित्यर्थः । भीमेषु गहनेषु वा 'स्थानेषु' इत्यध्याहार्यम् ॥ ३६ ॥

शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ।

शून्यागार इत्यादि* । तीव्रं बलिं अपक्वं पशूपहारं मद्योत्कटम् ॥—

पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यानिदर्शितैः ॥ ३७ ॥
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।

पूर्वोक्तविधानेन जेतुमशक्यानां विशेषविधानमाह—पूर्वमित्यादि ॥ ३७ ॥—

अजर्क्षचर्मरोमाणि शल्यकोलूकयोस्तथा ॥ ३८ ॥
हिङ्गु मूत्रं च बस्तस्य धूममस्य प्रयोजयेत् ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ३९ ॥

प्राग्योगैरतिक्रान्तानामेव योगानाह—अजेत्यादि । अजश्छगलः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गजाह्वपिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्जारऋष्यपित्तप्रपेषितान् ॥ ४० ॥
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद्योगतत्त्ववित् ।

योगमाह—गजाह्वेत्यादि । गजाह्वा गजपिप्पली । मार्जारो बिडालः । ऋष्यो नीलाण्डो मृगभेदः । पित्तशब्दो गोधादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । गजाह्वादीन् गोधादिपित्तपेषितानन्नपानादिषु दद्यादिति संबन्धः । अन्ये ऋष्यस्थाने मत्स्येति पठन्ति । तन्न, आद्यपुस्तके ऋष्यस्य पाठो दृश्यते न मत्स्यस्य । नस्यादिषु पित्तपिष्टेन कथं सेकः कर्तुं पार्यत इत्यतः किञ्चित्तोयमालोडनार्थं देयम् । अत एव योगतत्त्वविदित्युक्तम् । अन्ये तु 'नस्याभ्यञ्जनयोगेषु' इति पठन्ति, अभ्यञ्जनमत्राञ्जनमभिप्रेतं नस्यसाहचर्यादिति च व्याख्यानयन्ति । मार्जारऋष्यपित्तप्रपेषितानित्यत्रासंहितानिर्देशश्छन्दोभङ्गभीतेः ॥ ४० ॥—

खराश्वाश्वतरोलूककरभश्वशृगालजम् ॥ ४१ ॥
पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण तत् सिद्धं तैलं स्यात् पूर्ववद्धितम् ॥ ४२

खराश्वेत्यादि । खराश्वादीनां पुरीषं बस्तमूत्रेण पेषयेत्, ततस्तेन कल्केन छागमूत्रेण तत् सिद्धं तैलं पूर्ववद्धितं स्यादिति संबन्धः । खरः गर्दभः, अश्वतरः वेसरः, करभः उष्ट्रः, श्वा कुक्कुरः मांसवर्गे प्रोक्तलक्षणः । वराहस्य चेति चकारेण पुरीषं समुच्चीयते । तत्तैलं पूर्ववत् नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शिरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।
मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां बस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥ ४३ ॥
वर्त्यश्छायाविशुष्कास्ताः सपित्ता नयनाञ्जनम् ।

शिरीषबीजमित्यादि । सिद्धार्थकः श्वेतसर्षपः । कृष्णा पिप्पली । सपित्ता गोपित्तान्विता, प्रधानकल्पनया; अन्ये श्रुतत्वाद्गोधाद्यन्यतमपित्तं गृह्णन्ति । शिरीषबीजादीनि बस्तमूत्रेण पेषयेत्, ततो वर्त्यः सगोपित्ता छायाशुष्काः, तया नयनाञ्जनं कार्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥—

नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकबिल्वयोः ॥ ४४ ॥
हरिद्रे च कृता वर्त्यः पूर्ववन्नयनाञ्जनम् ।

नक्तमालफलमित्यादि । कृता वर्त्यः पूर्ववदिति बस्तमूत्रनिष्पिष्टाश्छायाविशुष्काश्च कार्याः ॥ ४४ ॥—

ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्वेषां नयनाञ्जनम् ॥ ४५ ॥
सैन्धवं कटुकां हिङ्गुं वयःस्थां च वचामपि ।
बस्तमूत्रेण संपिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

ये ये ग्रहा इत्यादि । वयःस्था गुडूची । बस्तमूत्रेणेत्यत्र वाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः; तेन बस्तमूत्रेण वा पिष्टं मत्स्यपित्तेन वेति लभ्यते । पूर्ववत् छायाशुष्कमञ्जनं कार्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥ ४७
कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणविकाणिके ।
वज्रप्रोता वयःस्था च शृङ्गी मोहनवल्लिका ॥ ४८ ॥
अर्कमूलं त्रिकटुकं लता स्रोतोजमञ्जनम् ।
नैपाली हरितालं च रक्षोघ्ना ये च कीर्तिताः ॥ ४९ ॥
सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवाजिगवां तथा ।
श्वाविच्छल्यकगोधानामुष्ट्रस्य नकुलस्य च ॥ ५० ॥
विट्त्वग्रोमवसामूत्ररक्तपित्तनखादयः ।
अस्मिन् वर्गे भिषक् कुर्यात्तैलानि च घृतानि च ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु तानि योज्यानि जानता ।
अवपीडेऽञ्जने चैव विदध्याद्गुटिकीकृतम् ॥ ५२ ॥
विदधीत परीषेके क्वथितं, चूर्णितं तथा ।
उद्धूलने, श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत् ॥ ५३ ॥
एष सर्वविकारांस्तु मानसानपराजितः ।
हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपि च क्रमः ॥ ५४ ॥

पुराणसर्पिरित्यादि । लशति भिनत्ति रोगान् इति लशुनम् । सिद्धार्थकः सिद्धप्रयोगारम्भकत्वात् श्वेतसर्षपः । गोलोमी दूर्वा । अजलोमी श्वेतदूर्वा । भूतकेशी मांसी । जटा गन्धमांसी । कुक्कुटा कुक्कुटशिम्बी, वर्तमानप्रसिद्ध कुक्कुटीति

दृश्यते, कुक्कटी कुक्कटसदृशकन्दा महौषधिः सर्पगन्धा वर्षासु छत्राकारा । काणविकाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । तथेत्यत्र तिक्तेति, विकाणिकेत्यत्र विषाणिकेति च केचित् पठन्ति । तिक्ता कटुतुम्बी, विषाणिका मेषशृङ्गी । वज्रप्रोक्ता वज्रकन्दः, वज्रप्रोक्तेत्यत्रान्ये 'ऋष्यप्रोक्ता' इति पठन्ति । वयःस्था गुडूची । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मोहनवल्लिका वटपत्रिका । लता प्रियङ्गुः । स्रोतोऽञ्जनं वर्णसा सिन्धुनदे भवति । तल्लक्षणम्,—"वल्मीकशिखराकारं रूपे नीलोत्पलद्युति । स्रोतोऽञ्जनं प्रशंसन्ति तच्च प्रत्यञ्जने हितम्—" इति । नैपाली मनःशिला । रक्षोघ्ना ये प्रकीर्तिता इति श्वेतसर्षपाः । 'रक्षोघ्नं यच्च कीर्तितं' इत्यन्ये, तत्र रुद्राक्षम् । अपरे तु 'रक्षोघ्नं यच्च संमतम्' इति पठन्ति, गुग्गुलुप्रभृतीनीति च व्याख्यानयन्ति । ऋक्षो भल्लूकः । द्वीपी चित्रकः । मार्जारो बिडालः । वाजी घोटकः । श्वावित् सेहिकेति लोके । शल्यको गोधानुकारी वज्रशल्यकः । विट् पुरीषम् । नखत्वचः शस्त्रेण तनूकृतनखस्य तनूनि खण्डानि । अस्मिन् वर्गे पुराणसर्पिरित्यादिके यावद्रक्तमूत्रत्वच इति, तैलानि घृतानि च भिषक् कुर्यात् । तानि च पानादिषु जानता वैद्येन योज्यानीति संबन्धः । 'अस्मिन् वर्गे' इति वर्गग्रहणादसमस्तेनाप्यनेन तैलादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । अवपीडो नस्यभेदः । गुटिकीकृतं वर्तीकृतम् । अस्मिन् वर्ग इति अवपीड इत्यादिष्वनुवर्त्य संबध्यते । तेनास्मिन् वर्गे यत् कथितं क्वाथादि तत् परिषेके विदधीत, तथा चूर्णितमुद्धूलने विदधीत, श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे अवचारयेदित्यर्थः । एष गणोऽपराजितो नाम सर्वविकारान् मानसान् ग्रहकृतांश्चोन्मादादीनल्पेन कालेन हन्यादिति संबन्धः । अन्ये अपराजितानिति पठन्ति । अपरैः प्रयोगैरजितान् मानसान् विकारानिति व्याख्येयम् । किमेष एव गणः परमेतान् विकारान् हन्यादित्याह—स्नेहादिरपि च क्रमः । आदिशब्दात् स्वेदवमनविरेकादि ॥ ४७—५४ ॥

न चाचौक्षं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

नचाचोक्षमित्यादि । अचोक्षं अपवित्रं प्रयोगं देवताग्रहे न प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । अन्ये नचायुक्तमिति पठन्ति ॥—

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥ ५५ ॥

देवताग्रह इत्यत्र सामान्यवचनात्सर्वेष्वपि ग्रहेषु निषेधःप्राप्त इत्याह—ऋते पिशाचादित्यादि । ऋते पिशाचात् पिशाचग्रहं विहाय अन्येषु ग्रहेषु अचौक्षं निषिद्धं, अन्यत्रेत्यत्रापि ऋते पिशाचादिति संबध्यते, तेन पिशाचादन्यत्र प्रतिकूलं नच आचरेत्; एतेन पिशाचग्रहे अचौक्षं प्रतिकूलं चार्चितमित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः ।

पिशाचादन्यत्र प्रतिकूलाचरणे किं स्यादित्याह—वैद्यातुरौ निहन्युरित्यादि । ते देवादिग्रहा ध्रुवमवश्यमनुचिताचरणात् क्रुद्धाः सन्तो वैद्यातुरौ निहन्युरित्यर्थः । महौजसः महाप्रभावाः ॥—

हिताहितीये यच्चोक्तं नित्यमेव समाचरेत् ॥ ५६ ॥

हिताहारादिकं निर्दिशन्नाह—हिताहितीये यदित्यादि । यच्चोक्तं रक्तशाल्यादिकं तन्नित्यमेव आचरेदित्यर्थः । 'हिताहितीये' इत्यत्र 'हिताहितं च' इत्यन्ये पठित्वा व्याख्यानयन्ति—व्रणितोपासनीयोक्तं हिताहितीयोक्तं च हितविधानं नित्यं समाचरेदहितं च परिहरेदित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ततः प्राप्स्यति सिद्धिं च यशश्च विपुलं भिषक् ॥५७

हिताचरणफलमाह—तत इत्यादि । ततः हिताहितप्रतिपादितक्रियाचरणाद्ग्रहमुक्तिलक्षणं सिद्धिमातुरः प्राप्स्यति भिषक् विपुलं यशश्च प्राप्स्यतीति । कार्तिककुण्डश्चामुं पाठं न पठति ॥ ५७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रेऽमानुषप्रतिषेधो नाम षष्टितमोऽध्यायः ।

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अमानुषोपसर्गप्रतिषेधानन्तरं मनःप्रदुष्टिसामान्याद्ग्रहचिकित्सितस्यात्रापि शस्तत्वादपस्मारप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि । अथेत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् । अपशब्दो गमनार्थः, स्मारः स्मरणं, अपगतः स्मारो यस्मिन् रोगे सोऽपस्मारः, तस्य प्रतिषेधः चिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत्परिवर्जने ।
अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ ३ ॥

अपस्मारस्य निरुक्तिमाह—स्मृतिरित्यादि । भूतार्थज्ञानापस्मरणादयं व्याधिरपस्मार इति प्रोक्तः । अन्तकृत् विनाशकृत्, अपस्मरणभावाज्जलाग्न्यादौ प्रपतनात् । अन्ये तु अन्तकृदवस्थायां, सा चावस्था 'अपस्मरन्तं बहुशः क्षीणं' इत्यादिका ॥ ३ ॥

मिथ्यातियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिसेवनात् ।
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ॥ ४ ॥
वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम् ॥ ५ ॥
तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् ।
चेतस्युपहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ ६ ॥

अपस्मारोत्पत्तिकारणस्य चित्ताभिघातस्य हेतूनाह—मिथ्ये-

त्यादि । अत्रायोगो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन मिथ्यायोगातियोगैः । केचित् मिथ्यादियोगेति पठित्वा आदिशब्देनैव अतियोगमयोगं गृह्णन्ति । इन्द्रियार्थानां स्पर्शादीनां, कर्मणां कायवाङ्मनसानाम् । अथ शब्दादीनां मिथ्यायोगादयः कथ्यन्ते— तत्र, परुषेष्टविनाशादिश्रवणं मिथ्यायोगः, पटहाद्यतिशब्दश्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः; तथा शीतादिस्पर्शनानां वैपरीत्येनासेवनं मिथ्यायोगः, अतिशीतादीनामतिसेवनमतियोगः; सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः; अतिविकृतादिदर्शनं मिथ्यायोगः, अतितेजसामतिदर्शनमतियोगः, सर्वथा अनवलोकनमयोगः; तथाऽयोग्यरसानामादानं मिथ्यायोगः, रसानामत्यादानमतियोगः, रसानां सर्वथा अनादानमयोगः; पूत्याघ्राणं मिथ्यायोगः, अतितीक्ष्णादिगन्धानामत्याघ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः; तत्र कायिककर्मणो व्यायामादेर्निषिद्धकालादिसेवनं मिथ्यायोगः, अतिसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः; तथा वाचनिककर्मणः परुषानृतादिभाषणं मिथ्यायोगः, अतिवचनादिकमतियोगः, सर्वथा मौनमयोगः; तथा मानसकर्मणः शोकादिचिन्तनं मिथ्यायोगः, अतिमात्रचिन्तनादिकमतियोगः, सर्वथा अचिन्तनमयोगः । विरुद्धं हिताहितीयोक्तम् । मलिनशब्द आहारविहाराभ्यां संबध्यते । तत्र मलिनाहारः पूतिद्विष्टामेध्यपर्युषिताहारः । मलिनो विहारो दृष्टादृष्टार्थस्मार्तवचनात् ज्ञातव्यः । कुपितैरेभिर्मलैरित्यत्र मला वातपित्तश्लेष्माणः रजस्तमसी च, देहमलिनीकरणादुच्यन्ते । वेगेत्यादि । वेगा विण्मूत्रादीनां, तेषां निग्रहो धारणं, तत्र रता वेगनिग्रहरताः । अहिताशुचिभोजिनामिति यद्यप्येषोऽर्थः विरुद्धमलिनाहारादिनैव प्राप्तः, तथाऽपि अत्यर्थत्वापादनार्थं पुनः पाठः । रजस्वलां दृष्टार्तवाम् । एतैर्हेतुभिश्चित्ते उपहते दूषिते सति अपस्मारोऽभिजायते ॥ ४—६ ॥

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ७ ॥

हेतूनभिधाय पूर्वरूपमाह—हृदित्यादि । प्रमूढताऽतिशयेन विचेतनत्वम् । तस्मिन् अपस्मारे ॥ ७ ॥

संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ८ ॥
विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ९
अल्पकालान्तरं चापि पुनः संज्ञां लभेत सः ।
सोऽपस्मार इति प्रोक्तः

प्राग्रूपमभिधाय रूपमाह—संज्ञावहेष्वित्यादि । संज्ञावहेषु स्रोतःस्विति 'कथं बहुवचनं, यतो धमनीव्याकरणे 'द्वाभ्यां प्रबुध्यते' इत्यनेन द्वे एव संज्ञावहे स्रोतसी उक्ते? सत्यं, द्वयोरपि स्रोतसोः सूक्ष्माणां प्रतानानां बहुत्वात् स्रोतःस्वित्युक्तम् । दोषव्याप्तेषु वातादिदोषाभिभूतेषु । रजस्तमःपरीतेषु रजस्तमोव्याप्तेषु । मूढो मोहयुक्तः । केन कृतो मूढः? भ्रान्तेन चेतसा चित्तभ्रान्त्येत्यर्थः । विक्षिपन् इतस्ततः चालयन् । विजिह्मभ्रूर्विलोचनः वक्रभ्रूनेत्रः । विवृताक्षः उच्छलिताक्षः । यस्मिन् विकारे विक्षिपन् हस्तपादमित्यादि तथा निश्चेष्टः सन् आतुरः क्षितौ पतति स विकारोऽपस्मारः प्रोक्त इति संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १० ॥
वातपित्तकफैर्नृणां चतुर्थः सन्निपाततः ।

अपस्मारस्य संख्यामाह—स च दृष्ट इत्यादि । चतुर्विध इति संख्याकरणं द्वन्द्वजापस्मारनिषेधार्थम् । द्वन्द्वजासंभवस्तु व्याधिस्वभावात् । चतुर्विधं विवृण्वन्नाह—वातपित्तकफैरित्यादि । वातादिभिस्त्रयः ॥ १० ॥—

वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥ ११ ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति ।
ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥

वातादिजत्वेनापस्मारलक्षणमाह—वेपमान इत्यादि । वेपमानः कम्पमानः । दशन् खादन् । श्वसन् श्वासं कुर्वन् । विकृतं विकृतरूपं सत्त्वम् । कृष्णमित्यत्र कृष्णसत्त्वदर्शनमसत एव संज्ञावहस्रोतोगतवातप्रभावात्; न पुनः सत्त्वं पिशाचादिकं भूतमभिप्रेतम् । तन्त्रान्तरेऽपि "परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्" इत्यादिना कृष्णादिरूपदर्शनमेवोक्तम् । एवं पित्तकफापस्मारयोरपि बोद्धव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः ।
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥ १३ ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते ।

पित्तापस्मारलक्षणमाह—तृडित्यादि । तृट् पिपासा तापः सन्तापः । धुन्वन् विक्षिपन् । अङ्गानि हस्तपादादीनि विह्वलः विकलः ॥ १३ ॥—

शीतहृल्लासनिद्रार्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ १४ ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति ।
ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ १५

कफजापस्मारलक्षणमाह—शीतहृल्लासेत्यादि । हृल्लासः थूत्करणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु सङ्ख्यया ।

वाताद्यपस्मारेषु प्रत्येकमेकैकलक्षणमाह—हृदि तोद इत्यादि । हृदि तोदो व्यथा, वातिके; तृट् पिपासा, पैत्तिके; उत्क्लेदः श्लेष्मनिष्ठीवनं, कफजे; एवं त्रिषु वातादिजापस्मारेषु यथासंख्यं हृत्तोदादिलक्षणं ज्ञेयमिति संबन्धः ॥—

प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकं तु भवेदिह ॥ १६ ॥

वातादिजापस्मारेषु प्रत्येकं प्रलापादिलक्षणत्रितयमाह—

प्रलापः कूजनमित्यादि । प्रलापादिकं त्रयं वातादिजापस्मारेषु त्रिष्वपि बोद्धव्यं न यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ।

सर्वजापस्मारलक्षणमाह—सर्वलिङ्गसमावाय इत्यादि । सर्वलिङ्गसमवायः वातादिलिङ्गसमावेशः । सर्वदोषप्रकोपज इति प्रकोपोपादानात् स्वकीयकारणप्रकुपितदोषत्रय इति बोद्धव्यं, न कुपितैकदोषप्रकोपितसर्वदोषज इति ॥—

अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ १७ ॥
आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।

स्वमतेनापस्मारस्य दोषजत्वं प्रदर्श्य परमतेनागन्तुकत्वमाह—अनिमित्तागमादित्यादि । अनिमित्तागमात् अकारणोत्पादनात्, आकस्मिकोद्भवादित्यर्थः । गमनादकृतेऽपि चेत्यत्र 'प्रतीकारे' इति शेषः; तेन प्रतीकारे अकृतेऽपि व्याधेर्गमनादुपशमादित्यर्थः । अकृतेऽपीत्यत्र अकृतादिति क्वचित् । तत्र, अकृतात् प्रतीकाराद्भेषजेनेति द्रष्टव्यम् । आगमाच्चेति स्वकीयात्; न पुनश्चेतरस्मात्, तत्र दोषजत्वेनापस्मारस्य दर्शितत्वात् । 'वदन्त्यन्ये न दोषजं' इत्यत्र अन्ये 'वदन्त्यन्योन्यदोषजम्' इति पठन्ति । तत्र कायमनसोः अन्योन्यदोषजदूषणात् ॥ १७ ॥—

क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात्तथैव च ॥ १८ ॥
आगमाद्वैश्वरूपाच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥१९॥
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ।
स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्धिताः ॥ २० ॥
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।
अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु ॥ २१ ॥

परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—क्रमोपयोगादित्यादि । स तु पुनरपस्मारः क्रमोपयोगादित्यादिहेतुभिश्चतुर्भिर्दोषज एव बुधैः पण्डितैर्निवर्ण्यते कथ्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—क्रमोपयोगाद्दोषाणामिति सञ्चयादिक्रमेण दोषाणां विकारजननयोगादित्यर्थः । एतेन अनिमित्तागमाद्व्याधेरिति हेतुर्निराकृतः । गमनादकृतेऽपि चेत्यस्य हेतोर्निराकरणायाह—क्षणिकत्वात्तथैव चेति । तथैव वातादीनां क्षणिकत्वाद्द्वितीयोऽपि हेतुर्निराकृतः । यतो यावन्मात्रश्च दोषवेगोऽभूत् तावन्मात्रस्यापगमादकृतेऽपि प्रतीकारे व्याधेरपगमः । तृतीयं हेतुमाह— । आगमाच्चेति स्वतन्त्रात् परतन्त्राच्चेत्यर्थः । तन्त्रागमे स्वतन्त्रे ·परतन्त्रे च वातिक-पैत्तिक-श्लैष्मिक-सान्निपातिकाश्चत्वारोऽपस्मारा अभिहिता इति । चतुर्थं हेतुमाह—वैश्वरूपाच्चेति नानारूपत्वादपस्मारस्य, दोषान्विता नानारूपत्वेन संभवन्ति । तस्माद्दोषजा एवापस्मारा इति । ननु, वातपित्तश्लेष्मणां सदैव देहे सद्भावात् सन्ततमपस्मारः स्यादतस्तन्निराकरणार्थमाह—देवे वर्षतीत्यादि । वर्षत्यपि मेघे भूमौ सुकृष्टायामपि अङ्कुरजननसमर्थान्यपि कानिचिद्बीजानि शरद्येव प्ररोहन्ति तथा सर्वरोगबीजानां वातादीनां कदाचित् कस्यचिदपस्माराविव्याधेरङ्कुरस्थानीयस्य निदानादिसङ्गमे सत्यपि दूष्यादिसमुदायेनैव समुद्भवो भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—ननु, सञ्चयादिक्रमेणोपयोगश्चेद्दोषाणां तदा पुनः कथमल्पेनैव कालेन तद्विकारोद्गमः स्यादित्यत आह—देवेऽवर्षतीत्यादि । अवर्षति देवे यथा शरत्काले भूमौ स्तिमितायां कानिचिद्बीजानि प्ररोहन्त्येव, तथा अल्पेनापि कालेन शरीरस्था दोषाः किञ्चिदुपचिता विकारं जनयन्तीति । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—स्थायिन इत्यादि । स्थायिनोऽवश्यमवस्थायिनो वातादयः परं केचिदल्पेनापि कालेन प्रवर्धिताः सन्तो विश्वरूपान् नानारूपान् विकारान् दर्शयन्ति । कुतः ? निसर्गतो दूषणस्वभावादित्यर्थः । अपस्मारो महाव्याधिरित्यादि । तस्मादिति पूर्वोक्तक्रमोपयोगादिहेतुसमूहादपस्मारो दोषजो न तु भूतावेशज इति सिद्धान्तः ॥ १८—२१ ॥

तस्य कार्यो विधिः सर्वो य उन्मादेषु वक्ष्यते ।
पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥ २२ ॥
उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानां तु विशेषतः ।
शिग्रुकट्वङ्गकिण्वाहिनिम्बत्वग्रससाधितम् ॥ २३ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

इदानीं चिकित्सितमाह—तस्य कार्यो विधिरित्यादि । तस्य अपस्मारस्य । ननून्मादादेर्यो विधिः पठिष्यमाणोऽस्ति तं विधिमपस्मारे निर्दिश्य तत्रैव किमिति नातिदिशति ? उच्यते,—उन्मादे तस्यातिशयेन हितत्वादित्यर्थः । पुराणसर्पिष इत्यादि । अभ्यङ्गश्चैवेति पुराणसर्पिषः, अस्य च त्रिदोषघ्नत्वात् सामान्येन निर्देशः । ग्रहोक्तविधिमुपदिशति—उपयोग इत्यादि । शिग्रुकट्वङ्गेत्यादि । शिग्रुः शोभाञ्जनकः । कट्वङ्गः अरलुः, श्योनाक इत्यन्ये । किणिही श्वेतस्यन्दः । त्वग्रससाधितमिति त्वग् वल्कलं, रसः स्वरसः, एतेन कल्कस्वरसाभ्यां साधितमिति बोद्धव्यम् । गवां मूत्रे इति चेतोविकारहरत्वेन हस्तिच्छागमेषमूत्राणां निर्दिष्टत्वात्तन्निषेधार्थं 'गवां मूत्रे' इति कृतम् । तैलं तिलतैलम् ॥ २२॥ २३॥—

गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ॥ २४ ॥
पित्तेषु सिद्धं तैलं च पानाभ्यङ्गेषु पूजितम् ।

द्वितीयतैलमाह—गोधानकुलनागानामित्यादि । नागो हस्ती । पृषतश्चित्रलो मृगः । ऋक्षो भल्लूकः । गोधादीनां पित्तेषु पृथक् स्नेहसमेषु सिद्धं तैलमित्यर्थः ॥ २४ ॥—

तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरश्चापि विरेचयेत् ॥ २५ ॥

तैलमभिधाय शिरोविरेचनमाह—तीक्ष्णैरित्यादि । तीक्ष्णैरुभयतोभागैर्विषाणिकाभार्गीकारवेल्लकादिभिः । अन्ये तु

'तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—तीक्ष्णैरित्युभयत्र संबध्यते। तेन उभयतोभागैः वमनविरेचनैस्तीक्ष्णैश्च शिरोविरेचनैरुपाचरेदिति संबध्यते ॥ २५ ॥

पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां च नित्यशः ।

केचिदत्र दैवव्यपाश्रयं चिकित्सितं पठन्ति—पूजां रुद्रस्येत्यादि ॥—

वातिकं बस्तिभिश्चापि पैत्तिकं च विरेचनैः ॥ २६ ॥
कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ।

सामान्यं चिकित्सितं निर्दिश्य वातादिभेदेनापस्माराणां चिकित्सां निर्दिशन्नाह—वातिकमित्यादि । केचिदिमं पाठं पञ्चगव्याख्यघृतपाठस्याग्रे पठन्ति ॥ २६ ॥—

कुलत्थयवकोलानि शणबीजं पलङ्कषाम् ॥ २७ ॥
जटिलां पञ्चमूल्यौ द्वे पथ्यां चोत्क्वाथ्य यत्नतः ।
बस्तमूत्रयुतं सर्पिः पिबेत्, तद्वातिके हितम् ॥२८॥

वातादिजापस्मारेषु घृतं निर्दिशन्नाह—कुलत्थेत्यादि । कोलं बदरं, पलङ्कषा गुग्गुलुः । जटिला मांसी । पञ्चमूल्ये द्वे इति शालिपर्ण्यादिर्बिल्वादिश्च, एरण्डबिल्वाद्ये इत्यन्ये । पथ्या हरीतकी । यत्नत इत्यत्रान्ये 'योगत' इति पठन्ति । योगतोग्रहणात् क्वाथमूत्रयोर्मध्ये एकं चतुर्गुणमेकं च समं ग्राह्यमिति व्याख्यानयन्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥

काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ।
पयोमधुसितायुक्तं घृतं यत् पैत्तिके हितम् ॥ २९ ॥

काकोल्यादिप्रतीवापमित्यादि । काकोल्यादिप्रतीवापं काकोल्यादिकल्कम् । सिद्धं वा प्रथमे गणे विदारिगन्धादिके क्वाथीकृते इति ज्ञेयम् । कुतः ? काकोल्यादिकल्कोपदेशात् । पयः क्षीरम् । सिता शर्करा । क्षीरादिप्रक्षेपयुक्तं घृतं हितम् ॥२९॥

कृष्णावचामुस्तकाद्यैर्युक्तमारग्वधादिके ।
पक्वं तन्मूत्रवर्गेषु श्लेष्मापस्मारिणे हितम् ॥ ३० ॥

कृष्णावचेत्यादि । कृष्णावचामुस्तकाद्यैरिति पिप्पल्यादिवचादिमुस्ताद्यैः क्वथितैः, आरग्वधादिकैः कल्कीकृतैः, मूत्रवर्गेऽष्टविधे सिद्धं पक्वं घृतं श्लेष्मापस्मारिणे हितमित्यर्थः । अन्ये मूत्रवर्गेष्वित्यत्र चेतोविकारहरत्वेन छागोरभ्रहस्तिमूत्राणि गृह्णन्ति ॥ ३० ॥

सुरद्रुमवचाकुष्ठसिद्धार्थव्योषहिङ्गुभिः ।
मञ्जिष्ठारजनीयुग्मसमङ्गात्रिफलाम्बुदैः ॥ ३१ ॥
करञ्जबीजशैरीषगिरिकर्णीहुताशनैः ।
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
कृमिकुष्ठगरश्वासबलासविषमज्वरान् ।
सर्वभूतग्रहोन्मादानपस्मारांश्च नाशयेत् ॥ ३३ ॥

सिद्धार्थकं सर्पिराह—सुरद्रुमेत्यादि । सुरद्रुमः देवदारुः । सिद्धार्थः सर्षपः । व्योषं शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः । रजनीयुग्मं हरिद्राद्वयम् । समङ्गा लज्जालुः । अम्बुदो मुस्ता । शैरीषं शिरीषबीजम् । गिरिकर्णी श्वेतस्यन्दा । हुताशनश्चित्रकः । एतैः कल्कीकृतैर्मूत्रचतुर्गुणं सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकं नामेति संबन्धः । गरः कृत्रिमं विषम् । बलासः श्लेष्मा ॥ ३१–३३ ॥

दशमूलेन्द्रवृक्षत्वङ्मूर्वाभार्गीफलत्रयैः ।
संपाकश्रेयसीसप्तपर्णापामार्गफल्गुभिः ॥ ३४ ॥
शृतैः कल्कैश्च भूनिम्बपूतीकव्योषचित्रकैः ।
त्रिवृत्पाठानिशायुग्मसारिवाद्वयपौष्करैः ॥ ३५ ॥
कटुकामदयन्त्युग्रानीलिनीक्रिमिशत्रुभिः ।
सर्पिरेभिश्च गोक्षीरदधिमूत्रशकृद्रसैः ॥ ३६ ॥
साधितं पञ्चगव्याख्यं सर्वापस्मारभूतनुत् ।
चातुर्थकक्षयश्वासानुन्मादांश्च नियच्छति ॥ ३७ ॥

पञ्चगव्यमाह—दशमूलेत्यादि । इन्द्रवृक्षः कुटजः, तस्य त्वक्; अन्ये त्वक्शब्देन त्वचमाहुः । मूर्वा चोरस्नायुः । फल्गु काकोदुम्बरिका । शृतैः क्वथितैः । भूनिम्बः किराततिक्तः । पूतीकश्चिरबिल्वः । व्योषं त्रिकटुकम् । निशायुग्मं हरिद्राद्वयम् । सारिवाद्वयं आस्फोता काकवल्ली च । पौष्करं पुष्करमूलं, यासो दुरालभा, उग्रा वचा । नीलिनी रजनिका शारदफला । कृमिशत्रु विडङ्गम् । दशमूल्यादिभिः काष्ठोदुम्बरिकान्तैः क्वथितैर्भूनिम्बादिभिः कृमिशत्रुपर्यन्तैः कल्कीकृतैः गोक्षीरादिभिः प्रत्येकं स्नेहसमैः साधितं सर्पिः पञ्चगव्याख्यं सर्वापस्मारादीन्नियच्छतीत्यर्थः ॥ ३४—३७ ॥

भार्गीशृते पचेत् क्षीरे शालितण्डुलपायसम् ।
त्र्यहं शुद्धाय तद्भोज्यं वराहायोपकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं विशस्य तदुद्धरेत् ।
त्रीन् भागान् तस्य चूर्णस्य किण्वभागेन संसृजेत् ३९
मण्डोदकार्थे देयश्च भार्गीक्वाथः सुशीतलः ।
शुद्धे कुम्भे निदध्याच्च संभारं तं सुरां ततः ॥ ४० ॥
जातगन्धां जातरसां पाययेदातुरं भिषक् ।

भार्गीशृते इत्यादि । भार्गीशृते क्षीरे शालितण्डुलपायसं पचेदिति संबन्धः । अत्र क्षीरसाधनविधिः—चतुर्थांशं भार्गीकल्कं दत्त्वा चतुर्गुणेन जलेन क्षीरं साधनीयम् । त्र्यहं शुद्धाय त्रिदिनमुपोषिताय वराहाय तं पायसं भोक्तुं प्रकल्पयेत् दद्यादित्यर्थः । मधुरीभूतं श्लेष्मसंसृष्टं विदाहावस्थामप्राप्तम् । अन्ये तु मधुरीभूतं विषीभूतमिति व्याख्यानयन्ति । यतो मधुरशब्दो विषे वर्तते । अथ पायसः कथं विषीभवतीति चेत् ? सत्यं, आधारप्रभावात् । विषीभूतं वराहस्यैव लालास्रावमूर्च्छादिविषलिङ्गैर्ज्ञातव्यम् । तं वराहं, विशस्य हत्वा, अन्नं विषीभूतमुद्धरेत् । तस्य चूर्णस्येत्यादि । तस्य उद्धृतस्य अन्नस्य शोषितचूर्णीकृतस्य त्रीन् भागान् किण्वभागेन संसृजेत् सुराबीजैकभागेन मिश्रयेत् । मण्डोदकार्थे सन्धान

नार्थं मार्गीकाथो देयः । अन्ये तु मण्डः सुरामण्डः, दकार्थे उदकार्थे मार्गीकाथश्च देय इति व्याख्यानयन्ति । शुद्धे कुम्भे इति कृतसंस्कारे चातुर्जातकघृतमधुपिप्पल्यादिविलिप्ते इत्यर्थः। पायसचूर्णकिण्वभागचतुष्टये मार्गीकाथः परं तावानेव देयो यावता सम्यक् सुराभावं प्राप्नोति, तद्विदश्च कल्पपालाः पृष्टव्याः । सुरानिष्पत्तिकालप्रमाणं च जातरसामित्यनेनोक्तम् ॥ ३८—४० ॥—

सिरां विध्येदथ प्रोक्ता मङ्गल्यानि च धारयेत्॥४१॥

सिरामित्यादि । प्रोक्तां ललाटजाम् । अन्ये तु प्राप्तामिति पठन्ति, हनुसन्धिमध्यगतामिति च व्याख्यानयन्ति । मङ्गल्यानि प्रणितोपासनीयोक्तानि छत्रातिछत्रादीनि । अपरे तु 'मङ्गल्यादि च कारयेत्' इति पठन्ति, तत्र मङ्गल्यमथर्ववेदविहितमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ४१ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रेऽपस्मारप्रतिषेधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ।

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अपस्मारप्रतिषेधानन्तरं मनोगतसाम्यात्तुल्यचिकित्सितत्वादुन्मादप्रतिषेधारम्भः—अथात इत्यादि । अथात इत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः॥ ३॥

इदानीमुन्मादं निर्वक्ति—मदयन्तीत्यादि । मदयन्ति मनो भ्रमयन्ति । उद्धता उपचिताः । अन्ये 'उद्गता' इति पठन्ति । उन्मार्गमाश्रिता इति मनोवहानि स्रोतांसि प्राप्ताः । यद्धृदयदूषणं चेतोमोहनं च तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तदत्र उन्मार्गमाश्रिता इत्यनेन तथा मदयन्तीत्यनेन च संगृहीतमिति पृथङ्नोक्तम् । अपस्मारोक्तदोषप्रकोपहेतव उन्मादेऽपि सान्निध्याद्बोद्धव्या इति जेज्जटाचार्यः । उन्मादहेतवस्तन्त्रान्तरे यथा—"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् । उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोभिघातो विषमाश्च चेष्टाः"—इति । प्रवृद्धा दोषा मनोवहस्रोतसि प्राप्ताः सन्तो यस्मान्मानसं भ्रमयन्ति, अतोऽयं मानसो व्याधिरिति संबन्धः ॥ ३ ॥

एकैकशः समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ ४ ॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च ॥ ५ ॥

पञ्चविधमुन्मादमाह—एकैकशः समस्तैश्चेत्यादि । एकैकशो दोषैस्त्रयः, समस्तैर्दोषैरेकः, मानसदोषेण चैकः, एवं स उन्मादः पञ्चविध उच्यते । ननु, विषजोऽपि षष्ठोऽस्ति तत् किमिति उन्मादः पञ्चविध इत्येव निर्देशः ? उच्यते—तस्याभिन्नचिकित्सितत्वान्न पृथङ्निर्देशः । अत एवाह—यथास्वं तत्र भैषजमिति । स चाप्रवृद्ध इत्यादि । स उन्मादः, अप्रवृद्धः अल्पलिङ्गः, तरुणोऽल्पमात्रः । केचिन्मदशब्देन मद्यस्य प्रथमो वेग उच्यते; ते तु रोगमेव रोगस्य कारणं मन्यन्ते । अत्राल्पमात्रलिङ्गस्य चोन्मादस्यैव मदसंज्ञा ॥ ४ ॥ ५ ॥

मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम्[१] ॥ ६ ॥
वायुनोन्मथनं चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैव उन्मादं सोऽधिगच्छति ॥७ ॥

इदानीं पूर्वरूपमाह—मोहोद्वेगावित्यादि । मोहो मनसो वैचित्त्यम् । स्वनः श्रोत्रे कर्णयोः शब्दः । गात्राणामपकर्षणं दुर्बलीभवनम् । कलुषभोजनं समलभोजनम् । वायुनोन्मथनं आकुलीकरणं, 'हृदयस्य' इति शेषः । चक्रगतस्य वेति वाशब्द इवार्थे, तेन कुलालचक्रस्थितस्येव भ्रम इत्यर्थः । यस्य पुरुषस्य मोहोद्वेगादिकं स्यात्, सोऽचिरेणैव उन्मादमधिगच्छति प्राप्नोतीति संबन्धः । अचिरेणैव उन्मादमित्यत्र छन्दोभङ्गभयादसंहितानिर्देशः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रूक्षच्छविः परुषवाग्धमनीततो वा
श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयत्यटति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात्॥८॥

पूर्वरूपानन्तरं वातजमुन्मादमाह—रूक्षच्छविरित्यादि । परुषवाक् कर्कशवचनः । धमनीततः सिराव्याप्तः । श्वासातुरः श्वासपीडित इत्यर्थः । 'शीतातुर' इत्यन्ये पठन्ति । विक्रोशति रोदिति । भ्रमति कम्पते, अटतीत्यनेनापुनरुक्त्यर्थम् । भ्रमति चेति चकारात् रूक्षच्छविरित्यादि केचित् व्याख्यानयन्ति; आचार्यास्तु रुक्षच्छविरित्यादिश्लोकार्धं पठन्ति, अनिलादिति सिद्धे अनिलप्रकोपादिति प्रकोपग्रहणात् पारुष्यकार्कश्यारुणवर्णता जीर्णे बलवत्त्वं च गृह्यते इति व्याख्यानयन्ति ॥ ८ ॥

तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र-
श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की
पित्तादिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ ९ ॥

१ 'रत्नखचितकुण्डलच्छत्रादीनि' इति पाठान्तरम् ।

१. 'कलुषमज्जनं समलजलमज्जनं' इति पाठान्तरम् ।

पित्तोन्मादमाह—तृट्स्वेदेत्यादि । तृट्स्वेददाहबहुल इति बहुलशब्दः तृडादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । सेवीशब्दः छायादिभिः संबध्यते । जलान्तविहारसेवीति पानीयसमीपविचरणशील इत्यर्थः । तीक्ष्णः कोपनः । अपि चेति चकारात् पीतनयनत्वादि विज्ञेयम् । दिवा दिने । नभसि आकाशे ॥ ९॥

छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी
रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥१०॥

कफोन्मादमाह—छर्द्यग्नीत्यादि । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । सदनं अङ्गानामनुत्साहः । योषिति सुविविक्ते एकान्ते रतिर्यस्य स योषिद्विविक्तरतिः । अल्पमतिप्रचार इति अल्पमतिरल्पप्रचारश्च । अल्पकथनोऽल्पभाषणः । रात्रौ भृशं भवति चेति चकारो भवतीत्येतस्मादग्रेतव्यः, तेन रात्रौ भुक्ते च भृशं भवतीति सिद्धम् । अपिशब्दाच्च नखादिशौक्ल्यादिकं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

सर्वात्मके पवनपित्तकफा यथास्वं
संहर्षिता इव च लिङ्गमुदीरयन्ति ॥ ११ ॥

सान्निपातिकमाह—सर्वात्मके इत्यादि।सर्वात्मके सान्निपातिके उन्मादे पवनपित्तकफाः संहर्षिता इव यथास्वं लिङ्गमुदीरयन्तीति संबन्धः । संहर्षिता इवेति स्पर्धावन्त इव सर्वेऽप्यतिशयेन कुपिता इत्यर्थः । अयं पाठोऽन्यनिबन्धकारैः पठितो व्याख्यातश्च । अन्ये त्वेवं पठन्ति, 'सर्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् । संपूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्त्यसाध्यम्' इति । अयं च श्रीजेज्जटेन एकीयमतेन दर्शितो न तु व्याख्यातः । प्रत्येकं वातादिकृतानि रूपाणि व्यतिमिश्रितानि सर्वात्मके उन्मादे विद्यादिति संबन्धः । एवं संबन्धे त्रिभिरपीत्यनेन किं प्रयोजनं? उच्यते, त्रिभिरपि स्वहेतुभिः कुपितैरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ११ ॥

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १२ ॥

मनोदुःखजमुन्मादं प्रतिपादयितुकामः पूर्वं मनसो दुःखकरान् हेतून् विकारोत्पत्तिसहितानाह—चौरैरित्यादि । अरिभिः शत्रुभिः, तथाऽन्यैरिति अतिशयरौद्रैः अकारणवैरिभिः शार्दूलादिभिर्वा । गाढं अत्यर्थं, क्षते पीडिते, प्रियया रिरंसोः प्रियया सह रन्तुमिच्छोः; तस्या अप्राप्तौ मनसि गाढं क्षते इति बोध्यम् । मनसो विकारः उन्मादः ॥ १२ ॥

चित्रं स जल्पति मनोनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।

तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्रं नानाप्रकारम् । मनोनुगतमिति यदेवास्य मनसि स्थितं तदेव बुद्धिपूर्वकं जल्पति । विसंज्ञो विपरीतसंज्ञः, नतु विगतसंज्ञः, भाषणगानादिकरणात् । मूढसंज्ञ इति च पदं हेतुफलभावेन समर्थनीयम् ॥—

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेत् परासुः ॥१३॥

विषोन्मादमाह—रक्तेक्षण इत्यादि । हतबलेन्द्रियभा इति बलमुत्साहोपचयलक्षणं, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, भाः कान्तिः । अन्ये तु 'हतबलेन्द्रियवाक्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—वागित्युपादानमत्यर्थं वागुपघातसूचनार्थं, अन्यथा इन्द्रियग्रहणेनैव सिद्धेः । सुदीनः सुष्ठु ग्लानः । श्यावानन इति धवलकपिलकृष्णमिश्रवर्णमुखः । अथ भवेत् परासुरिति उपेक्षणात् म्रियत इत्यर्थः । अन्ये 'विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः' इति पठन्ति, तत्र विसंज्ञः विपरीतसंज्ञः; विषमत्र दूषीविषम् ॥ १३ ॥

स्निग्धं स्विन्नं तु मनुजमुन्मादार्तं विशोधयेत् ।
तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः ॥ १४ ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यं तु योजयेत् १५

निदानं निर्दिश्य चिकित्सामाह—स्निग्धमित्यादि । तीक्ष्णैरुभयतोभागैरिति विषाणिकादेवदालिकाकारवेल्लिकादिभिः । शिरसश्च विरेचनैरिति विडङ्गतण्डुलादिभिः । विविधैः नानाप्रकारैः । अवपीडैः नस्यभेदैः चेतोविकारशमनैरमानुषोपसर्गप्रतिषेधोक्तैः । सर्षपस्नेहसंयुतैः अवपीडैरित्यर्थः । योजयित्वेति उन्मादार्ते । तु पुनः । तच्चूर्णं सर्षपस्नेहसंयुक्तम् । उन्मादार्तस्य वमनादिना हृदयकोष्ठेन्द्रियशिरःशुद्धौ मनःप्रसादस्मृतिसंज्ञाभावादुन्मादोपशम इति व्यपदेशः ॥ १४ ॥ १५॥

सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणां च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा॥१६॥

धूमनस्याभ्यङ्गानाह—सततमित्यादि । एनं उन्मादार्तम् । सुपूतिभिः सुष्ठु शटितैः । शटितैश्चापि धूपनेन मनः प्रकृतिमायाति, द्रव्यसंयोगप्रभावात् ॥ १६ ॥

दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषैः ॥ १७॥
भीषयेत्संयुतं पाशैः कशाभिर्वाऽथ ताडयेत् ।
यन्त्रयित्वा सुसुप्तं वा त्रासयेत्तं तृणाग्निना ॥१८॥
प्रतुदेदारया चैनं मर्माघातं विवर्जयेत् ।
वेश्मनोऽन्तः प्रविश्यैनं रक्षन् तद्वेश्म दीपयेत्१९
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत् ।

दर्शयेदित्यादि । अद्भुतानि अदृष्टपूर्वाणि भीषणानि । अस्य उन्मादार्तस्य । नाशं विनाशं प्रियस्य वस्तुनो वदेत् । भीमाकारैः रौद्ररूपैः । नागैर्हस्तिभिः । दान्तैः शिक्षावद्भिः । व्यालैः सर्पैः । निर्विषैः गोनसादिभिः । भीषयेत् भयमुत्पादयेत् । पाशैः निगडादिभिः । कशाभिः चर्मयष्टिभिः । निगडादिबन्धनं भ्रान्तमनसः कूपाग्न्यादिप्रवेशनिरासार्थम् । प्रतुदेत् व्यथयेत् । आरया तीक्ष्णाग्रया शलाकया । एवं वेश्मनो गृहस्य अन्तर्मध्ये रक्षन् तं दीपयेत् प्रज्वालयेत् । कूपे निर्जले ॥ १७—१९ ॥—

त्र्यहाद्त्र्याहाद्यवागूश्च तर्पणान् वा प्रदापयेत् २०
केवलानम्बुयुक्तान् वा कुल्माषान् वा बहुश्रुतः ।
हृद्यं यद्दीपनीयं च तत्पथ्यं तस्य भोजयेत् ॥२१॥
विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलवालुकैलाभिश्चन्दनामरदारुभिः ॥ २२ ॥
बर्हिष्ठरजनीकुष्ठपर्णिनीसारिवाह्वयैः ।
हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीशकेशरैः ॥ २३ ॥
द्विक्षीरं साधितं सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
गुल्मकासज्वरश्वासक्षयोन्मादनिवारणम् ॥२४॥
एतदेव हि संपक्वं जीवनीयोपसंभृतम् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते ॥ २५ ॥
अपस्मारं ग्रहं शोषं क्लैब्यं कार्श्यमबीजताम् ।
घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चाद्यौ गदिता गदाः॥२६॥
बर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः ।
तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥ २७ ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २८ ॥
बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्परेतसाम् ।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां वन्ध्यानां चाशु गर्भदम् ॥

आहारं निर्दिशन्नाह—त्र्यहादित्यादि । त्र्यहादेकान्तरेणेत्यर्थः । तर्पणान् केवलान् सक्तूनम्बुना युक्तान् दद्यादिति संबन्धः । अन्ये तर्पणमिति पठित्वा तर्पणं लाजा इति व्याख्यानयन्ति । कुल्माषान् वेति यवपिष्टमयान् भक्ष्यान् । अत्र यवागवाद्युपदेशो मध्यमन्दबलवद्ग्निव्यग्न्याद्यपेक्षया । बहुश्रुतो बहुविचक्षणो भिषक् । हृद्यं हृदयहितं यत् तत् स्रोतःशुद्ध्यर्थं देयम् । अस्माग्रे केचित् कल्याणकं पठन्ति; तन्न, ज्वरप्रतिषेधे तस्य पठितत्वात्; अत्र त्वर्तिकान्तावेक्षणतन्त्रयुक्त्या अपि द्रष्टव्यम् । फलघृतमतिदेशेषु केचित् पठन्ति; तच्च न पठनीयं, सर्वनिबन्धकारैर्निषिद्धत्वात् ॥ २०—२९ ॥

ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु सुरां जटाम् ।
विषघ्नीं लशुनं रास्नां विशल्यां सुरसां वचाम् ३०
ज्योतिष्मतीं नागरं च अनन्तामभयां तथा ।
सौराष्ट्रीं च समांशानि गजमूत्रेण पेषयेत् ॥३१॥
छायाविशुष्कास्तद्वर्तीर्योजयेद्विधिकोविदः ।
अवपीडेऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने ॥ ३२ ॥

ब्राह्मीत्यादि । ब्राह्मी मण्डूकपर्णी, अन्ये लवणिकामाहुः । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी, अन्ये श्योनाकभेदमाहुः । सुरा सुराह्वं, अन्तलोपात् । अन्ये तु इन्द्रसुरा इन्द्रवारुणी, इन्द्रशब्दलोपात् । जटा जटामांसी । विषघ्नी हरिद्रा, अन्ये निर्विषामाहुः । विशल्या गुडूची । सुरसा तुलसी । ज्योतिष्मती, काकमर्दिनी । नागरं शुण्ठी । अत्रान्ये नागविन्नामिति पठन्ति, नागविन्ना इन्द्रवारुणीभेदः, वृश्चिकपत्रिकेत्यपरे । अनन्ता उत्पलसारिवा । अभया हरीतकी । सौराष्ट्री तुवरिका । विधिकोविदो विधिज्ञो वैद्यः ॥ ३०—३२ ॥

उरोपाङ्गललाटेषु सिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।

उरोपाङ्गेत्यादि । उरः स्तनयोरन्तरालम् । अत्रापाङ्गशब्दः शङ्खे वर्तते, सामीप्यात्; नत्वपाङ्गशङ्खसन्धौ; कुतः? तत्रैव व्याधेः सिराया निर्दिष्टत्वात् । अस्य उन्मत्तस्य । भूतविद्यासिद्धान्तादुरःप्रभृतिषु सिराव्यधनमुक्तं, सिराव्यधनविधिश्च शङ्खसन्धौ । अतोऽत्र उन्मादे उभयत्रापि सिराव्यधनमिष्टम् ।—

अपस्मारक्रियां चापि ग्रहोद्दिष्टां च कारयेत् ॥३३॥

इदानीमतिदेशचिकित्सितमाह—अपस्मारेत्यादि । अत्रापस्मारक्रियाया अतिदेशेन वातादिजोन्मादचिकित्सितं प्राप्तं, अतोऽत्र चिकित्सादौ पृथग्दोषजचिकित्सितं नोक्तम् । एवमन्यदप्यनुक्तं पूरणीयम् ॥ ३३ ॥

शान्तदोषं विशुद्धं च स्नेहबस्तिभिराचरेत् ।

शान्तदोषमित्यादि । शान्तदोषं शान्तोन्मादं, विशुद्धं वमनादिना, स्नेहबस्तिभिराचरेदिति पुनरुन्मादोद्गमनिषेधार्थम् ॥—

उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्याच्चित्तप्रसादनम् ।
मृदुपूर्वं मदेऽप्येवं क्रियां मूर्ध्नि प्रयोजयेत् ।
शोकादिकान् व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ३४
विषजे मृदुपूर्वां च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ३५

उन्मादेष्वित्यादि । मृदुपूर्वां मृदुसंशोधनपूर्वां, क्रियां मूर्ध्नि मृद्वञ्जनाभ्यञ्जनादिकां, प्रयोजयेदिति संबन्धः । एवं पूर्वप्रकारेणेत्यर्थः । शोकशल्यं व्यपनयेदित्यादि । व्यपनयेदिति इष्टप्रापणसान्त्वनाश्वासनादिभिः । पञ्चमे मनोदुःखजे । विषजे मृदुपूर्वामित्यादि । मृदुपूर्वां मृदुशोधनपूर्वां, विषघ्नीं क्रियां कल्पोपदिष्टां, 'कारयेत्' इति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

निबन्धान् निखिलान् दृष्ट्वा वैद्यः श्रीभरतात्मजः ।
भूतविद्यां सुसंस्पष्टां चक्रे श्रीडल्हणः सुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे उन्मादप्रतिषेधो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथ भूतविद्यां परिसमाप्य तन्त्रभूषणानां मध्ये रसभेदविकल्पाध्यायमाह—अथात इत्यादि । अथात इत्यादि पूर्ववद्याख्येयम्। रसभेदविकल्पमिति रसा मधुरादयः पूर्वं व्याख्याताः, रसानां भेदेन द्वित्रिकादिभेदेन विकल्पो विभजनं यस्मिन् स तथा । अथवा रसभेदानां विकल्पो दोषभेदवशादवचारणा यस्मिन् स तथा ॥ १ ॥ २ ॥

दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ॥
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥ ३ ॥

रसभेदकथने प्रयोजनमाह—दोषाणामित्यादि । यः पञ्चदशप्रकारो व्रणप्रश्नाध्याये दोषाणां प्रसर उक्तः, तस्य रसभेदानां त्रिषष्ट्या प्रयोजनमिति संबन्धः । अत्र पञ्चदशधेत्युपलक्षणं, तेन दोषभेदानां त्रिषष्टिरपि गृह्यते । अयमभिप्रायः—त्रिषष्टिप्रकाराणामपि दोषभेदानामुपयोगार्थं रसभेदा उक्ताः ॥ ३ ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
(रसभेदत्रिषष्टिं तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्॥४॥)

कीदृशा रसास्त्रिषष्टिभेदान् यान्तीत्याह—अविदग्धा इत्यादि । अविदग्धा असंयुक्ता एकाकिन इत्यर्थः । विदग्धाः संयोगतः समवायतश्च संयुक्ताः, धातूनामनेकार्थत्वात् । भिद्यन्ते एकैकेनानुगमनाद्भेदं यान्तीत्यर्थः । ते रसाः संयोगतः समवायतश्च भिद्यन्ते । संयुक्ता यथा—बदरकपित्थफलादिकं मधुराम्लं (१), उष्ट्रीक्षीरोरभ्रमत्स्यमांसादिकं मधुरलवणं (२), कुक्कुरशृगालमांसादिकं मधुरकटुकं (३), श्रीवाससर्जरसादिकं मधुरतिक्तं (४), तैलादिकं मधुरकषायं (५); उषकादिकमम्ललवणं (६), चुक्रादिकमम्लकटुकं (७), सुरादिकमम्लतिक्तं (८), हस्तिनीदधिशुक्तमांसादिकमम्लकषायं (९); त्रपुसीसादिकं लवणतिक्तकं (१०), गोमूत्रस्वर्जिकादिकं लवणकटुकं (११), समुद्रफेनादिकं लवणकषायं (१२); कर्पूरजातीफलादिकं तिक्तकटुकं (१३), लवलीफलहस्तिनीमूत्रादिकं तिक्तकषायं (१४); भल्लातकमनःशिलाहरितालादिकं [1]कटुकषायम् (१५); एवं द्विरसभेदाः पञ्चदशधा दर्शिताः । अतः परं रसत्रितयभेदा [2]वक्ष्यन्ते—हस्तिमांसादिकं मधुराम्ललवणं (१), शल्यकमांसादिकं मधुराम्लकटुकं (२), गोधूमोत्थसुरादिकं मधुराम्लतिक्तकं (३), मस्तुतक्रादिकं मधुराम्लकषायं (४); [3]काणकपोतमांसादिकं मधुरलवणकटुकं (५), शम्बूकादिमांसं मधुरलवणतिक्तं (६), पद्मकन्दादिकं मधुरलवणकषायं (७); तृणशून्याफलादिकं मधुरकटुतिक्तकं (८), गोधामांसैरण्डतैलादिकं मधुरकटुकषायं (९); गुडूचीशाखामृगामिषरक्तवक्षकतैलादिकं मधुरतिक्तकषायं (१०); रौप्यशिलाजत्वादि अम्ललवणकटुकं (११), हस्तिमूत्रादिकमम्ललवणतिक्तं (१२), रोमकहस्तिनीदध्यादि अम्ललवणकषायं(१३); मरिचसंस्कृतसुरादिकमम्लकटुतिक्तकं (१४); अम्लवेतसादिकमम्लकटुकषायं (१५), कीरमांसयुतसुरादिकमम्लतिक्तकषायं (१६); अविमूत्रादिकं लवणकटुतिक्तं (१७), अरुष्करासवरोमकं लवणकटुकषायं (१८); समुद्रफेनादिकं लवणतिक्तकषायं (१९), आध्यादिकं कटुतिक्तकषायं (२०); एवं त्रिकभेदा विंशतिर्दर्शिताः । अतः परं चतुःसंयोगाः पञ्चदशप्रकारा वक्ष्यन्ते—गोमूत्रान्वितं [1]शिलाजतुप्रभृतिकं मधुराम्ललवणकटुकं (१), एकशफक्षीरादिकं मधुराम्ललवणतिक्तकं (२), सैन्धवान्वितं तक्रादिकं मधुराम्ललवणकषायं (३), लशुनान्वितं सुरादिकं मधुराम्लकटुतिक्तं (४), काञ्जिकान्वितैरण्डतैलादि खादिरान्वितशिलाह्वादिकं च मधुराम्लकटुकषायं (५), उदुम्बरान्वितं यवादिकं मधुराम्लतिक्तकषायं (६), वार्ताकफलादिकं मधुरलवणतिक्तकटुकं (७), गोमूत्रान्विततैलादिकं मधुरलवणकटुकषायं (८), तिलगुग्गुल्वादिकं मधुरकटुतिक्तकषायं (९), समुद्रफेनशर्कराचित्रकान्वितबदरादि मधुरलवणतिक्तकषायं (१०), सैन्धवसुवर्चलान्वितहस्तिनीदध्यादिकृतसुरादिकं अम्ललवणकटुतिक्तं (११), सौवर्चलान्वितं हस्तिनीदध्यादिकमम्ललवणकटुकषायं (१२), औद्भिदलवणान्वितं शुकमांसादिकमम्ललवणतिक्तकषायं (१३), बालमूलकहस्तिनीदध्यादिकमम्लकटुतिक्तकषायं (१४), लवणकटुतिक्तकषायं (१५), एवं चतुष्करससंयोगाः पञ्चदश कथिताः । अतःपरं पञ्चरससंयोगाः षड् वक्ष्यन्ते—आमकरमर्दान्वितं भृष्टवार्ताकफलादिकं मधुराम्ललवणकटुतिक्तं (१), कटुत्रयान्विततक्रादिकं मधुराम्ललवणकटुकषायं (२), औद्भिदान्विततक्रादिकं मधुराम्ललवणतिक्तकषायं (३), हरीतक्यादिकं मधुराम्लकटुतिक्तकषायं (४), रसोनादिकं मधुरलवणकटुतिक्तकषायं (५), भल्लातकरौप्यशिलाजतुमिश्रितगोदुग्धादिकं अम्ललवणकटुतिक्तकषायं (६); एवं पञ्चरससंयोगाः षड् दर्शिताः । अतः परं षड्रसं वक्ष्यन्ते—एणमांसादिकं मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायम् । अतःपरमेकैकरसानाह—सन्तानिकागोदुग्धादिकं मधुरं, (१) आम्रकरमर्दादिकमम्लं (२), रोमकादिकं लवणं (३), चव्यादिकं कटुकं (४), निम्बपर्पटादिकं तिक्तं (५), न्यग्रोधाङ्कुरादिकं कषायं (६); एवं षट् कथिताः । अनेन

१ 'द्विरसयोगाः' इति पाठान्तरम् । २ 'रसत्रिकसंयोगो वक्ष्यते' इति पाठान्तरम् । ३ 'सिंचितिकाफलादिकं' इति पाठान्तरम् ।

१ 'शिलाजतुप्रभृतिकं' इति पाठान्तरम् । २ 'यवासशर्करादिकं' इति पाठान्तरम् ।

प्रकारेण त्रिषष्टिः कथिताः । कार्तिककुण्डस्त्वमुं पाठमन्यथा आपातनिकां कृत्वा व्याख्यानयति; तद्यथा—पञ्चदशधा प्रसरस्य बहुभिस्त्रिषष्टिरसभेदैः सह प्रयोगो दुर्घटः, अतो दोषभेदानामपि बहुत्वमाह—अविदग्धा इत्यादि । अविदग्धा अप्रकुपिताः । विदग्धाः कुपिताः । ते दोषाः । यथाक्रमं दोषाणां त्रिषष्टिभेदा उक्ताः, तर्हि पूर्वं दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरः किमित्युक्तः ? सत्यं, कुपितदोषस्यात्यन्तचिकित्सनीयत्वापादनार्थम् । अन्यद्ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तम् ॥ ४ ॥

एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां, तत्र मतिमान् त्रिषष्टिं तां प्रयोजयेत् ॥५

पूर्वं अविदग्धा विदग्धाश्च रसा एकैकेनानुगमनाद्भिद्यन्त इत्युक्तं तदेव स्मारयति—एकैकेनानुगमनमित्यादि । भागशः अंशांशितया । रसानामेकैकेनानुगमनं प्रवर्तनं, उदीरितमस्मिन्नध्याये भणितं, तद्वशात्ते रसास्त्रिषष्टिधा भिद्यन्त इति पूर्ववाक्येन संबन्धः । तां च रसभेदत्रिषष्टिं मतिमान् ऊहापोहविद्वैद्यः तत्र दोषभेदेषु प्रयोजयेत् । मतिमानिति पदाद्यादृशा एव दोषाणां हीनाधिकभावेन भेदा योज्यन्ते, तादृशा एव रसभेदा योज्या इति सूचयति । अन्ये तु 'एत्रमेषानुगमनं' इति पठित्वा दोषाणामेकं भागशोऽशांशबलविकल्पेनैकं प्रत्येकस्यानुगमनं दोषभेदीये यदुदीरितं तत्र रसभेदत्रिषष्टिं योजयेदिति । यद्यपि दोषभेदीये यद्वक्ष्यते इति सुन्दरं नतु यदुदीरितमिति, तथापि भाविनि भूतवदुपचारात् दोषभेदीये यदुदीरितमिति सुन्दरम् । अपरे अत्रामुं पाठमन्यथा पठित्वा बहु जल्पन्ति । तच्च ग्रन्थगौरवभयात् शिष्यबुद्धिव्याकुलत्वहेतुत्वाच्च परित्यक्तम् ॥ ५ ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च ॥ ६ ॥
त्रींश्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥७॥

तद्यथा—मधुराम्लः, मधुरलवणः, मधुरतिक्तः, मधुरकटुकः, मधुरकषायः, एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण; अम्ललवणः,अम्लकटुकः, अम्लतिक्तः,अम्लकषायः, एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन; लवणकटुकः,लवणतिक्तः,लवणकषायः,एते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन; कटुतिक्तः, कटुकषायः, द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन; तिक्तकषाय एक एवानुक्रान्तस्तिक्तेन, एवं पञ्चदश द्विकसंयोगा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

इदानीं रसभेदत्रिषष्टिं ग्रन्थेनैव विवृण्वन्नाह—यथाक्रममित्यादि । यथाक्रमप्रवृत्तानामिति मधुरादिक्रमप्रवृत्तानां रसानां[1] इत्यर्थः । द्विकेषु द्विकसंयोगेषु । अनुक्रमते अनुगच्छति अनुगतो भवतीत्यर्थः । दश पञ्चेति पञ्चदशेत्यर्थः । यद्यपि सूत्रस्थाने रसविशेषविज्ञानीयाध्याये पञ्चदश द्विका इत्यादिना द्विकसंयोगादीनां संख्या उक्ताः, तथापि पुनरत्र संख्याकरणं नियमार्थम् । तेन इयन्त एव रसभेदा गणनीया न तदान्तरोक्तास्तरतमयोगादिजा इत्यर्थः । तेषामेव द्विकानां पञ्चदशसंख्यानामुदाहरणान्याह—तद्यथेत्यादि । मधुराम्लौ विद्येते यत्र संयोगे स मधुराम्लः । एवं शेषेष्वपि ज्ञेयम् ॥ ६–८ ॥

त्रिकान् वक्ष्यामः—

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षडम्लो लवणस्तस्मादर्धं त्वेकं तथा कटुः ॥ ९॥

तद्यथा–मधुराम्ललवणः,मधुराम्लकटुकः, मधुराम्लतिक्तः मधुराम्लकषायः, मधुरलवणकटुकः, मधुरलवणतिक्तः, मधुरलवणकषायः, मधुरकटुकतिक्तः, मधुरकटुकषायः, मधुरतिक्तकषायः, एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते; अम्ललवणकटुकः, अम्ललवणतिक्तः, अम्ललवणकषायः, अम्लकटुकषायः, अम्लकटुतिक्तः, अम्लतिक्तकषायः, एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते; लवणकटुतिक्तः, लवणकटुकषायः, लवणतिक्तकषायः, एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यतेः; कटुतिक्तकषायः, एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते; एवमेते त्रिकसंयोगा विंशतिर्व्याख्याताः ॥ १० ॥

आदावित्यादि । दशेति दशयोगानित्यर्थः । तस्मादर्धमिति त्रीणि । विंशतिसंख्याकानामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि । मधुराम्ललवणा विद्यन्ते यत्र स मधुराम्ललवणः । एवं शेषेष्वपि विज्ञेयम् ॥ ९—१० ॥

चतुष्कान् वक्ष्यामः ।—

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लोऽनुगच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥ ११ ॥

मधुराम्ललवणकटुकः, मधुराम्ललवणतिक्तः मधुराम्ललवणकषायः, मधुराम्लकटुकतिक्तः, मधुराम्लकटुकषायः, मधुराम्लतिक्तकषायः, मधुरलवणतिक्तकटुकः, मधुरलवणकषायतिक्तः, मधुरलवणकटुकषायः, मधुरलवणतिक्तकषायः, एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते; अम्ललवणकटुकतिक्तः, अम्ललवणकटुकषायः, अम्ललवणतिक्तकषायः, अम्लकटुतिक्तकषायः, एवमेषां चतुर्णामादावम्लः; लवणकटुतिक्तकषायः, एवमेकस्यादौ लवणः; एवमेते चतुष्करससंयोगाः पञ्चदश कीर्तिताः ॥ १२ ॥

चतुष्कानित्यादि । दशेति 'योगान्' इति शेषः । चतुष्काणामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

[1] 'रसानां इति पाठान्तरम् ।

पञ्चकान् वक्ष्यामः ।

पञ्चकान् पञ्च मधुर एकमम्लस्तु गच्छति॥ १३ ॥

मधुराम्ललवणकटुतिक्तः, मधुराम्ललवणकटुकषायः, मधुराम्ललवणतिक्तकषायः, मधुराम्लकटुतिक्तकषायः, मधुरलवणकटुतिक्तकषायः, एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते; अम्ललवणकटुतिक्तकषायः; एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते; एवमेते षट् पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

मधुराम्ललवणकटुका विद्यन्ते यत्र योगे स मधुराम्ललवणकटुकः । पञ्चकानित्यादि । पञ्चकानिति पञ्चरससमूहान् । पञ्चेति 'योगान्' इति शेषः । तेषामेव पञ्चानामुदाहरणान्याह—मधुराम्लेत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥

षट्कमेकं वक्ष्यामः; एकस्तु षट्कसंयोगः—मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकः षट्संयोगः ॥ १५ ॥

तस्य षट्कस्योदाहरणमाह—मधुराम्लेत्यादि ॥ १५ ॥

एकैकश्च षड्रसा भवन्ति—मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ॥ १६ ॥

एषामुदाहरणान्याह । मधुर इत्यादि ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदत्रिषष्टौ तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥ १७ ॥

उपसंहारमाह—भवति चात्रेत्यादि । अनुरसो हीनरसः । दोषभेदत्रिषष्टिः दोषभेदीयाध्याये वक्ष्यमाणा । यद्यपि परस्परं भिन्नाः सन्तो रसा बहवो भवन्ति, तथाऽपि षट्त्वं नातिवर्तन्ते; यथा वातादिदोषा बहुधा भिन्ना अपि त्रित्वं न त्यजन्ति तथा रसा अपि षट्त्वं नातिवर्तन्ते ॥ १७ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातः स्वस्थवृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

रसभेदविकल्पानन्तरं पूर्वोक्तक्रमेणैव स्वस्थवृत्तारम्भः—अथात इत्यादि । वृत्तमाचारः । केचित् स्वस्थरक्षणीयमिति पठित्वा स्वस्थस्य रक्षणं यस्मिन्नध्याये स तथा तं व्याख्यास्याम इति व्याख्यानयन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

सूत्रस्थाने समुद्दिष्टः स्वस्थो भवति यादृशः ।

इदानीमतिदेशेन स्वस्थलक्षणं चिकित्साप्रयोजनं चाह—सूत्रेत्यादि । समुद्दिष्टः 'समदोषः समाग्निश्च' इत्यादिना दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्याये । तादृशस्वस्थस्य रक्षणं भाविव्याधिनिवारणत्वेन पालनम् । हि स्फुटार्थः । ये तु सूत्रस्थान इत्यादि श्लोकार्धं न पठन्ति ते समदोष इत्यादिकं सूत्रस्थानोक्तं स्वस्थलक्षणमत्रापि पठन्ति ॥—

तस्यादितो रक्षणं हि चिकित्सायां मयोदितम् ॥३॥
तस्मिन्नर्थाः समासोक्ता विस्तरेणेह वक्ष्यते ।

ननु, चानागतबाधे एव स्वस्थवृत्तस्य दर्शितत्वात् कस्मात् पुनरत्र तदभिधानमित्याशङ्क्याह—तस्येत्यादि । तस्य स्वस्थस्य । आदितः अनागतबाधे । तस्मिन् अनागतबाधोक्तस्वस्थवृत्ते समासोक्ताः संक्षेपेणैवोक्ताः । इह अस्मिन्नध्याये, वक्ष्यते 'स्वस्थवृत्तं, इति शेषः । केचित् 'विस्तरस्तस्य वक्ष्यते' इति पठन्ति । तस्येति स्वस्थवृत्तस्य । अपरे 'विस्तरश्चात्र वक्ष्यते' इति पठित्वा तेषामर्थानां विस्तरोऽत्र वक्ष्यते इति व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥—

यस्मिन् यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ॥४॥
तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ।

अथर्त्वाश्रयं स्वस्थवृत्तं संक्षेपेणाह—यस्मिन्नित्यादि । देहिनामित्यत्र देहिशब्देनाभेदोपचाराच्छरीरमुच्यते; न आत्मा, तस्य निर्विकारत्वात् । तेषु तेष्विति धातुषु । ते ते रसाः तद्दोषप्रत्यनीका रसाः । अत्र रसशब्देन रसवन्ति द्रव्याणि भण्यन्ते, केवलरसस्य उपयोगासंभवात् । विजानता वैद्येन ॥ ४ ॥—

प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् ॥ ५ ॥
मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति सर्वेषां मारुतादयः ।
तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च ॥ ६ ॥
कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथो द्रवम् ।
नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनपाचनम् ॥ ७ ॥
देयमन्नं नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः ।
तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ८ ॥
अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुसङ्कुले ।
तरुणत्वाद्विदाहं च गच्छन्त्योषधयस्तदा ॥ ९ ॥
मतिमांस्तन्निमित्तं च नातिव्यायाममाचरेत् ।
अत्यम्बुपानावश्यायग्राम्यधर्मातपांस्त्यजेत् ॥ १० ॥
भूबाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ।
शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे ॥ ११ ॥
यायात्सक्तं वधूभिश्च प्रशस्तागुरुभूषितः ।
दिवास्वप्नमजीर्णं च वर्जयेत्तत्र यत्नतः ॥ १२ ॥

आर्तवविधिं संक्षेपेणाभिधायेदानीं विस्तरेणाह—प्रक्लिन्नत्वादित्यादि । प्रक्लिन्नत्वात् अत्यन्तार्द्रत्वात् । भिषजेति पदं देयमन्नमित्यत्र योज्यम् । प्रक्लिन्नत्वादिति अग्निमान्द्यहेतुः, यतो

ऽम्बुगुणबाहुल्येनाग्निमान्द्यं भवति । ननु, वर्षासु सञ्चयरूपतया पित्तमेवाल्पमस्ति नेतरौ, तत् कथं कुप्यन्ति मारुतादय इत्युक्तं ? सत्यं, प्रावृट्प्रकुपितो वायुरुपशमहेत्वभावाद्वर्षास्वपि कुपित एवानुवर्तते, कफश्च मेघनिःस्यन्दादिहेतुभिरसञ्चितोऽपि कुप्यति मनाक्, अतो युक्त एव दोषत्रयप्रकोपः । अथवा अग्निमान्द्याद्दोषत्रयप्रकोपः । तथा चोक्तं,—'शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ' इति।तस्मादिति यतो वर्षासु शरीरे अग्निमान्द्यं दोषप्रकोपश्च भवति तस्मादित्यर्थः । दोषसंरक्षणं च निवारणेन ज्ञेयम् । रसैर्युक्तमित्यन्नमित्येतस्य विशेषणम् । अद्रवं अपगतद्रवं द्रवहीनमित्यर्थः । अन्ये 'अथाद्रवं' इति पठन्ति, ईषद्द्रवमिति च व्याख्यानयन्ति । नातिस्निग्धं नातिरूक्षं साधारणमित्यर्थः । नृपतिग्रहणमीश्वरोपलक्षणार्थम् । यज्जलं चोक्तमादित इत्यादि । 'वर्षास्वन्तरिक्षं' इत्यादिना पानीयवर्गे कथितम् । तप्तावरतं शृतशीतं, तत् संचितपित्तोपशमनार्थम् । मधुसमायुतं समधु । एतच्चानुबलस्य कफस्योपशमनार्थम् । ननु, 'वर्षासु न पिबेत्तोयं' इत्यनेन सह कथमेतन्न विरुध्यते ? उच्यते,—न पिबेदित्यस्य अल्पपाने व्यवस्थितिः । तरुणत्वात् अभिनवत्वात् । विदाहमम्लपाकम् । तदा वर्षाकाले, तन्निमित्तं विदाहकारणात् । नातिव्यायाममाचरेदित्यनेन मृदुव्यायाममाचरेदित्युक्तं; स च शरीरक्लेदोपशमार्थं वह्निसन्धुक्षणार्थं च । अवश्यायो विना मेघं सूक्ष्मजलकणानिपातः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् । आतपो घर्मः । तथेति नत्वाचरेदित्यर्थः । विहायःशब्देनात्र धवलगृहोपरिभूरभिप्रेता, अन्ये मञ्चादिकं मन्यन्ते । शीते साग्नौ निवातगृहे शयनं, वातकोपोपशमनाय । गुरुप्रावरणो गुरुवस्त्रावृताङ्गः । गृहे इत्यत्रापि शयीत इति योज्यम् । यायाद् गच्छेत् । नागवधूभिः हस्तिनीभिः; हस्तिनीगमनं कर्दमाम्बुनोः परिहारार्थम् । प्रशस्तागुरुभूषित इति अगुरुणः शैत्यनिवारकत्वात् । अजीर्णे चेति चकारात् पूर्वानिलमुदमन्थं च वर्जयेत् । सरिज्जलं अहितत्वेनैव वर्ज्यम् । तत्रेति वर्षासु । अतिव्यायामादेर्निषिद्धत्वेऽपि दिवास्वप्नाजीर्णयोः पृथगुपादानमत्यन्तनिषेधार्थम् ॥ ५—१२ ॥

सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः ।
क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः ॥ १३ ॥
सलिलं च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा हितम् ।
सरःस्वाप्लवनं चैव कमलोत्पलशालिषु ॥ १४ ॥
प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनं चानुलेपनम् ।

वार्षिकं विधिमभिधाय शारदमाह—सेव्या इत्यादि । क्षीरेक्षुविकृतीत्यत्र विकृतिशब्दः क्षीरेक्षुभ्यां संबध्यते । क्षौद्रं मधु । शालयो विविधाः । मुद्गादीनामित्यादिशब्दात्तु जीर्णा यवगोधूमादयो गृह्यन्ते । जाङ्गला इति एणाद्या लावाद्याश्च । श्वेतस्रजः शुक्लपुष्पमालाः । चन्द्रपादाः चन्द्ररश्मयः । प्रदोषे [illegible] । अत्र चाम्बरं सूक्ष्मवस्त्रम् । सलिलं च प्रसन्नत्वादिति यद्यपि 'शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्' इत्यनेनैव सर्वं जलं प्राप्तं, तथापि प्रकरणत्वात्तदुपादानम् । सरःसु दिव्यखातेषु । आप्लवनं प्रतरणम् । कमलोत्पलशालिषु कमलोत्पलभ्राजिषु, शालिष्वित्यत्र शोभिष्विति केचित् पठन्ति । कमलादियुक्ताया विशेषेण पित्तहरत्वम् । प्रदोषे शशिनः पादा इति पुनरभिधानं प्रदोषे एवावश्यं चन्द्रपादसेवा कार्या नतु सर्वरात्रिषु, अनु कफस्याभिष्यन्दभयात् ॥ १३ ॥ १४ ॥—

तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्स्रावैश्च युक्तितः ॥ १५॥
वर्षासूपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ।

पित्तसंशमनमभिधायेदानीं संशोधनमाह—तिक्तस्येत्यादि । तिक्तघृतपानं कफरक्तप्रत्यनीकत्वात् । असृङ्मोक्षणं च रक्तस्य प्रदुष्टत्वात् । युक्तित इति योगतः, आतुरबलादिकं वीक्ष्येत्यर्थः ॥ १५ ॥—

नोपेयात्तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ॥१६॥
रात्रौ जागरणं चैव मैथुनं चापि वर्जयेत् ।
(स्वादुशीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् ॥ १७॥
शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ॥ १८ ॥
सचन्दनं सकर्पूरं वासश्चामलिनं लघु ।
भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानं च युक्तितः॥१९॥
पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं समाचरेत् ।

सेव्यमभिधाय वर्ज्यमाह—नोपेयादित्यादि । नोपेयात् न सेवेत । स्वप्नं दिवेति दिवास्वापम् । मैथुनं चापीत्यत्रापिशब्दादवश्यायपूर्ववातादिकमपि समानतन्त्रोक्तं वर्जयेत् ॥ १६—१९—

हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दसूर्योऽनिलाकुलः ॥२०॥
ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ।
कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः २१
रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् ।)
हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम् ॥ २२ ॥
ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते ।
तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः ॥ २३ ॥
तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ।
साङ्गारयाने महति कौशेयास्तरणास्तृते ॥ २४ ॥
शयीत शयने तैस्तैर्वृतो गर्भगृहोदरे ।
स्त्रीः स्निग्धाऽगुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः॥२५॥
(प्रकामं च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः ।
मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च ॥ २६ ॥
अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च ॥
तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि ॥२७॥
प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादबिलशायिनाम् ।
औदकानां प्लवानां च पादिनां चोपसेवयेत ॥२८॥

मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चित् बलप्रदम् ।
कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥ २९ ॥)
एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः ।
(हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम्॥)

इदानीं हैमन्तिकं विधिमाह—हेमन्त इत्यादि । अहिममुष्णम् । अशनं भोजनं, पानानि मद्यादीनि । अगुरुभूषितः अगुरुचूर्णावलिप्तः । वारिकोष्ठे पाषाणादिविरचिते कुशूलाकारे जलपात्रे । साङ्गारयाने अङ्गारपूर्णशकटिकासहिते, एतद्गर्भगृहोदरे इत्येतस्य विशेषणम् । महति विस्तीर्णे । कौशेयास्तरणास्तृते' पट्टवस्त्रीयाच्छादनाच्छादिते । कौशेयमित्युपलक्षणं, तेन प्रावाराजिनादीनि तन्त्रान्तरोक्तानि गृह्यन्ते । तैस्तैरिति शीतापहैस्तन्त्रान्तरोक्तैर्वस्त्रविशेषैः, वृत इति आच्छादिताङ्गः पुरुषः । गर्भगृहोदरे इति बृहद्गृहमध्ये अपरं यत् क्षुद्रगृहं तस्याभ्यन्तरे । गर्भगृहमित्युपलक्षणं, तेन भूगृहमपि गृह्यते । श्लिष्ट्वा आलिङ्ग्य । पीनं मांसलं, ऊरु जानुवङ्क्षणयोर्मध्यं, जघनं कट्या अग्रिमभागः । ननु, 'गोरसानिक्षुविकृतीः' इत्यादिना यादृश आहारो हेमन्ते दर्शितस्तादृशः किमिति न निर्दिष्टः? सत्यं, हेमन्ते संचीयमानस्य कफस्य शैत्यात् प्रकुपितस्य वातस्योपशमनार्थं साधारण एव विधिर्यस्मादुक्तः, अतः साधारणविधिरत्र निर्दिष्टो न तादृश आहारः । यद्येवं तर्हि तन्त्रान्तरे तादृश एवाहारः कुतो निर्दिष्ट इति चेत्? उच्यते—हेमन्ते शीतानिलस्पर्शजन्यो बली वह्निर्यदि तादृशमाहारं न लभते तदा धातुक्षयमावहति, धातुक्षयाच्च तीव्रवातकोपः स्यादिति भयात्तन्त्रान्तरे तादृश आहारो दर्शितः । कार्तिककुण्डोऽमुं पाठमन्यथा पठति, स चाभावान्न लिखितः । हेमन्तशिशिरयोस्तुल्यत्वाद्धैमन्तिक एव विधिः शिशिरेऽपि सेव्यः; अतः शिशिरविधानं पृथङ्नोक्तम् । यत्केचिदत्र '········प्राग्वातं रूक्षभोजनम् । वातलानि च द्रव्याणि शीतस्नानं च वर्जयेत्' इति पठन्ति । स त्वनार्षः पाठः, परंपराविच्छेदास्मरणात् समानतन्त्रानभिधानाच्च ॥ २०—३० ॥

औष्ण्याद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून् ।
ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च ॥ ३१ ॥
वर्जयेद्वमनादीनि कर्माण्यपि च कारयेत् ।
षष्टिकांश्च यवान् शीतान् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्॥
लावादिविष्किररसैर्दधायूषैश्च युक्तितः ।
पटोलनिम्बवार्ताकतिक्तकैश्च हिमात्यये ॥ ३३ ॥
सेवेन्मध्वासवारिष्टान् सीधुमाध्वीकमाधवान् ।
व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णं च कवलग्रहम् ॥ ३४ ॥
सुखाम्बुना च स्नार्थान् सेवेत कुसुमागमे ।
तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम् ॥ ३५ ॥
यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् ।
व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्घातजो हितः ३६
उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च ।
सेवेत

वसन्तविधिमाह—औष्ण्यादित्यादि । कोष्णमीषदुष्णम् । अद्रवं द्रवरहितम् । यवमुद्गमधुप्रायं यवादिबहुलम् । व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म । अत्र वसन्ते । नियुद्धादिकं व्यायाम इत्येतस्य विवरणम् । नियुद्धं बाहुयुद्धम् । अध्वा मार्गगमनम्। शिलानिर्घातः पाषाणास्फालनम् । उत्सादनमुद्वर्तनम् । वनिताः स्त्रियः ॥ ३१—३६ ॥—

निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम् ॥ ३७ ॥
शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः ।
वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान् ॥ ३८ ॥

संशमनमभिधाय संशोधनमाह—निर्हरेच्चापीत्यादि । शिरोविरेकः नस्यम् । यद्यपि बाहुल्येन वाते निरूहोऽभिहितः, तथाऽपि सर्वदोषहरत्वात् कफेऽपि योज्यः । तथा च,—"बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते"—इत्यादि । कवलो गण्डूषः । वर्ज्यमाह—वर्जयेदित्यादि । मधुरादिवर्जनमुत्क्लेशपरिहारार्थम् । केचिदत्र 'हेमन्तनिचितः श्लेष्मा' इत्यादिकं पाठं पठन्ति, स च ग्रन्थगौरवभयात् परित्यक्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्यायाममुष्णमायासं मैथुनं परिशोषि च ।
रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत् ॥३९॥

यस्माद्ग्रीष्मे व्यायामादिसेवनात्तीव्रतरा रोगा भवन्त्यतो व्यायामादिसेवां त्यजेदिति प्रतिपादनार्थं ग्रैष्मं विधिं विवक्षुरादौ वर्जनीयानाह—व्यायाममित्यादि । तत्रायासस्याल्पक्लेशतया व्यायामतो भेदः । यद्यपि पूर्वमनागतबाधे ग्रीष्मकाले पक्षान्मैथुनमुक्तं तथाऽप्यत्र यत्तस्य सर्वशो निषेधाभिधानं तद्ग्रीष्मस्यातिरूक्षताप्रतिपादनार्थम् । परिशोषि शोषणात्मकम् । अग्निगुणोद्रिक्ता रसाः कट्वम्ललवणाः ॥ ३९ ॥

सरांसि सरितो वापीर्वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि परार्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥४०॥
तालवृन्तानिलाहारांस्तथा शीतगृहाणि च ।
घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ४१ ॥
शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च ।
पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान् ॥४२॥
भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् ।
शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च ॥ ४३ ॥
प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते ।
शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः ४४

अतः परं सेवनीयानाह—सरांसीत्यादि । सरांसि अमनुष्यखातानि, सरित् नदी, वापी पाषाणादिबद्धा ससो-

पाना, वनानि रुचिराणीति सदा यानि मनोहराणि कानननि १ परार्ध्यानि उत्कृष्टानि । तालवृन्तानिलान् तालपत्रविरचितव्यजनपवनान् । दिग्धानि युक्तानि । सुगन्धीनि कर्पूरादिवासितानि । हिमानि शीतलानि । पानकानि चेति चकारान्मद्योचितस्य बहूदकं मद्यं केचिदिच्छन्ति । मधुरद्रवो रसालपनसादिजो यत्र भोजने तन्मधुरद्रवम् । मन्थान् जलघृताक्तसक्तून् । शृतेन पयसा क्वथितेन दुग्धेन । भोजनं रात्रौ हितमित्युक्ते दिवा मन्थादिपानमेवेति गम्यते । तथा च तन्त्रान्तरे—"दिवा पानानि शीतानि हितं रात्रौ च भोजनम् । ससर्पिःशर्करं शीतं शृतेन पयसा युतम्—" इति । प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णे तत्कालोचितपुष्पयुक्ते । हर्म्यसंश्रिते धवलगृहोपरिस्थिते । शयीतेत्यत्रापि रात्राविति संबध्यते; तेन रात्रौ हर्म्यपृष्ठे शयीत, दिवा तु शीतगृहे । तथा च तन्त्रान्तरम्,—"दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले । भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके" —इति । सुखैः सुखोत्पादकैः । अत्र केचिद्बहूनि पाठान्तराणि मन्यन्ते । तानि तु विस्तरभयान्न लिखितानि । ॥ ४०—४४ ॥

तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्त्रयः ।
पयो मांसरसा कोष्णास्तैलानि च घृतानि च ॥४५॥
बृंहणं चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च ।
निदाघोपचितं चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ॥ ४६ ॥
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
(नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथाऽऽतपम् ॥ ४७ ॥
व्यायामं च दिवास्वप्नं व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा ॥ ४८ ॥
हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम् ।
सविषप्राणिविण्मूत्रलालादिष्ठीवनादिभिः ॥ ४९ ॥
समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम् ।
वायुना विषदुष्टेन प्रावृष्येण च दूषितम् ॥ ५० ॥
तद्धि सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्जयेत् ।
निरूहैर्बस्तिभिश्चान्यैस्तथाऽन्यैर्मारुतापहैः ॥ ५१ ॥
कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं चाचरेद्विधिम् ।)

एवं नैदाघं विधिमुपदिश्याधुना प्रावृषेण्यं ब्रवीति—तापात्यय इत्यादि । गुरवस्त्रयो रसा मधुराम्ललवणाः । यद्यपि मधुरत्वेनैव पयःप्रभृतिकं प्राप्तं तथापि तेषामुपादानमत्यन्तहितत्वापादनार्थम् । बृंहणं चात्यर्थकर्शितस्योपचयार्थम् । यत् किंचिदिति तृप्तिजनकम् । निदाघोपचितं ग्रीष्मकालसंचितं, प्रकुप्यन्तं प्रकोपं गच्छन्तं, समीरणं वातम् । अनिलघ्नेन विधिना स्नेहस्वेदादिना । विधिकोविदो विधानपण्डितः । अत्रापि केचित्पाठान्तरं पठन्ति, तदपि ग्रन्थगौरवभयात्त्यक्तम् । ननु, वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु दोषसंचय एव वमनादिना संशोधनं निषेवतः शरद्वसन्तप्रावृट्सु दोषप्रकोप एव नास्ति, कुतस्तत्रोक्तो विधिः सार्थकः, तथा चान्यत्राप्युक्तं,—'संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः'—इति । नैवं, हेत्वन्तरवशाद्यत्र संचयपूर्वकः प्रकोपस्तत्र प्रतिदोषप्रकोपं संचय एव विधिः संशोधनाख्य उक्तः, यस्तु संचयो यथर्तुविधिसेविनः, तत्र स्वस्थवृत्तविधिना संशमनं कार्यम् ॥ ४५—५१ ॥—

ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्तते नरः ।
घोरानृतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन ॥ ५२ ॥

एवमार्तवविधिमभिधायेदानीं तमनुसरतो मानवस्य स्वास्थ्यलाभमाह—ऋतावृतावित्यादि । एतेन अनन्तरोक्तेन । ऋतुकृतानिति ऋतुकृतशीतोष्णादिभिः कृतान् । रोगान्[१], ज्वरादिकान् । कार्तिकस्तु 'दोषान्' इति पठित्वा दोषान् वातादिविकारानिति व्याख्यानयति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति–ऋतुकृतानिति कृतशब्दस्यादौ विशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन ऋतुविकृतिकृतान् वातादिदोषान्नाप्नुयादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशाशनप्रविचारान् वक्ष्यामः ।
तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोषप्रशमनवृत्त्यर्थाः ॥५३॥

अतः परमशनप्रविचारान् विवक्षुराह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । अशनं भोजनं, विचारोऽत्र पृथग्भावः । ननु, द्वादशाशनप्रविचारस्य रोगविषयत्वात् स्वस्थवृत्तेऽशनप्रविभागविधानमयुक्तं? सत्यं, स्वस्थेऽपि वयःप्रकृतिभेदेन सात्म्यासात्म्यतया च आहारप्रविभागस्यौचित्यात्[१] । तानेव द्वादशाशनप्रविभागानाह–तत्रेत्यादि । तत्र तेषु द्वादशाशनप्रविभागेषु, शीतादयो द्वादशविधा अप्याहारा वृत्त्यर्थाः ॥ ५३ ॥

तृष्णोष्णमददाहार्तान् रक्तपित्तविषातुरान् ।
मूर्च्छार्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैरन्नैरुपाचरेत् ॥

शीताहारविषयमाह—तृष्णेत्यादि । शीतैरिति तृष्णादिक्षीणान्तैः प्रत्येकं संबध्यते; तृष्णादिपीडितान् नरान् शीतस्पर्शैः शीतवीर्यैश्चान्नपानैरुपाचरेदित्यर्थः । मदो मद्यजनितो विकारः । अन्नैरिति बहुवचनेन पानस्यापि स्वीकारः ॥ ५४ ॥

कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः ।
प्रक्लिन्नदेहांश्च नरानुष्णैरन्नैरुपाचरेत् ॥ ५५ ॥

उष्णाहारविषयमाह—कफेत्यादि । कफवातामयानिति कफवातरोगाक्रान्तान् । प्रक्लिन्नकायानिति क्लेदादिसहितशरीरान्[२] ॥ ५५ ॥

वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहतांस्तथा ।
व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्नैरुपाचरेत् ॥५६॥

---

१ 'वयसि अशनप्रविचारस्योचितत्वात्' इति पाठान्तरम् ।
२ 'कारणान्तरेणार्द्रतामापन्नान्' इति पाठान्तरम् ।

स्निग्धाहारविषयमाह—वातिकानित्यादि । वातिकानिति वातकृतान्, वातिकानामेव रूक्षदेहत्वात् । वातिकानित्येतावतैव रूक्षदेहानिति सिद्धं, विशेषणाभिधानमवातिकानामपि निमित्ततो रूक्षदेहतापन्नानां स्निग्धान्नेनोपचरणार्थम् ॥ ५६ ॥

मेदसाऽभिपरीतांस्तु स्निग्धान्मेहातुरानपि ।
कफाभिपन्नदेहांश्च रूक्षैरन्नैरुपाचरेत् ॥ ५७ ॥

रूक्षभोजनविषयमाह—मेदसाऽभिपरीतानित्यादि । मेदसा अभिपरीतानिति मेदोव्याप्तशरीरानित्यर्थः । कफाभिपन्नदेहान् कफव्याप्तशरीरान् । स्निग्धानिति स्निग्धशरीरान् । कार्तिकस्तु स्निग्धानित्यत्र स्थूलानिति पठित्वा व्याख्यानयति । मेदसाऽभिपरीतानित्युक्ते स्थूलानिति लब्धे तदभिधानं मेदोवृद्धिभ्यो विशेषेण स्थौल्ये रूक्षभोजनप्रतिपादनार्थम् ॥ ५७ ॥

शुष्कदेहान् पिपासार्तान् दुर्बलानपि च द्रवैः ।

द्रवभोजनविषयमाह—शुष्कदेहानित्यादि । शुष्कदेहादिकान् द्रवबहुलैरन्नैरुपाचरेत् ॥—

प्रक्लिन्नकायान् व्रणिनः शुष्कैर्मेहिनमेव च ॥ ५८ ॥

शुष्काहारविषयमाह—प्रक्लिन्नेत्यादि । प्रक्लिन्नकायानिति कुष्ठिप्रभृतीन् कुत्सितशरीरान् । व्रणिन इति क्लिन्नव्रणयुक्तान् । व्रणितोपासनीये व्रणिनो द्रवोत्तरमशनमुक्तं, तदक्लिन्नशुद्धव्रणविषयम् । यदा प्रक्लिन्नकायानिति व्रणिन इत्यस्य विशेषणं तदा अव्रणानां क्लिन्नकायानां शुष्कान्नैरुपचरणं न स्यात्, न च तथेष्यते, तस्मान्नैवं विशेषणम् । अत्र तु संक्लेदत्वात् शुष्कं व्यवस्थितमिति ॥ ५८ ॥

एककालं भवेद्देयो दुर्बलाग्निविवृद्धये ।

एककालमित्यादि । एककालमपि हीनमात्र एव आहारो दातव्यः, वक्ष्यमाणवाक्यात् । 'दुर्बलाग्निविवृद्धये' इत्यत्र 'दुर्बलायाग्निवृद्धये' इति केचित् पठन्ति । तत्र दुर्बलशब्देनैव देहदौर्बल्यादग्निदौर्बल्यमिच्छन्ति ॥—

समाग्नये तथाऽऽहारो देयः कालमथोभयम् ॥ ५९ ॥

समाग्नय इत्यादि । समाग्नये तथेति समाग्नेः समत्वरक्षणः ॥ ५९ ॥

औषधद्वेषिणे देयस्तथौषधसमायुतः ।

औषधद्वेषिण इत्यादि । औषधसमायुतः 'आहार' इति शेषः ॥—

मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः प्रशस्यते ॥ ६० ॥

हीनमात्रस्य भोजनस्य विषयमाह—मन्दाग्नये इत्यादि । मन्दानलाय रोगयुक्ताय च मात्राहीन आहारो देयः; परमेककालमेव, पूर्ववाक्यात् ॥ ६० ॥

यथर्तुदत्तस्त्वाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः ॥ ६१ ॥

यथर्त्वित्यादि । यथेति शास्त्रानुसारेण विहित आहारो दोषप्रशमनः कथित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अतः परं तु स्वस्थानां वृत्त्यर्थं सर्वमेव च ।
प्रविचारानिमानेवं द्वादशात्र प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥

अत इत्यादि । अतः परमिति अनन्तरोक्ताद्दोषप्रशमनाहारात् परमूर्ध्वम् । वृत्त्यर्थमिति शरीरधारणार्थम् । स्वस्थानामिति समधातूनां समदोषप्रकृतीनां च । सर्वं एवेति समसर्वरस आहारः स्मृत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान् वक्ष्यामः । तत्राभक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरं चेति दशौषधकालाः ॥ ६३ ॥

अतो दशौषधकालान्निर्दिशन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । औषधकालान् प्रत्येकं निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । अभक्तमित्यस्य स्थाने निर्भक्तमित्यन्ये पठन्ति ॥ ६३ ॥

तत्राभक्तं तु यत् केवलमेवौषधमुपयुज्यते ॥ ६४ ॥

अभक्तमित्यादेरौषधकालस्य गुणं विषयं चाह—तत्र निर्भक्तमित्यादि । तत्र एतेषु निर्भक्तादिषु मध्ये यत् केवलमन्नरहितमौषधमुपयुज्यते तन्निर्भक्तम् ॥ ६४ ॥

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
हन्यात्तथाऽऽमयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीमृदवोऽथ पीत्वा
ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ ६५ ॥

निर्भक्तस्य स्वरूपमभिधाय गुणं विषयं च प्रतिपादयन्नाह—वीर्याधिकमित्यादि । वनिता स्त्री, मृदवः सुकुमाराः । बालादीनां निर्भक्तौषधस्य दूषणमभिदधद्बालादिभ्य इतरेषां निर्भक्तविषयं बोधयति । तत्राभक्तं त्वित्यादिकं भाष्यं, वीर्याधिकमित्यादिका गुणाः, बालवृद्धवनितामृदुविपर्ययो विषयः । कार्तिकस्तु सर्वेषां निर्भक्तादीनां प्रागेव स्वरूपमभिधाय पश्चात् सर्वेषां गुणान् विषयांश्च प्रतिपादयति ॥ ६५ ॥

प्राग्भक्तं नाम—यत् प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ६६

प्राग्भक्तस्येति भक्तस्यादावित्यर्थः ॥ ६६ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या-
दन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव
दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ६७ ॥

प्राग्भक्तस्य गुणं विषयं चाह—शीघ्रमित्यादि । आहारावृतत्वान्मुहुर्मुहुर्वारंवारं वक्त्रात् बहिर्न निरेति । विपाकं सुखपरिणामम् । न चेति निरेतीत्यत्र संबध्यते । वदनान्मुखकुहरात् । निरेति निर्गच्छति । औषधमेतदेवेति प्राग्भक्ताख्यमौषधम ॥ ६७ ॥

१ 'धातुवृद्धया आर्द्रीभूतशरीरान्' इति पाठान्तरम् ।

अधोभक्तं नाम-यद्भुक्त्वा पीयते ॥ ६८ ॥

'अधोभक्तस्य स्वरूपमाह—अधोभक्तमित्यादि ॥ ६८ ॥

मध्येभक्तं नाम-यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ॥ ६९ ॥

पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्ध्वकाये
हन्याद्गदान् बहुविधांश्च बलं दधाति ।
मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारिभावा-
द्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ॥ ७० ॥

मध्येभक्तमाह—मध्येभक्तमित्यादि । मध्ये पीतं 'भक्तस्य' इति शेषः । अधोभक्तमध्येभक्तयोर्गुणमाह—पीतमित्यादि । बलं ददातीति ऊर्ध्वकाय एव । अविसारिभावात् अधःप्रसरणस्वभावात् । मध्यदेशं कोष्ठं, अभिभूय व्याप्य ॥ ६९ ॥७०॥

अन्तराभक्तं नाम-यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः ॥ ७१ ॥

हृद्यं मनोबलकरं त्वतिदीपनीयं
पथ्यं सदा भवति चान्तरभक्तमेतत् ॥ ७२ ॥

अन्तराभक्तमाह—अन्तराभक्तमित्यादि । अन्तराभक्तं यत् पूर्वापरयोर्भक्तयोरन्तरा मध्ये पीयते, पूर्वापरयोरिति प्रातःसायन्तनयोर्भोजनयोरित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

सभक्तं नाम-औषधेषु यत्साध्यते भक्तम् ॥ ७३

पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हितं हि
तद्द्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च ॥ ७४ ॥

सभक्तमाह—सभक्तमित्यादि । सभक्तं भक्तेन सह साधितं, भक्तयुक्तं वा । अन्तराभक्तसभक्तयोर्गुणविषयावाह—हृद्यमित्यादि । हृद्यं हृदयाय हितम् । मनोबलकरमिति मनोबलं मनःसामर्थ्यं, तत्करोतीत्यर्थः । अबलाबलयोरिति स्त्रीदुर्बलयोरित्यर्थः । तद्द्वेषिणामिति भेषजद्वेषिणामित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सामुद्गं नाम-यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते ॥ ७५॥

दोषे द्विधा प्रविसृते तु समुद्गसंज्ञ-
माद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु ॥ ७६ ॥

सामुद्गमाह—सामुद्गमित्यादि । द्विधा प्रविसृते ऊर्ध्वाधःप्रसारिते । ननु, सामुद्गविवरणे भक्तस्यादावन्ते 'चेत्युपादानात् 'आद्यन्तयोर्यदशनस्य' इति गतार्थे? उच्यते—चूर्णकल्कादीनामपि समुद्गसंज्ञार्थं पुनरुक्तिः, अन्यथाऽनन्तरोक्तस्य 'पीतं' इत्यस्यानुवर्तनात् पानस्यैव समुद्गसंज्ञा स्यात् ॥७५॥७६॥

मुहुर्मुहुर्नाम—सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते ॥ ७७ ॥

श्वासे मुहुर्मुहुरतिप्रसृते च कासे
हिक्कावमीषु स वदन्त्युपयोज्यमेतत् ॥ ७८ ॥

मुहुरौषधमाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । मुहुर्मुहुः सभक्तमभक्तं वा यदौषधं प्रयुज्यते तन्मुहुर्मुहुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरितेतच्छ्वासकासादिषूपयोज्यम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

ग्रासान्तरं नाम-यत्पिण्डव्यामिश्रम् ॥ ७९ ॥

ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान्
श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान् ॥ ८० ॥

ग्रासान्तरमाह—पिण्डव्यामिश्रमिति कवलव्यामिश्रमित्यर्थः। तन्त्रान्तरदर्शनात् ग्रासं 'ग्रासमिति बोद्धव्यम् । ग्रासान्तरेषु कवलान्तरेष्वित्यर्थः । वमनीयधूमानिति ज्ञायचर्मखुरप्रभृतिभिः कृतान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

एवमेते दशौषधकालाः ॥ ८१ ॥

सांप्रतं संग्रहमाह—एवमित्यादि ॥ ८१ ॥

विसृष्टे विण्मूत्रे विशदकरणे देहे च सुलघौ
विशुद्धे चोद्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति ।
तथाऽन्नश्रद्धायां क्लमपरिशमे कुक्षौ च शिथिले
प्रदेयस्त्वाहारो भवति भिषजां कालः स तु मतः ८२

प्रतिऋतुविहिताहारो हि कालोपयुक्तः सुखाय संपद्यते, अतस्तत्कालं नियमयन्नाह—विसृष्टे इत्यादि । विसृष्टे विण्मूत्रे इति कृतविण्मूत्रे । विशदकरणे इति विशदानि करणानि यस्मिन् देहे स विशदकरणः तस्मिन् विशदेन्द्रिये इत्यर्थः । देहे सुलघाविति शरीरे गुरुत्वरहिते इत्यर्थः । विशुद्धे चोद्गारे इति मधुराम्लधूमगन्धिवियुक्ते इत्यर्थः । हृदि सुविमले इति निराकुले हृदये इत्यर्थः । सरतीति अधः प्रवहति वाते इत्यर्थः । अन्नश्रद्धायां भक्ताकाङ्क्षायामित्यर्थः । क्लमपरिशमे इति आयासश्रमरहिते इत्यर्थः । कुक्षौ च शिथिले इति बुभुक्षोदयात् स्रस्ते कुक्षौ उच्चतारहिते इत्यर्थः । आहारः दातव्यो भवति । भिषजा वैद्येन । कालः स तु मतः स एव मत इत्यर्थः । तुशब्दोऽत्र अवधारणार्थः । भिषग्ग्रहणं वैद्याप्रत्यवेक्षितस्य आहारस्य अभोज्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ८२ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातस्तन्त्रयुक्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । अथात इति पूर्ववत् व्याख्येयम् । त्रायते शरीरमनेनेति तन्त्रं शास्त्रं चिकित्सितं, तस्य युक्तयो योजनाः तन्त्रयुक्तयः, ता अधिकृत्य कृतोऽध्यायः, तम् । वेदोत्पत्तिवदत्र तद्धितलोपः । ताश्च तन्त्रयोजना द्विविधाः—वाक्ययो

यथा अर्थयोजनाश्च; तत्र वाक्ययोजना योगोद्देशनिर्देशाद्याः, अर्थयोजना अधिकरणपदार्थादयः ॥ १ ॥ २ ॥

द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति शास्त्रे। तद्यथा—अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्जो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा निर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति ॥ ३ ॥

संख्याभेदेन तन्त्रयुक्तीर्निर्दिशन्नाह—द्वात्रिंशदित्यादि । [1]शास्त्रे सौश्रुते । अधिकरणमित्यादिसंख्येयनिर्देशादेव द्वात्रिंशत् संख्या लब्धा, अतस्तत्करणमन्यतन्त्रोक्ता षट्त्रिंशत् चत्वारिंशद्वा तन्त्रयुक्तय इति संख्यानिषेधार्थम् । शास्त्रे इत्यत्रान्ये समासेनेति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—अन्यत्र विस्तरेण षट्त्रिंशच्चत्वारिंशत्तन्त्रयुक्तयः, अत्र द्वात्रिंशदिति समासेनोक्तम् । कतमास्तास्तन्त्रयुक्तय इत्याह—तद्यथेत्यादि । तद्यथेति निदर्शनम् । अधिकरणादीनि सूत्रकार एव व्याख्यास्यति ॥ ३ ॥

अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते—वाक्ययोजनमर्थयोजनं च ॥ ४ ॥

तन्त्रयुक्तीनां प्रयोजनमाह—अत्रासामित्यादि । अत्र चिकित्साशास्त्रे । वाक्ययोजनमर्थयोजनं चेति वाक्यस्य असंबद्धस्य योजनं संबधनं वाक्ययोजनं, लीनस्य असङ्गतस्य च अर्थस्य योजनं सङ्गतीकरणं च अर्थयोजनम् । तत्र कासाञ्चित्तन्त्रयुक्तीनां योगोद्देशनिर्देशादीनां वाक्ययोजनं, कासाञ्चिदधिकरणहेत्वर्थादीनामर्थयोजनं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

[1]असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥ ५ ॥
व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः ।
लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषां चापि प्रसाधनम् ॥ ६ ॥

अत्रैव पूर्वाचार्यपठितौ श्लोकावधिकार्थख्यापनायाह—असद्वादिप्रयुक्तानामित्यादि । असद्वादिनो हि प्रतिपक्षवादिनः एकाश्रयवादिनो वेत्यादयः । प्रतिषेधनं अपदेशादिभिः तन्त्रयुक्तिभिः परपक्षदूषणम् । स्ववाक्यसिद्धिः स्ववाक्यस्थापनं निर्णयाख्यया तन्त्रयुक्त्या । यथा—प्रतिरसं पाक इत्यसद्वादिदर्शनमपदेशाख्यया तन्त्रयुक्त्या निराकृत्य द्विविधः पाक इत्यादिस्वमतसाधनं निर्णयाख्यया तन्त्रयुक्त्या कृतम् । व्यक्ता नोक्ता स्पष्टतया नोक्ताः । लीना असम्यग्दर्शिताः । अनिर्मला लेशेनोक्ताः । तेषां प्रसाधनं योगप्रभृतिभिः क्रियते ॥ ५ ॥ ६ ॥

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥ ७ ॥

केचिदत्र तन्त्रयुक्तीनां स्तुत्यर्थं श्लोकं पठन्ति—यथाम्बुजवनस्यार्क इत्यादि । एष च श्लोकः टीकासु मूलत्वेन वर्णितः ॥ ७ ॥

तत्र यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं; यथा—रसं दोषं वा ॥ ८ ॥

अतः परमुद्दिष्टानां तन्त्रयुक्तीनां विवरणमाह—तत्रेत्यादि । तत्र तासु तन्त्रयुक्तिषु मध्ये; यमर्थमधिकृत्य अपरे अर्था अभिधीयन्ते तदधिकरणसंज्ञं भवति । उदाहरणमाह—रसं दोषं वेति । एतेनैतदुक्तं भवति—रसं दोषं वा अधिकृत्योच्यते, उल्लेखाभावेऽपि यदर्थजातमभिहितं तत् सर्वं तदधिकारे [1]प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा—

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥ ९ ॥

सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तं, एवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः ॥ १० ॥

योगाख्यां तन्त्रयुक्तिमाह—येनेत्यादि । तत्र व्यत्यासोक्तानां योगः क्रियाकारकयोजना । यथेति निदर्शने । सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां पदानामेकीकरणं योग इत्यर्थः । व्यत्यासेनोक्तं पदयोगं दर्शयन्नाह—तैलमित्यादि । विपर्ययेणोक्तस्य पदस्यैकीकरणं योग इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे [2]वा स पदार्थः, अपरिमिताश्च पदार्थाः । यथा—स्नेहस्वेदाञ्जनेषु

१. 'असद्वादिप्रयुक्तानां वचनानां प्रतिषेधनं परमतं निराकृत्य स्वमतयोजना, असद्वादिवाक्यप्रतिषेधयुक्तयो द्रव्यादिविज्ञाने दर्शिताः । स्ववाक्यं मधुरकटुकावित्यादिकं स्वमतस्य परं, इदमपि तत्रैव दर्शितम् । व्यत्यासोक्ता विपर्ययेणोक्ताः, ते विपर्ययाख्यतन्त्रयुक्त्या व्याख्यायन्ते; लीना असम्यग्दर्शिताः विशेषा द्विव्यादिवाचकाः, ते प्रकरणादिभिः स्पष्टीक्रियन्ते । 'अमर्मोपहते देशे सिरासन्ध्यस्थिवर्जिते' इत्यादिका ह्यर्था अनिर्मलाः, ते व्याख्यानादिभिरूहादिभिर्व्यज्यन्ते । तेषां चापि प्रसाधनं तन्त्रयुक्तिभिः क्रियते' इति पाठान्तरम् ।

१. 'अस्यायमर्थः—यमर्थमधिकृत्य येऽर्था अभिधीयन्ते तदधिकरणसंज्ञं सर्वस्याभिधेयस्येति । तमेवार्थमाह—यथा—रसं दोषं चेति, रसविज्ञाने रसमधिकृत्य दोषविज्ञाने दोषमधिकृत्य चोच्यत इति' इति पाठान्तरम् । २. अस्याग्रे क्वचित् 'पदस्य, पदयोः, पदानां वा' इत्यधिकं दृश्यते ।

निर्दिष्टेषु प्रयोजनवर्णानामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते, तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यः; यथा—वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः—कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिं वक्ष्यतीति, ऋग्वेदादयस्तु वेदाः; तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य (विद विद्लृ इत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोगः) पश्चात् प्रतिपत्तिर्भवति-आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः ॥ ११ ॥

पदार्थाभिधां तन्त्रयुक्तिमाह—योऽर्थोऽभिहित इत्यादि । पद्यते निगद्यते येनार्थ इति, सूत्रस्यापि पदत्वात्; सूत्रे योऽर्थः प्रतिपादितः स पदार्थः । पदार्थोऽप्यतन्त्रयुक्तिं प्रतिपादयति—अपरिमिता इत्यादि । तत्र स्नेहशब्दे निर्दिष्टे हि गुणप्रेमसर्पिषां त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते, स्वेदशब्देनापि सामिनिरग्निकयोरूष्मणोः प्राप्तिः, तेषु पदार्थेषु यादृशः पदार्थो गृह्यते तादृशमाह—तत्र योऽर्थ इत्यादि । पूर्वोक्तपरोक्तवाक्यसंबन्धेनोपपन्नो योऽर्थो भवति स ग्रहीतव्य इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा वेदोत्पत्तिमित्यादि । सन्दिह्यते सन्देहं गच्छतीत्यर्थः । कथं सन्दिह्यत इत्याह—कतमस्येत्यादि । ततः कतमस्य वेदस्योत्पत्तिं वक्ष्यतीति सन्दिह्यते, तस्मिन् सन्देहे यथा प्रत्ययार्थः स्वीकर्तव्यस्तमाह—तत्रेत्यादि । एतेन आयुर्वेदं वक्ष्याम इत्यत्र वेद आयुर्वेद इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

यदन्यैदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः । यथा—मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यत इति ॥ १२ ॥

हेत्वर्थतन्त्रयुक्तेर्लक्षणमाह—यदन्यदित्यादि । उदाहरणमाह—यथा मृदित्यादि । अत्र बाह्येन मृत्पिण्डदृष्टान्तेन आभ्यन्तरो व्रणप्रक्लेदः साध्यते ॥ १२ ॥

समासकथनमुद्देशः । यथा—शल्यमिति ॥१३॥

उद्देशलक्षणमाह—समासेत्यादि । संक्षेपेण भणनमुद्देश इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा शल्यमिति । सर्वमेवाबाधजननं सङ्क्षेपेण शल्यमुच्यते, नैतु शारीरागन्तुभेदेन प्रपञ्चनम् ॥ १३ ॥

विस्तरवचनं निर्देशः । यथा-शारीरमागन्तु चेति ॥

निर्देशलक्षणमाह—विस्तरेत्यादि । विस्तरेण भाषणं निर्देश इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा शारीरमागन्तुकं चेति । शारीरशल्यमागन्तुकं चेति शल्यं द्विविधमुच्यते ॥ १४ ॥

एवमित्युपदेशः । यथा—'तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत्' इति ॥ १५ ॥

उपदेशलक्षणमाह—एवमित्यादि । किं कुर्यादित्युपदेश इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथेत्यादि । ननूपदेशनियोगयोः को भेदः ? उच्यते, प्रायिक उपदेशः, यथा—रात्रौ न जागृयादिति प्रायिकत्वेनोपन्यस्तं, कफाद्यभिभूते तु तत्र रात्रिजागरणस्यापि शस्तत्वात्; दिवा न स्वापं कुर्यादित्यपि प्रायिकं, ग्रीष्मे तृष्णाद्यन्वये च दिवास्वापस्योचितत्वात् । नियोगश्चाप्रायिकः, यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यमिति; यद्यपि 'ज्वरितोऽहितमश्नीयाद्यदि चास्यारुचिर्भवेत्' इत्यादिना अपथ्यभोजनस्यावकाशः, तथापि तदानीमपथ्यस्यैव पथ्यत्वमिति नियोगस्य व्यभिचारो नास्ति ॥ १५ ॥

अनेन कारणेनेत्यपदेशः, यथोपदिश्यते—मधुरेण श्लेष्माऽभिवर्धत इति ॥ १६ ॥

अपदेशलक्षणमाह—अनेनेत्यादि । अनेन कारणेन कार्यं प्रति हेतुकथनमपदेश इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथोपदिश्यत इत्यादि । यथोपदिश्यते इति उदाहरणोपक्रमे । द्रव्यविशेषो मधुरः कुतः श्लेष्माणं वर्धयति ? अर्थान्निजभावेन मधुरत्वेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा—देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति ॥ १७ ॥

प्रदेशमाह—प्रकृतस्येत्यादि । उदाहरणमाह—यथा देवदत्तस्येत्यादि । अत्र यज्ञदत्तस्य शल्योद्धरणं प्रस्तुतं, तद्देवदत्तस्य शल्योद्धरणेनातिक्रान्तेन साध्यते ॥ १७ ॥

प्रकृतस्यानागतस्य साधनमतिदेशः । यथा-अनेनास्य वायुरूर्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्तः स्यादिति १८

अतिदेशमाह—प्रकृतस्येत्यादि । अनागतस्य भविष्यतः । उदाहरणमाह—यथाऽनेनेत्यादि । अत्र वायोरूर्ध्वमुत्थानं प्रकृतम् । तेन प्रस्तुतेन अनागतं उदावर्तित्वं साध्यते । उदावर्तः स्यात् उदावर्तः संभवेत् ॥ १८ ॥

अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः । यथा—अस्वेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति ॥ १९ ॥

---

१. 'पद्यते गम्यतेऽनेनार्थोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सूत्रस्यापि पदत्वं, अतः सूत्रोक्तार्थस्यापि पदार्थता । अन्ये तु सूत्रपदे इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—सूत्रस्य पदं सूत्रपदं तस्मिन् योऽर्थः स पदार्थः । पदे इत्येकत्वनिर्देशादेकस्यैव पदस्य योऽर्थः स एव परं पदार्थः स्यादित्यत आह—पादस्येत्यादि । अनेकार्थं पदं दर्शयन्नाह—तत्र स्नेहेत्यादि । स्नेहशब्दो मैत्र्यां रसधातौ सर्पिरादौ च वर्तते; स्वेदशब्दोऽग्निस्वेदोष्मस्वेदादिषूक्तः, अञ्जनशब्दो नेत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः । पूर्वापरयोगसिद्ध इति पूर्वापरसंबन्धी यो योगः प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धेन तेन सिद्धः, वृद्धव्यवहारार्थः सिद्ध इत्यन्ये । तमेवं संक्षयमाह—कतमस्येत्यादि ।' इति पाठान्तरम् । २ 'यदुक्तमुभयार्थसाधकं' इति पाठान्तरम् ।

१ 'यदस्य' इति पाठान्तरम् ।

अपवर्जमाह—अभिव्याप्येत्यादि । गुणक्रियादिभिः सर्वतो वा अभिव्याप्य कस्यचित् पदार्थस्य तेभ्यो गुणक्रियादिभ्यः पृथक्करणमपवर्जः । उदाहरणमाह—यथा अस्वेद्या इत्यादि । उत्सर्गरूपतया विषोपसृष्टान् अस्वेद्यान् प्रतिपाद्य अपवादमाह—अन्यत्रेत्यादि ॥ १९ ॥

येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्येत स वाक्यशेषः । यथा—शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणं विनाऽपि गम्यते पुरुष एवोक्त इति ॥ २० ॥

वाक्यशेषमाह—येनेत्यादि । उदाहरणमाह—यथा शिर इत्यादि । गम्यते ज्ञायते इत्यर्थः ॥ २० ॥

यदकीर्तितमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः । यथौदनं भोक्ष्ये इत्युक्तेऽर्थापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति ॥ २१ ॥

अर्थापत्तिमाह—यदकीर्तितमित्यादि । अकीर्तितं अप्रतिपादितम् । तदुदाहरणमाह—यथौदनमित्यादि । नायं पातुमिच्छुर्यवागूमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यत्राभिहितं[1] तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः । यथा—कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति ॥२२॥

विपर्ययमाह—यदत्राभिहितमित्यादि । प्रातिलोम्यं विपरीतम् । उदाहरणमाह—यथा कृशाल्पेत्यादि । विपर्ययेण विपरीतमेव गम्यते, अर्थापत्त्या अविपरीत एवार्थः प्रतीयत इत्यनयोर्भेदः ॥ २२ ॥

प्रकरणान्तरेण समापनं[2] प्रसङ्गः । यथा—प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा—महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय, भूतचिन्तायां पुनरुक्तं-यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेष कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृत इति ॥ २३ ॥

प्रसङ्गमाह—प्रकरणान्तरेणेत्यादि । प्रकरणान्तरेण प्रकरणान्तरोक्तेनेत्यर्थः । समानं तुल्यम् । उदाहरणमाह—यथेत्यादि । असकृदुक्तः पुनःपुनरुक्तः । समाप्यते समाप्तिं नीयते । तदेव कथ्यते—यथेत्यादि । अपरे तु 'अधिकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्त' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—स्नेहविरेकाधिकारयोर्नवज्वरी निषिद्धः, पुनर्ज्वराधिकारे तरुणज्वरिणः स्नेहशोधने निषिद्धे इति अधिकरणेऽन्तरितस्य असकृदुक्तिः ॥ २३ ॥

यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः । यथा—त्रिवृद्विरेचयति, मदनफलं वामयतीति ॥ २४ ॥

एकान्तलक्षणमाह—सर्वत्रेत्यादि । अवधारणेन अविकल्पेन । उदाहरणमाह—यथा त्रिवृद्विरेचयतीति ॥ २४ ॥

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः । यथा—केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, केचिद्रसं, केचिद्वीर्यं, केचिद्विपाकमिति ॥ २५ ॥

अनेकान्तमाह—क्वचित्तथेत्यादि । उदाहरणमाह—यथा केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानमित्यादि । स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः । यथा—कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षमाह—आक्षेपेत्यादि । उदाहरणमाह—यथेत्यादि ॥ २६ ॥

तस्योत्तरं निर्णयः । यथा—शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं विसृजति वात एवमसाध्या वातजा इति ॥ २७ ॥

यथाचोक्तम्—

कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः ।
अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ॥ २८ ॥

निर्णयमाह—तस्योत्तरमित्यादि । तस्य पूर्वपक्षस्य यदुत्तरं स निर्णय इत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा शरीरमित्यादि । यतः शरीरपीडादिकं कृत्वा वसाद्यन्वितं मूत्रं वातो विसृजति, अतो मज्जाक्षये पूर्वपूर्वधातुक्षयादसाध्यत्वम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् । यथा—कश्चिद् ब्रूयात्सप्त रसा इति, तच्चाप्रतिषेधादनुमन्यते कथंचिदिति ॥ २९ ॥

अनुमतमाह—परमतमित्यादि । अप्रतिषिद्धमधिगतमित्यर्थः । उदाहरणमाह—यथेत्यादि । कथञ्चिदिति केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानम् । यथा—सक्थिमर्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याभिहितानि ॥३०॥

विधानमाह—प्रकरणेत्यादि । प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितमिति यथाक्रममुक्तम् । उदाहरणमाह—यथा सक्थीत्यादि ॥३०॥

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् । यथा—श्लोकस्थाने ब्रूयात्-चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥ ३१ ॥

अनागतावेक्षणमाह—एवमित्यादि । अनागतस्य भविष्यतः अवलोकनं कार्यार्थमवेक्षणमित्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा श्लोकेत्यादि ॥ ३१ ॥

यदुक्तमित्यतिक्रान्तावेक्षणम् । यथा—चिकित्सितेषु ब्रूयात्—श्लोकस्थाने यदीरितमिति ॥३२॥

---

१ 'यदिहितं' इति पाठान्तरम् । २ 'समानं' इति पाठान्तरम् ।

अतिक्रान्तावेक्षणमाह—यदित्यादि । अतिक्रान्तस्य अतीतस्यावेक्षणम् । उदाहरणमाह—यथा चिकित्सितेष्वित्यादि ॥ ३२ ॥

उभयहेतुदर्शनं संशयः । यथा—तलहृदयाभिघातः प्राणहरः, पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति ॥ ३३ ॥

संशयमाह—उभयेत्यादि । उभयोर्विसदृशयोरर्थयोर्हेतुः तस्य दर्शनम् । उदाहरणमाह—यथा तलेत्यादि । ननु, एतत्संशयज्ञानार्थमुदाहृतं, संशयोऽस्ति कुतः? तलहृदयादिघातस्य तथा पाण्यादिच्छेदस्य प्राणहरत्वाप्राणहरत्वाभ्यां पृथग्दर्शितत्वात् । सत्यं, परं यत्र घातच्छेदयोर्द्वयोः सद्भावस्तत्र किं तलहृदयाभिघातान्मरणमुत पाणिपादच्छेदाज्जीवनमित्येवं संशयः ॥ ३३ ॥

तन्त्रेऽतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् । यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते, अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारब्धचिन्ता[1] ॥ ३४ ॥

व्याख्यानमाह—तन्त्रे इत्यादि । तन्त्रे शास्त्रे । अतिशयस्य अतिरिक्तस्य उपवर्णनं ख्यापनं व्याख्यानम् । तत्रातिशय इति पाठे तत्रेति निर्धारणे । उदाहरणमाह—यथेहेत्यादि । पञ्चविंशतिकः पञ्चविंशतितम इत्यर्थः, अव्यक्तादीनामष्टानां चतुर्विंशतित्वात् विकारैः षोडशभिः सह । पुरुष इति क्षेत्रज्ञः । स्वमतमभिधाय परमतमाह—अन्यायुर्वेदतन्त्रेष्वित्यादि । भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः; एतेन भूतादिमहङ्कारमारभ्यान्यायुर्वेदतन्त्रेषु चिन्ता नत्वव्यक्तमारभ्येति ॥ ३४ ॥

अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञा । यथा—मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणं; वा लोके प्रथितमुदाहरणम् ॥ ३५ ॥

स्वसंज्ञामाह—अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञेत्यादि । अन्यानि शास्त्राणि आयुर्वेदादपराणि व्याकरणादीनि तेषु, असामान्या असाधारणा, तत्र अननुगता स्वशास्त्रेष्वेव प्रयोजनवतीत्यर्थः । उदाहरणमाह—यथा मिथुनमित्यादि । ननु, स्वसंज्ञाप्रणयनं व्यवहारार्थं क्रियते, न चात्र मिथुनसंज्ञया यन्मधुसर्पिषोर्ग्रहणं तद्द्वारेण व्यवहारो दृश्यते? उच्यते—उदाहरणमात्रमेतद्यथाकथंचिदिति । अत एव पक्षान्तरमाह—लोके प्रसिद्धमुदाहरणं वा । स्वसंज्ञया ग्राह्यमित्यर्थः । यथा चतुर्विधस्नेहेषु महास्नेहसंज्ञा । तत्रोदाहरणमपि केचित् तन्त्रयुक्तिष्विच्छन्ति । तन्न युक्तं, उद्देशसूत्रे उदाहरणाख्यतन्त्रयुक्तेरनुक्तेः, संख्याधिक्यप्रसक्तेश्च । तस्माद्यथोष्णेत्यादिकोऽपपाठ एवेति ॥ ३५ ॥

निश्चितं वचनं निर्वचनम् । यथा—आयुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥ ३६ ॥

निर्वचनमाह—निश्चितमित्यादि । उदाहरणमाह—यथायुरस्मिन् विद्यत इत्यादि ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम्[1] । यथा—अग्निर्वायुना सहितः कक्षे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ॥ ३७ ॥

निदर्शनमाह—दृष्टान्तव्यक्तिरित्यादि । दृष्टान्तेन व्यक्तिर्यस्मिन् वाक्ये तत्तथा । एतेनैतदुक्तं भवति—दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनमिति । अत एव च निदर्शनात् हेत्वर्थो भिद्यते । हेत्वर्थस्य अन्यार्थसाधकमात्रत्वात् । उदाहरणमाह—यथाग्निरित्यादि । तथेति अभिवृद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः । यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यमिति ॥ ३८ ॥

नियोगमाह—इदमित्यादि । उदाहरणमाह—यथा पथ्यमित्यादि । क्वचिन्नियोगो व्यभिचरति, यथा—ज्वरितस्यास्थौ सत्यामपथ्यमपि दीयते । तदुक्तं—'ज्वरितोऽहितमश्नीयाद्यद्यस्य स्यादरुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा' इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—"उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति । यस्यां कार्यमकार्यं स्याद्वर्जितं कार्यमेव च'—इति ॥ ३८ ॥

इदं चेदं चेति समुच्चयः । यथा—मांसवर्गे एणहरिणलावतित्तिरिशारङ्गाः प्रधानमिति ॥ ३९ ॥

समुच्चयमाह—इदमित्यादि । उदाहरणमाह—यथा मांसेत्यादि । एणादयः प्रधानानि लावादयश्च प्रधानानीति च ॥ ३९ ॥

इदं वेति विकल्पः । यथा—रसौदनः सघृता यवागूर्वा ॥ ४० ॥

विकल्पमाह—इदं वेत्यादि । प्रत्येकं वाशब्दोपादानमत्रोदाहरणे यन्न कृतं तदेकेनापि वाशब्देन बहुषु विकल्पतादर्शनार्थं; क्वचिद्वाशब्दं विनाऽपि विकल्पो भवति, यथैकं रोगं प्रति बहुषु योगेषु वाशब्दं विनाऽप्यन्यतमो योगो योज्य इति विकल्पः । उदाहरणमाह—यथा रसौदन इत्यादि ॥ ४० ॥

यदनिर्दिष्टं बुद्ध्याऽवगम्यते तदूह्यम् । यथा—अभिहितमन्नपानविधौ, चतुर्विधमन्नमुपदिश्यते—भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति, एवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितं तत्रोह्यमिति । अन्नपानेऽविशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवतीति, चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध

१. 'भूतादिमारभ्य चिन्तेति' इति पाठान्तरम् ।

१. 'दृष्टान्तेन दर्शनं निदर्शनम्' इति पाठान्तरम् ।

इति । किञ्चान्यत्—अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं, अन्नसाधर्म्यात्; पेयेन लेह्यं, द्रवसाधर्म्यात् ॥ ४१ ॥

सांप्रतमुदाहरणं तन्त्रयुक्तिमाह—यदित्यादि । अनिर्दिष्टमिति साक्षादित्यर्थः । उदाहरणमाह—यथाभिहितमित्यादि । यथाऽत्रोक्तं भवतीति कथनायाह—भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति चतुर्धा वक्तव्ये द्विविधमत्रोक्तं चातुर्विध्यमत्रोक्तं भवतीत्यर्थः । बुद्धिगम्यमुक्तं प्राक् प्रतिपादितं तत् कीदृशं बुद्ध्या गम्यते इत्याह—अन्नपाने इत्यादि । अविशिष्टे सामान्ये । प्रकारान्तरेणापि चतुर्विधत्वमाह—किञ्चान्यदित्यादि ॥ ४१ ॥

भवन्ति चात्र—

सामान्यलक्षणेनैता व्यासतः संप्रदर्शिताः ।
विशेषस्तु यथायोगमुपधार्यो विपश्चिता ॥ ४२ ॥
द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे ।
मया सम्यग्विनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः ॥४३
यो ह्येता विधिवद्वेत्ति दीपभूतास्तु बुद्धिमान् ।
स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ ४४ ॥

एवं तन्त्रयुक्तीरभिधाय उपसंहरन् प्रतिपादिततन्त्रयुक्तिविशेषप्रतिपत्तये श्लोकमाह—भवति चात्रेत्यादि । केचिद्द्वात्रिंशद्युक्तय इत्यादिकं श्लोकद्वयं पठन्ति ॥ ४२—४४ ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

तन्त्रयुक्त्यनन्तरं परिशिष्टत्वाद्दोषभेदाध्यायारम्भः—अथात इत्यादि । अथेत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् । धातून् दूषयन्तीति दोषा वातादयः, तेषां भेदः पृथक्संसर्गसन्निपातभेदेन, तस्य विकल्पनं एकैकाद्यनुगमनेन प्रपञ्चनं दोषभेदविकल्पः, तमधिकृत्य कृतः तम् ॥ १ ॥ २ ॥

अष्टाङ्गवेदविद्वांसं दिवोदासं महौजसम् ।
छिन्नशास्त्रार्थसंदेहं सूक्ष्मागाधागमोदधिम् ॥ ३ ॥
विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ।

अष्टाङ्गेत्यादि । अष्टाङ्गानि शल्यादीनि वाजीकरणान्तानि, तान्येव वेद आयुर्वेदः, तेन तत्र वा विद्वान् यः तम् । महौजसं महाप्रभावम् । सूक्ष्मा लीनार्थाः, अगाधा दुःखबोधा ये आगमास्तेषां उदधिस्तम् । श्रीमानिति राजश्रिया ब्राह्म्या च युक्तः । ननु विश्वामित्रो गाधिराजः, तत्सुतत्वेन राजश्रिया योगो युक्तः, कथं ब्राह्म्या श्रियेति ? सत्यं, विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तपसा, ततो ब्राह्म्या श्रिया योगो युक्त एव । अन्ये तु क्षत्रियाणां ब्रह्मर्षिजातत्वेनोभययोग इति मन्यन्ते । अपरे तु विद्यासमाख्या ब्राह्म्या श्रिया योग इति मन्यन्ते । तथाचोक्तम्—"विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा । ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यस्त्रिजः स्मृतः"—इति ॥ ३ ॥—

द्विषष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ ४ ॥
कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाऽप्यथवा त्रिशः ।

द्विषष्टिरित्यादि । पुरस्तात्परिकीर्तिता इति रसभेदविकल्पे ॥ ४ ॥—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संशयच्छिन्महातपाः ॥ ५ ॥
प्रीतात्मा नृपशार्दूलः सुश्रुतायाह तत्त्वतः ।

शिष्यप्रश्नमाकर्ण्य गुरुराह—तस्येत्यादि । तस्येति . सुश्रुतस्य । तदिति पूर्वोक्तम् । संशयच्छिदिति संदेहच्छेत्ता । प्रीतात्मा तृप्तान्तःकरणः । नृपशार्दूलो राजसत्तमः । तत्त्वत इति यथार्थभावेन ॥ ५ ॥—

त्रयो दोषा धातवश्च पुरीषं मूत्रमेव च ॥ ६ ॥
देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः ।

किमाह भगवानित्याह—त्रय इत्यादि । त्रयो दोषा वातादयः, धातवः सप्त रसादयः । अव्यापन्ना अविकृतिं गताः । रसैर्हितैरिति मधुरादिरसैः पथ्यैरित्यर्थः । ननु यथाप्रश्नं प्रत्युत्तरे वाच्ये किमर्थं कति तत्रैकश इत्यादिप्रश्नस्योत्तरार्थे त्रयो दोषा इत्याद्यभिधानं ? उच्यते—धातूनां मलानां च दोषसंसर्गे दोष इत्यादिप्रतिपादनार्थं; अत एवासृजा सह पुरा पञ्चदश प्रसरा अभिहिताः । यद्येवं तर्हि मांसादिभिः सह प्रसरः कुतो न कीर्तितः ? उच्यते—असंख्येयत्वात् । अथ कथं तदधिगन्तव्यमिति चेत्, दोषलिङ्गैरेव । तथा चात्र वक्ष्यति—तस्मात्प्रसंगं संयम्येत्यादि । ननु दोषधातुमलमूलं हि शरीरमित्यनेनैव दोषादिकार्यत्वमभिहितं; न च शरीराद्देहो भिन्नार्थः, तयोः पर्यायशब्दत्वात्; तत्कथं पुनरुच्यते एते देहं धारयन्तीति ? उच्यते—देहशब्देनात्र कर्मपुरुषस्य चिकित्साधिकृतस्य विवक्षितत्वात् ॥६॥—

पुरुषः षोडशकलः प्राणाश्चैकादशैव ये ॥ ७ ॥
रोगाणां तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च ।
(शतं च पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम्)॥८॥
व्यासतः कीर्तितं तद्धि

कीदृशः पुनरयं देहशब्दाभिधेयः कर्मपुरुष इति पूर्वप्रतिपादितस्यैव कर्मपुरुषस्य स्वरूपं वाच्यं, तत्प्रसंगेनापरमपि प्राणादिकं यत्तत्प्रतिपादयितुं सुखस्मरणार्थं प्रतिपादयति—पुरुष इत्यादि । अत्रैके कलाशब्देन पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणीति षोडशविकारा इति व्याचक्षते । अन्ये तु कलाशब्दमङ्गप्रत्यङ्गे आमनन्ति । यथा—शिरो ग्रीवा स्कन्धौ बाहू कटी पृष्ठं सक्थिनी गुद उदरं लिङ्गं पादौ चेति । स्वतन्त्रपरतन्त्राभिप्रायात् केचित्तु कलाशब्देन गुणमाहुः ।

ते तु सर्वभूतचिन्ताशारीरोक्तसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादीन् षोडशगुणानाचक्षते । चतुष्पादं षोडशकलं भेषजं चरकाचार्येणोक्तं; तत्र षोडशकलं षोडशगुणमिति व्याख्यानयन्ति । प्राणाश्चैकादशेति अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः । रोगाणां तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव चेति विंशत्यधिकैकादशशतानि रोगाणाम् । अत्र सौश्रुते तन्त्रे षट्स्थानेषु प्रोक्ता रोगाः श्लोकैरभिधीयन्ते ।—

"हीनातिदग्धः क्षारेण, त्रयः क्लुष्टादयोऽग्निना ।
चतुर्थो धूमविहितः पञ्च शोणितदुष्टयः ॥ १ ॥
दोषधातुमलादीनां द्वात्रिंशत् क्षयवृद्धितः ।
द्वे स्थौल्यकार्श्ये त्रिविधो विस्रंसाद्यो बलक्षयः ॥ २ ॥
षट्शोफास्त्रिगुणो वह्निर्विषमादिकभेदतः ।
आमं विदग्धं विष्टब्धमजीर्णं च तथा त्रिधा ॥ ३ ॥
इति षष्ठ्यात्मका रोगाः सूत्रस्थाने निदर्शिताः ।
आमपक्वाशये श्रोत्रे तथेन्द्रियचतुष्टये ॥ ४ ॥
त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थिमज्जसंभवाः ।
शुक्रे चैकाङ्गसर्वाङ्गगता सप्ताधिका दश ॥ ५ ॥
त्रयोदशावृतैरन्यैर्दोषैः स्युर्मारुतैः खलु ।
चतुर्विधं वातरक्तमाक्षेपपक्षापतानकः ।
पक्षाघातोऽपतन्त्रश्च मन्यास्तम्भोऽर्दितस्तथा ॥ ६ ॥
गृध्रसी सह विश्वाच्या शिरः क्रोष्टुकपूर्वकः ।
खञ्जः पङ्गुः कलायाख्यः कण्टकः पाददाहकृत् ॥ ७ ॥
पादहर्षोऽवबाहुश्च मूकमिन्मिनगद्गदाः ।
तून्याध्मानद्वयेऽष्ठीलाद्वयमर्शांसि षट् तथा ॥ ८ ॥
चर्मकीलक्षतसश्चाश्मर्यः पञ्च भगन्दराः ।
तथाऽष्टादश कुष्ठानि किलासानि पुनस्त्रिधा ॥ ९ ॥
प्रमेहा विंशतिः प्रोक्ताः पिडिका नव तत्कृताः ।
उदराणि तथाऽष्टौ च मूढगर्भस्तथाऽष्टधा ॥ १० ॥
बाह्या विद्रधयः षट् स्युस्तथाऽन्तःस्थाश्च तादृशाः ।
विसर्पनाडीस्तनजास्तथैव पञ्च पञ्च च ॥ ११ ॥
ग्रन्थयः पञ्च चैका स्यादपची सप्तधाऽर्बुदम् ।
गलगण्डस्त्रिधा सप्त वृद्धयः परिकीर्तिताः ॥ १२ ॥
उपदंशास्तथा पञ्च श्लीपदं च तथा त्रिधा ।
चत्वारिंशच्च चत्वारः क्षुद्ररोगाः प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥
दशाष्टौ शूकदोषाश्च भग्नं चापि तथा स्मृतम् ।
अष्टावोष्ठभवा दन्तमूलेषु दश पञ्च च ॥ १४ ॥
अष्टौ दन्तेषु जिह्वायां पञ्च तालुगता नव ।
कण्ठे सप्तदश ह्येवास्यस्य स्वरजा गदाः ॥ १५ ॥
एवं मुखे पञ्चषष्टिरस्मिन् स्थाने द्वितीयके ।
षट्चत्वारिंशदधिका त्रिशती परिकीर्तिता ॥ १६ ॥
अष्टौ शुक्रगता रोगा अष्टावार्तवदुष्टयः ।
चत्वारोऽसृग्दराः प्रोक्ताः क्लीबाः पञ्चविधास्तथाः ॥ १७
मक्कल्लाख्यश्शूलं च नैगमेषाहृतस्तथा ।
नागोदर इति प्रोक्ता शारीरे ह्यष्टविंशतिः ॥ १८ ॥
आढ्यवातः सर्वभवाः शोफाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
कर्णपाल्यामयाः पञ्च क्लैव्यमुक्तं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥
वान्तविरेचितयोः प्रोक्ता व्यापदो दश पञ्च च ।
षण्नेत्रप्रणिधानस्य नेत्रस्यैकादशैव तु ॥ २० ॥
पञ्च बस्तिकृतास्तत्र चत्वारः पीडने कृताः ।
एकादश द्रव्यकृताः सप्त शय्याकृतास्तथा ॥ २१ ॥
चत्वारिंशच्चतस्रश्च वैद्यतो व्यापदस्तथा ।
प्रोक्ताः क्रोधादिजाः पञ्च दश चातुरहेतुकाः ॥ २२ ॥
स्नेहस्य कारणान्यष्टावप्रत्यागमकृन्ति च ।
इति नेत्रादिदोषेण षष्टिः सप्त समासतः ॥ २३ ॥
एवं चिकित्सितस्थाने रुजोऽष्टानवतिस्तथा ।
अन्नादिका ह्यञ्जनान्ता विंशतिर्विषहेतुकाः ॥ २४ ॥
वेगाः स्युः स्थावरे दर्वीकरमण्डलिनां विषे ।
राजिमद्वैकरजानां प्रत्येकं सप्त सप्त च ॥ २५ ॥
मूषिकास्तु दशाष्टौ च रोग एको ह्यलर्कजः ।
सप्तषष्टिशतं चात्र कीटानां विषदायिनाम् ॥ २६ ॥
सप्तचत्वारिंशयुतं कल्पस्थाने शतद्वयम् ।
नव सन्ध्याश्रयाः प्रोक्ता वर्त्मजाश्चैकविंशतिः ॥ २७ ॥
शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ।
सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ॥ २८ ॥
बाह्यजौ द्वौ नेत्ररोगाविति षट्सप्ततिः स्मृताः ।
कर्णगतास्तथा रोगास्ते ह्यष्टाविंशतिर्नृणाम् ॥ २९ ॥
एकत्रिंशद्घ्राणगताः सप्रतिश्यायसंज्ञकाः ।
एकादश शिरोरोगाः परं शालाक्यसंज्ञिते ॥ ३० ॥
आतङ्कमाश्रितं प्रोक्तं षट्चत्वारिंशता शतम् ।
नवबालग्रहा योनिव्यापदो विंशतिः स्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
एवं कुमारतन्त्रेऽस्मिन्नेकोनत्रिंशदामयाः"।
अष्टौ ज्वरा ह्यतीसाराः षट् चतस्रः प्रवाहिकाः ॥३२॥
चत्वारो ग्रहणीदोषा यक्ष्मैको गुल्मपञ्चकम् ।
हृद्रोगाः पञ्च चत्वारः पाण्ड्वाख्याः कामलाद्वयम् ॥३३॥
हलीमकं पानकी च रक्तपित्तं चतुर्विधम् ।
षट् प्रकारा मता मूर्च्छा विकाराः सप्त मद्यजाः ॥३४॥
दाहाः पञ्च तृषाः सप्त छर्दयः पञ्च देहिनाम् ।
हिक्काः श्वासास्तथा कासाः प्रत्येकं पञ्च पञ्च च ॥३५॥
स्वरभेदास्तथा षट् स्युर्विंशतिः कृमिजातयः ।
नवोदावर्तका दृष्टा विसूच्यलसक एव च ॥ ३६ ॥
आनाहौ द्वौ स्मृतौ चैव तथाऽरोचकपञ्चकम् ।
मूत्राघाता द्वादश स्युरिति कायचिकित्सिते ॥ ३७ ॥
आमयानां शतं प्रोक्तं चत्वारिंशच्च सप्त च ।
देवता-दैत्य-गन्धर्व-यक्ष-पितृ-अहि-रक्षसाम् ॥ ३८ ॥

पिशाचस्याभिषङ्गेण यदाष्टौ प्रकीर्तिताः ।
अपस्माराश्च चत्वार उन्मादाः षडुदीरिताः ॥ ३९ ॥
अष्टाचत्वारिंशदेवं भूतविद्यायां सूक्ष्मदर्शिभिः ।
एवं हि सौश्रुते तन्त्रे काशीराजेन कीर्तिताः ॥ ४० ॥

व्यासतो विस्तरतः । हिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् कारणात् ॥ ७ ॥ ८ ॥—

भिन्ना दोषास्त्रयो गुणाः ।
द्विषष्टिधा भवन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः ॥ ९ ॥

भिन्ना इत्यादि । भिन्ना भेदंगताः । द्विषष्टिधा भवन्तीत्यर्थः । त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः । गुणा गुणमयाः सत्त्वरजस्तमोलक्षणाः । तद्यथा—रजोभूयिष्ठो मारुतः, रजो हि प्रवर्तकं सर्वभावानां; पित्तं सत्त्वोत्कटं, लघुप्रकाशकत्वात्, रजोयुक्तं वेत्येके; कफस्तमोबहुलः, गुरुप्रावरणात्मकत्वादित्याहुर्भिषजः । यद्येवं तत् कथं कफप्रकृतिके पुंसि सत्त्वगुणोपपन्नता पठिता? उच्यते—गुणद्वितयमपि कफे ज्ञातव्यं, सत्त्वतमोबहुला आप इत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

त्रय एव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः ।
त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्वणैस्त्रिशः ॥ १० ॥
पञ्चाशदेवं तु सह भवन्ति क्षयमागतैः ।
क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणवृद्धैस्तथाऽपरैः ॥ ११ ॥
द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा ।
मिश्रा धातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः ॥ १२ ॥
तस्मात् प्रसक्तं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः ।
रोगं विदित्वोपचरेद्रसभेदैर्यथेरितैः ॥ १३ ॥
भिषक् कर्ताऽथ करणं रसा दोषास्तु कारणम् ।
कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥ १४ ॥
अध्यायानां तु षट्षष्ट्या ग्रथितार्थपदक्रमम् ।
एतत्तदशेषेण तन्त्रमुत्तरमृद्धिमत् ॥ १५ ॥
स्पष्टगूढार्थविज्ञानमगाढमन्दचेतसाम् ।
यथाविधि यथाप्रश्नं भवतां परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

सहोत्तरं त्वेतदधीत्य सर्वं
ब्राह्मं विधानेन यथोदितेन ।
न हीयतेऽर्थान्मनसोऽभ्युपेता-
देतद्वचो ब्राह्ममतीव सत्यम् ॥ १७ ॥

इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रेऽउत्तरस्थानं समाप्तम् ।

कथमेते द्विषष्टिधा भवन्तीत्याह—त्रय एवेत्यादि । तत्र पृथक् प्रकुपिता दोषा वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयः, इतरौ च द्वौ स्वस्थाविति ज्ञेयौ । वृद्धो वातः स्वस्थौ पित्तश्लेष्माणौ, वृद्धं पित्तं स्वस्थौ वातश्लेष्माणौ, वृद्धः श्लेष्मा स्वस्थे वातपित्ते इति । द्विशो नव समाधिकैरिति तत्र समवृद्धाभ्यां द्वाभ्यां दोषाभ्यां त्रयः संसर्गा भवन्ति; यथा—वातपित्ते समे वृद्धे स्वस्थः श्लेष्मा, वातश्लेष्माणौ समौ वृद्धौ स्वस्थं पित्तं, पित्तश्लेष्माणौ समौ वृद्धौ स्वस्थो वात इति । अन्यतराधिकवृद्धाभ्यां षट्, तद्यथा—वातपित्तयोः वृद्धयोः वातोऽधिको वृद्धः स्वस्थः श्लेष्मा; वातपित्तयोर्वृद्धयोः पित्तमधिकं वृद्धं स्वस्थः श्लेष्मा, वातश्लेष्मणोर्वृद्धयोः वातोऽधिको वृद्धः स्वस्थं पित्तं, वातश्लेष्मणोः वृद्धयोः श्लेष्माऽधिको वृद्धः स्वस्थं पित्तं; पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोः पित्तमधिकं वृद्धं स्वस्थो वातः, पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोः श्लेष्मा अधिको वृद्धः स्वस्थो वातः । त्रिशस्तु वृद्धैस्त्रयोदश । तत्र त्रिभिरधिकैरेकः, अधिकैकदोषास्त्रयः, द्विदोषास्त्रयः, सममध्यमोल्वणदोषाः षट् । तद्यथा—वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातोऽधिकवृद्धः, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां पित्तमधिकवृद्धं, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां श्लेष्माऽधिकवृद्धः । अथाधिकद्विवृद्धदोषाः, तद्यथा,—वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातपित्ते अधिकवृद्धे, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातश्लेष्मणि अधिकवृद्धे, वातपित्तश्लेष्मणां वृद्धानां वातपित्ते अधिकवृद्धे । अथ हीनमध्योल्वणवृद्धाः षडुच्यन्ते । तत्र समः समवृद्धो हीनवृद्ध इत्यर्थः । तद्यथा—हीनवृद्धो वातः, मध्यवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धः श्लेष्मा; हीनवृद्धो वातः, मध्यवृद्धः श्लेष्मा, अधिकवृद्धं पित्तं; हीनवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धो वातः, मध्यवृद्धः श्लेष्मा; मध्यवृद्धो वातः, हीनवृद्धं पित्तं, अधिकवृद्धः श्लेष्मा; हीनवृद्धः श्लेष्मा, अधिकवृद्धं पित्तं, मध्यवृद्धो वातः; अधिकवृद्धो वातः, मध्यवृद्धं पित्तं, हीनवृद्धः श्लेष्मा । सर्वदोषैः समवृद्धैरेकः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—"द्व्युल्वणैकोल्वणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् । समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश"—इति । पञ्चाशदित्यादि । एवमेतेन प्रकारेण क्षीणैर्दोषैः पञ्चविंशतिभेदाः स्युः । तद्यथा—वातपित्तकफैरेकैकैः क्षीणैस्त्रयो भेदा भवन्ति । द्विशो नव प्रोच्यन्ते । तद्यथा—वातपित्ते समक्षीणे स्वस्थः श्लेष्मा, वातश्लेष्माणौ समक्षीणौ स्वस्थं पित्तं, पित्तश्लेष्माणौ समहीनौ स्वस्थो वातः; वातपित्तयोः क्षीणयोर्वातोऽधिकक्षीणः स्वस्थः श्लेष्मा, वातपित्तयोः क्षीणयोः पित्तमधिकक्षीणं स्वस्थ, श्लेष्मा, वातश्लेष्मणोः क्षीणयोर्वातोऽधिकक्षीणः स्वस्थं पित्तं, वातश्लेष्मणोः क्षीणयोः श्लेष्माऽधिकक्षीणः स्वस्थं पित्तं, पित्तश्लेष्मणोः क्षीणयोः पित्तमधिकक्षीणं स्वस्थो वातः, पित्तश्लेष्मणोः क्षीणयोः श्लेष्माऽधिकक्षीणः स्वस्थो वातः । अथ क्षीणदोषत्रयभेदास्त्रयोदश प्रोच्यन्ते । तत्र—त्रिभिरपि समक्षीणैरेकः । अधिकैकैकक्षीणैश्च त्रयः; यथा,—वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातोऽधिकक्षीणः, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां पित्तमधिकक्षीणं, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां श्लेष्मा अधिकक्षीणः । अथाधिकक्षीणद्विदोषाः; तद्यथा—वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातपित्ते अधिकक्षीणे, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां वातश्लेष्माणावधिकक्षीणौ, वातपित्तश्लेष्मणां क्षीणानां पित्तश्लेष्माणौ अधिकक्षीणौ । अथ हीनमध्योल्वणक्षीणाः षट् प्रोच्यन्ते । तद्यथा,—हीनक्षीणो वातः मध्यक्षीणं पित्तं

अधिकक्षीणः श्लेष्मा, मध्यक्षीणो वातः हीनक्षीणं पित्तं अधिकक्षीणः श्लेष्मा, अधिकक्षीणो वातः मध्यक्षीणं पित्तं हीनक्षीणः श्लेष्मा, हीनक्षीणो वातः अधिकक्षीणं पित्तं मध्यक्षीणः श्लेष्मा, अधिकक्षीणो वातः हीनक्षीणं पित्तं मध्यक्षीणः श्लेष्मा, मध्यक्षीणो वातः अधिकक्षीणं पित्तं हीनक्षीणः श्लेष्मा । क्षीणेत्यादि । अत्र मध्यशब्देन स्वस्थोऽभिधीयते, अधिकशब्देन च वृद्धः । तत्र क्षीणमध्याधिकभेदेन षट् । तद्यथा—क्षीणो वातः स्वस्थं पित्तं वृद्धः श्लेष्मा, क्षीणो वातः वृद्धं पित्तं स्वस्थः श्लेष्मा, स्वस्थो वातः पित्तं क्षीणं वृद्धः श्लेष्मा, वृद्धो वातः क्षीणं पित्तं स्वस्थः श्लेष्मा, स्वस्थो वातः पित्तं वृद्धं क्षीणः श्लेष्मा, वृद्धो वातः स्वस्थं पित्तं क्षीणः श्लेष्मा । अथ द्विक्षीणैकवृद्धांस्त्रीनाह—वातपित्ते क्षीणे वृद्धः श्लेष्मा, वातश्लेष्माणौ क्षीणौ पित्तं वृद्धं, पित्तश्लेष्माणौ क्षीणौ वातो वृद्धः । अथ द्विवृद्धैकक्षीणानाह—वातपित्ते वृद्धे क्षीणः श्लेष्मा, वातश्लेष्माणौ वृद्धौ क्षीणं पित्तं, पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ क्षीणो वातः । एवमनेन प्रकारेण, समाख्याताः कथिताः, त्रयो दोषाः वातपित्तश्लेष्माणः । अयमेवार्थः श्लोकैरुच्यते । तद्यथा,—

पृथग्वृद्धैर्मरुत्पित्तकफैर्भेदत्रयं भवेत् ।
संसर्गे तु भवन्त्येषां भेदस्तुल्याधिकेन च ॥ १ ॥
वातपित्ते समे वृद्धे समावेवं मरुत्कफौ ।
समौ पित्तकफावेवं स्युस्त्रयस्तुल्यवृद्धितः ॥ २ ॥
वृद्धिं गते मरुत्पित्ते पवनस्त्वधिकस्तयोः ।
अन्यस्मिन् पित्तमधिकं वृद्धयोर्वातपित्तयोः ॥ ३ ॥
वृद्धौ समीरणकफावेतयोरधिकोऽनिलः ।
अधिके तु तयोरेव भवेद्भेदान्तरं कफे ॥ ४ ॥
वृद्धौ पित्तकफौ तद्वदेतयोः पित्तमुत्कटम् ।
वृद्धयोरेतयोरेव बलासस्त्वधिकः पुनः ॥ ५ ॥
इत्येकाधिकसंसर्गभेदाद्वै संभवन्ति षट् ।
एवमेतैः समुद्दिष्टा भेदास्तुल्याधिकैर्नव ॥ ६ ॥
पूर्वैः सह भवन्त्येवं विकल्पा द्वौ तथा दश ।
सन्निपातेषु जातेषु तथा वृद्धतमो मरुत् ॥ ७ ॥
पुनः पित्तं पुनः श्लेष्मेत्येकाधिकतमैस्त्रयः ।
प्रवृद्धे वातपित्ते च भेदो यस्मात् स्वनामतः ॥ ८ ॥
मरुत्कफौ तथा पित्ताद्वातः पित्तकफादपि ।
आधिक्येन द्वयोरेवं दोषभेदास्त्रयो मताः ॥ ९ ॥
हीनमध्याधिकैर्दोषैर्विकल्पाः संभवन्ति षट् ।
अन्योन्यापेक्षया तेषां हीनवृद्धः समीरणः ॥ १० ॥
मध्यवृद्धं तथा पित्तं श्लेष्मा तत्राधिको मतः ।
मध्यः समीरणोऽन्यस्मिन् हीनं पित्तं कफोऽधिकः ॥११॥
मध्यं पित्तं मरुत्तीव्रः स्वल्पश्लेष्माऽपरत्र तु ।
मध्यः श्लेष्मोल्बणं पित्तं हीनो वातस्तथा स्थितः ॥ १२ ॥
मध्यः श्लेष्मोल्बणो वायुः पित्तं हीनं तथा स्थितम् ॥१३॥
मध्यवातोऽधिकं पित्तं हीनवृद्धस्तथा कफः ।
एवमेते भवन्त्यत्र सन्निपातास्त्रयोदश ॥ १४ ॥
पूर्वैर्द्वादशभिः सार्धं विकल्पाः पञ्चविंशतिः ।
यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ १५ ॥
क्षीणस्वस्थाधिकैरेभिर्दोषभेदा भवन्ति षट् ।
क्षीणः समीरणस्तत्र स्वस्थं पित्तं कफोऽधिकः ॥ १६ ॥
क्षीणो वायुः कफः स्वस्थः पित्तमत्राधिकं तथा ।
क्षीणं पित्तं मरुत् स्वस्थो भेदोऽन्यस्मिन् बली कफः ॥१७॥
क्षीणं पित्तं कफः स्वस्थः प्रवृद्धस्त्वधिको मरुत् ।
श्लेष्मा क्षीणोऽनिलः स्वस्थः पित्तमत्र तथोल्बणम् ॥१८॥
कफः क्षीणः समं पित्तं प्रवृद्धस्तु समीरणः ।
क्षीणस्वस्थाधिकैरेवं भेदाः षट् परिकीर्तिताः ॥ १९ ॥
क्षीणं गते मरुत्पित्ते प्राप्तो वृद्धिं तथा कफः ।
क्षीणौ समीरणकफौ तथा स्यात् पित्तमुत्कटम् ॥ २० ॥
क्षीणौ पित्तकफौ तद्वन्नभस्वान् स्यात्तु वृद्धिमान् ।
द्वौ क्षीणावेको वृद्धश्च भेदत्रयमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥
वातपित्ते गते वृद्धिं संप्राप्तश्च क्षयं कफः ।
वृद्धौ वातकफौ तद्वत् पित्तं चाथ क्षयं गतम् ॥ २२ ॥
तद्वत् पित्तकफौ वृद्धौ प्रक्षीणश्च मरुत् पुनः ।
एकक्षीणद्विवृद्धैश्च त्रयो भेदा भवन्त्यमी ॥ २३ ॥
क्षीणमध्याधिकैस्त्वेवं भेदा द्वादश कीर्तिताः ।
प्रकृतिस्थैः समीरायैस्त्वेकः परिकीर्तितः ॥ २४ ॥
त्रिषष्टिर्दोषभेदानामिति सम्यङ्निरूपिता ॥ इति ।

एतेषां वातपित्तश्लेष्मणां लक्षणानि उच्यन्ते—तद्यथा—वातवृद्धौ वाग्बाहुल्यं गात्रस्फुरणं ऊष्मकामिता निद्रानाशोऽल्पवाक्त्वं गाढवर्चस्कं चेति, पित्तवृद्धौ पीतावभासना सन्तापः शीतकामित्वं अल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिः दौर्बल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं चेति, श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं गौरवमवसादं तथा निद्रा वह्निविश्लेषश्च । वातक्षये मन्दचेष्टता अल्पवाक्त्वमप्रहर्षो मूढसंज्ञता, पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता रूक्षताऽन्तर्दाह आमाशयेतरश्लेष्माशयशिरसां शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्बल्यं च । एवंविधैर्लक्षणैः प्रकृतिसमसमवेतानां वृद्धानां क्षीणानां च वातपित्तश्लेष्मणामवगमो मिश्रैश्च लक्षणैः संसर्गसन्निपातावगम इति ।

क्षीणमध्याधिकस्य एकक्षीणवृद्धानां च केषांचिल्लक्षणानि लिख्यन्ते । तद्यथा—

एको वृद्धः समश्चैकः क्षीणस्त्वेको यदा भवेत् ।
क्षीण एकः प्रवृद्धौ द्वौ क्षीणौ द्वौ वृद्धिमांस्तथा ॥ २५ ॥
एक एव स्थितस्तत्र व्यक्तरूपेण देहिनि ।
प्रवृद्धो मारुतः पित्तं प्रकृतिस्थं कफक्षये ॥ २६ ॥

गृहीत्वा स्थानतो यत्र यत्राङ्गेषु विसर्पति ।
तत्र तत्रास्थिरो दाहः श्रमः खेदो बलक्षयः ॥ २७ ॥
क्षीणे पित्ते यदा वायुर्वृद्धावस्थः समं कफम् ।
विकर्षति तदा शूलं शैत्यमत्यन्तगौरवम् ॥ २८ ॥
वृद्धं कफक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं प्रभञ्जनम् ।
निरस्यति यथावद्धि दाहः शूलः प्रजायते ॥ २९ ॥
वृद्धं वातक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं यदा कफम् ।
निरुणद्धि तदा तस्य स्युस्तन्द्रागौरवज्वराः ॥ ३० ॥
श्लेष्मा वृद्धो यदा वायुः समः पित्तपरिक्षये ।
निरुणद्धि तदा तस्य गौरवं शीतकज्वरम् ॥ ३१ ॥
कफोऽनिलक्षये पित्तं प्रकृतिस्थं यदा बली ।
निरुणद्धि तदा तस्य मृद्वग्नित्वं शिरोव्यथा ॥ ३२ ॥
प्रलापो गुरुता तन्द्रा निद्रा स्यात्तु मरुत्क्षये ।
ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पातनम् ॥ ३३ ॥
कफः पित्तेन संयुक्तो बलहानिं भृशं क्षयम् ।
करोत्यपाकमरुचिं गौरवं गात्रसादताम् ॥ ३४ ॥
मारुतेन युतः श्लेष्मा हीनपित्तो यदा भवेत् ।
करोति मृदुतां वह्नेर्भक्ते नाभाभिलाषिताम् ॥ ३५ ॥
वेपनं गौरवं स्तम्भशैत्यतोदांस्तथाऽचिरात् ।
शुक्लत्वं च नखादीनां पारुष्यं वपुषोऽपि च ॥ ३६ ॥
कुपितौ पित्तपवनौ परिक्षीणः कफो यदा ।
उद्वेष्टनं श्रमं तोदं कुरुते स्फोटनं तथा ॥ ३७ ॥
श्लेष्माऽपिधत्ते स्रोतांसि यदा पित्तानिलक्षये ॥ ३८ ॥
चेष्टानाशं तदा कुर्यान्मूर्च्छां वाग्भङ्गमेव च ।
देहौजः स्रंसयत् पित्तं वातश्लेष्मक्षये तृषाम् ॥ ३९ ॥
कुर्यादिन्द्रियदौर्बल्यं मूर्च्छां ग्लानिं क्रियाक्षयम् ।
मर्माणि पीडयन् वायुः श्लेष्मपित्तपरिक्षये ॥ ४० ॥
संज्ञाप्रणाशं कुरुते प्रकम्पं विदधाति च ।
दर्शयन्ति प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दोषा हि केवलम् ॥ ४१ ॥
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वते ।
समं वा जनयन् वृद्धं क्षीणं दोषं च वर्धयन् ॥ ४२ ॥
विधिनाऽनेन विषमं सन्निपातं जयेत् भिषक् ।

धातुभिः असृगादिभिः । मिश्र इत्यादि । तत्र वातस्य धातुमलमिश्रस्य लक्षणं वातव्याधिनिदाने प्रोक्तम् । पित्तश्लेष्मणोस्तु वृद्धवाग्भटः प्राह—

पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसूरिकाः ।
रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोथनम् ॥ १ ॥
सदाहान् मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदतृड्भ्रमनं भृशम् ।
अस्थ्नि दाहं भृशं चापि हारिद्ररक्तनेत्रताम् ॥ २ ॥
पूति पीतावभासं च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम् ।
शिरागतं क्रोधनतां प्रलापं स्नायुगं तृषाम् ॥ ३ ॥
कोष्ठगं मदतृट्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च यक्ष्मणः ।
श्लेष्मा त्ववस्थितः कुर्यात् स्तम्भं श्वेतावभासताम् ॥
पाण्डामयं शोणितगो मांसस्थश्चार्बुदापची ।
आर्द्रचर्मावनद्धत्वगात्रतां त्वचि गौरवम् ॥ ५ ॥
मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ।
मज्जागः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंचयम् ॥ ६ ॥
विबन्धं गौरवं चाति शिरास्थः स्तब्धगात्रताम् ।
स्नायुगः सन्धिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिम् ॥ ७ ॥
अरोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ।
विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र तत्रोपदिश्यते ॥ ८ ॥
उपतापोपघातौ च स्वाश्रयेन्द्रियगैर्मलैः ॥ इति ।

निबन्धान् बहुशो वीक्ष्य वैद्यः श्रीभरतात्मजः ।
उत्तरस्थानमकरोत् सुस्पष्टं डल्हणो भिषक् ॥

इति श्रीडल्हणाचार्यविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां
सुश्रुतव्याख्यायामुत्तरतन्त्रे षट्षष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

समाप्तमिदं सुश्रुततन्त्रम् ।